

การสถาปนา “สมเด็จพระราชาคณะ” ระหว่าง พ.ศ. 2490-2532

พระทศพล มาบัณฑิตย์

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

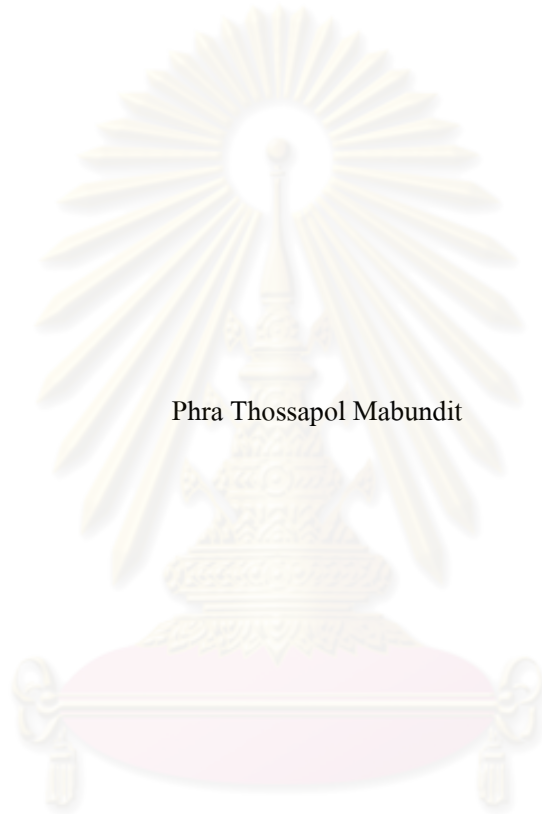
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2553

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE APPOINTMENT OF *SOMDET PHRARACHAKHANA*, 1947-1989

Phra Thossapol Mabundit

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2010

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

การสถาปนา “สมเด็จพระราชาคณะ” ระหว่าง พ.ศ. 2490-2532

โดย

พระทศพล มาบัณฑิต

สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

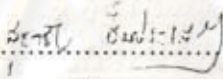
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

อาจารย์ ดร. ดินาร์ บุญธรรม

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมาบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพนธ์ อัสววิหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(อาจารย์ ดร. ดินาร์ บุญธรรม)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. ธนาพล ถิมอภิชาติ)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิช)

พระทศพล มาบัณฑิตย์ : การสถาปนา “สมเด็จพระราชาคณะ” ระหว่าง พ.ศ. 2490-2532.
(THE APPOINTMENT OF SOMDET PHRARACHAKHANA, 1947-1987) อ.ที่ปรึกษา
วิทยานิพนธ์หลัก : อ. ดร. คินาร์ บุญธรรม, 180 หน้า.

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้มุ่งศึกษากระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่างพ.ศ. 2490-2532 ผลการศึกษาพบว่าในช่วงระยะเวลาที่มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรวม 20 รูป กระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นไปตามพระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์ แม้จะมีความพยายามกำหนดเงื่อนไขและคุณสมบัติสำหรับใช้พิจารณาความเหมาะสมของพระเถระที่จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช อาวุโสทางสมณศักดิ์ของรองสมเด็จพระราชาคณะแต่ละรูปเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ใช้พิจารณาความเหมาะสม จนถึงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติหลักในกระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งต่อมาธรรมเนียมปฏิบัติหลักนี้ได้กลายเป็นข้อกฎหมาย โดยการบัญญัติให้อาวุโสทางสมณศักดิ์เป็นคุณลักษณะสำคัญสำหรับการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระบุไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535

นอกจากนั้นยังพบว่า กระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในช่วงระยะเวลาที่ศึกษาเกิดขึ้นได้เป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรก คือ กระบวนการพิจารณาพระเถระผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม โดยคณะกรรมการมหาเถรสมาคมก่อนจะนำความขึ้นกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์มีพระบรมราชวินิจฉัย ซึ่งในขั้นตอนนี้คณะสงฆ์ได้พยายามใช้เงื่อนไขและพิจารณาจากปัจจัยแวดล้อมต่างๆ เพื่อให้คุณสมบัติของพระภิกษุเป็นบรรทัดฐานเดียวกัน แต่ในบางกรณี มีปัจจัยที่ทำให้เกิด “กรณีขกเว้น” ทำให้เกิดกระบวนการในลักษณะที่สอง คือ พระมหากษัตริย์มีพระบรมราชวินิจฉัยที่จะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะตามพระราชอัธยาศัย ซึ่งพระมหากษัตริย์ยังทรงยึดหลักการเรื่องอาวุโสทางสมณศักดิ์ และคณะกรรมการมหาเถรสมาคมอนุโลมให้เป็นไปตามพระราชอัธยาศัย อย่างไรก็ตามก็ตีพบว่าความเคลื่อนไหวของกลุ่มสงฆ์เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดกรณีขกเว้นในกระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะได้เช่นเดียวกัน

ภาควิชาประวัติศาสตร์.....

สาขาวิชาประวัติศาสตร์.....

ปีการศึกษา 2553

ลายมือชื่อนิติศ.....

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....

5080139122 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS : SOMDET PHRARACHAKHANA /SANGHA/RANKING SENIORITY

THOSSAPOL MABUNDIT : THE APPOINTMENT OF *SOMDET PHRARACHAKHANA*, 1947-1987. THESIS ADVISOR : DINAR BOONTHARM, Ph.D., 180 pp.

The aim of this thesis is to study the process of rank appointment to the noble monks in the level of "Somdet Phrarachakhana" between 1947-1987, during which 20 senior monks were appointed. The research indicates that the monarchs of the Chakri Dynasty prior to the reign of King Bhumibol Adulyadej appointed Somdet Phrarachakhana, according to their personal respects and favors. King Bhumibol himself considers ranking seniority as the main criteria in appointing Somdet Phrarachakhana since the early years of his reign. The consideration of ranking seniority later became the regular custom in the selection of any appropriate noble monk to be appointed as Somdet Phrarachakhana.

Although the monarch hold his authority to establish all the ranks of monks in the Kingdom. There are two types of the process in appointing Somdet Phrarajakhana during the studied period. According to the first type, Somdet Phrarachakhana can be appointed through the consideration and decision of members of the Sangha Supreme Council. The second type is the appointment of Somdet Phrarachakhana by the King's authority, by which the monk's ranking seniority shall be considered. It appears, however, that the gathering of junior monks in protest against the decision of the Sangha Supreme Council could also push the Council to reconsider their decision and appoint a Somdet Phrarajakhana in accordance to those monks' will.

Department : History.....
Field of Study : History.....
Academic Year : 2010.....

Student's Signature
Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

บุญญเมว สุสิกฺเขยฺย อายตคฺคํ สุจินฺทริยํ

ทานญจ สมจริยญจ เมตฺตจิตฺตญจ ภาวเย

เอเต ฆมฺเม ภาวียควา ตโย สุขสมฺพุทฺথে

อพฺยาปชฺฌํ สุขํ โลกํ ปรีทิตฺโต อฺปฺปชฺชติ

บัณฑิตควรตั้งใจศึกษาแต่ทางบุญ ซึ่งมีแต่สุขเป็นกำไรไม่ขาดสาย คือ การบำเพ็ญทาน การประพฤติ
ดีสม่ำเสมอ เจริญเมตตาจิต ยังกรรมอันเป็นเหตุแห่งความสุขทั้ง 3 ประการนี้ให้เจริญแล้ว ก็จะเข้าถึง
โลกอันมีแต่สุข หากความเบียดเบียนไม่ได้ (พระพุทธพจนวารสารณ์ 8 กรกฎาคม 2520)

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงด้วยความพากเพียรพยายาม และด้วยความเมตตากรุณาจากบุคคล
หลายคนหลายฝ่าย ได้แก่ อาจารย์ ดร. ดินาร์ บุญธรรม ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา ได้สละเวลาให้
ความรู้ ให้คำแนะนำ ให้แนวคิด ตลอดจนให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยเป็นอย่างดี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.
สุทธาชัย ยิ้มประเสริฐ ที่รับเป็นประธานสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทรวานิชย์
อาจารย์ ดร. ธนาพล ลีมอภิชาติ ที่รับเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ซึ่งได้ให้แนวคิดและ
คำแนะนำที่มีประโยชน์ต่อการค้นคว้าวิจัยอย่างมาก และขอบคุณคุณครูอาจารย์ทุกท่านที่ได้อบรม
สั่งสอนให้ศิษย์ได้มีความรู้

ขอบคุณผู้ที่มีเมตตาจิตแก่ข้าพเจ้า อันมี บิดา มารดา ที่เป็นเจ้าของชีวิตและปัจจัยที่ส่งเสียให้
ข้าพเจ้าได้ศึกษาจนจบ ญาติโยมที่เป็นธุระจัดหาภัตตาหารเพลประเคนถวายทุกมื้อ เจ้าที่ห้องสมุด
คณะอักษรที่ให้ความอนุเคราะห์ด้วยดีมาตลอด สหธรรมมิก และเพื่อนๆ พี่น้องชาวสวนกุหลาบ
วิทยาลัยทุกคนที่เป็นกำลังใจ ค่อยช่วยเหลือในการพิมพ์ และตรวจอักษร

สุดท้ายนี้ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย และขออำนาจบุญกุศลที่ท่านทุกคนทั้งหลายได้
ทำรวมกันมา จงเป็นปฏิภาท โนบายป้องกันสรรพอันตรายทั้งปวง จงมีแต่สุขสิริสวัสดิ์พัฒนามงคล
สมบูรณ์พูนสุขในสิ่งที่มีมงคลปรารถนาอันเป็นไปโดยชอบธรรมทุกประการ

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ
สารบัญภาพ.....	ฐ
บทที่	
1. บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	9
1.3 ขอบเขตของการวิจัย.....	9
1.4 สมมุติฐานในการศึกษา.....	9
1.5 นิยามคำศัพท์.....	10
1.6 วิธีการดำเนินการวิจัย.....	12
1.7 ทบทวนวรรณกรรม.....	12
1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	18
2. สมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ.....	20
2.1 ความหมายสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ.....	20
2.2 วิวัฒนาการของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ.....	21
2.3 โรกาสในการพระราชทานสมณศักดิ์.....	30
2.4 สิ่งที่ได้รับพระราชทานมาคู่กับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ.....	33

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3. สถานะของสมเด็จพระราชาคณะในโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทย.....	39
3.1 สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการ ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121.....	39
3.1.1 ช่วงตั้งแต่ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร. ศ. 121(พ.ศ. 2445) จนถึง พ.ศ.2455.....	44
3.1.2 ช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2455-ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484.....	45
3.2 สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484.....	48
3.3 สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505.....	58
4. การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ พ.ศ. 2490 – 2532.....	66
4.1 เงื่อนไขหรือคุณสมบัติและปัจจัยสำคัญในการพิจารณาคัดเลือกและการเสนอ ชื่อพระสมณศักดิ์.....	67
4.1.1 เงื่อนไขหรือคุณสมบัติที่คณะสงฆ์ใช้ในการพิจารณาเสนอชื่อรอง สมเด็จพระราชาคณะ สำหรับการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ.....	68
4.1.1.1 การมีตำแหน่ง “พระสังฆาธิการ”.....	68
4.1.1.2 ความเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ.....	70
4.1.2 ปัจจัยทั่วไปที่มีส่วนส่งเสริมให้พระภิกษุเจริญในสมณศักดิ์จนได้รับ พิจารณาเสนอรายชื่อเพื่อสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่าง พ.ศ. 2490 – 2532.....	71
4.1.2.1 ปัจจัยจากคุณสมบัติส่วนบุคคล.....	72
4.1.2.2 ปัจจัยแวดล้อมอื่นๆ.....	83

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4.1.3 เหตุปัจจัยต่างๆที่นอกเหนือจากเงื่อนไขหรือคุณสมบัติในคณะสงฆ์มีผลต่อการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์.....	99
4.1.3.1 พระราชอภัยยศของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์.....	99
4.1.3.2 เหตุปัจจัยด้านการเมือง.....	105
4.1.3.3 เหตุปัจจัยในคณะสงฆ์.....	115
4.2 การมีพระบรมราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์.....	121
5. หน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะที่มีต่อคณะสงฆ์ไทยระหว่าง พ.ศ. 2490 - 2532.....	127
5.1 หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะ ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 (พ.ศ. 2484-2505).....	128
5.1.1 ในสถานะที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ.....	128
5.1.1.1 หน้าที่ในกิจการพระศาสนา.....	128
5.1.1.2 หน้าที่ต่อสถาบันพระมหากษัตริย์.....	130
5.1.2. หน้าที่ด้านการปกครอง.....	133
5.2 หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 ตั้งแต่ พ.ศ. 2506 จนถึง พ.ศ. 2532.....	136
5.2.1 หน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะตามที่กฎหมายบัญญัติ.....	136
5.2.2 หน้าที่และบทบาทตามราชประเพณี.....	148
5.2.2.1 ด้านเทศนา มีบทบาทเทศน์เผยแผ่ธรรมเป็นเลิศ (พระธรรมกถึก)..	148

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5.2.2.2 งานด้านรจนาคัมภีร์ การประพันธ์หนังสือ หรือการแปล.....	154
5.2.2.3 ด้านงานส่งเสริมการศึกษา หรืองานสาธารณประโยชน์.....	155
5.2.2.4 การปฏิบัติศาสนกิจในพระราชพิธี.....	158
 6. สรุป.....	 164
 รายการอ้างอิง.....	 169
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	180

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	แสดงการเปรียบเทียบสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ภิกษุของขุนนาง.....	26
2	แสดงสถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121.....	47
3	แสดงสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484.....	57
4	แสดงสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505.....	62
5	แสดงผลการสอบไล่ได้สำเร็จภูมิเปรียญธรรมจากการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ของสมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532.....	72
6	แสดงถิ่นที่กำเนิดของสมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532.....	76
7	แสดงความเป็นพระคณาจารย์ของสมเด็จพระราชาคณะ.....	82
8	แสดงสถานะและคุณสมบัติของวัดที่จำพรรษา ที่มีส่วนช่วยส่งเสริมให้พระสงฆ์เจริญในสมณศักดิ์ได้จนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะ.....	85
9	แสดงความสัมพันธ์ระหว่างการได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระอารามหลวงกับการได้รับการสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะ.....	89
10	แสดงภารกิจของสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นประธานและหัวหน้าคณะทำงานกิจการพระศาสนางานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ.....	129
11	แสดงรายชื่อพระเถระที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายกกับการแต่งตั้งผู้สังการแทนสังฆนายก.....	134
12	แสดงหน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะด้านการปกครองในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505.....	146
13	แสดงบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในฐานะองค์อุปถัมภ์วัดไทยในต่างประเทศของสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ และสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ.....	152

สารบัญตาราง (ต่อ)

ตารางที่		หน้า
14	แสดงความร่วมมือทางศาสนาพุทธกับต่างประเทศ ในสมัยที่ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต (2517-2527).....	153
15	แสดงสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ที่ได้รับให้ดำรงตำแหน่งเป็นประธานมูลนิธิ.....	158

ศูนย์วิทยพัทยาการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	ภาพแสดงพระสงฆ์ถวายการอุปสมบทในพระราชพิธีทรงพระผนวชวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2499 โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นพระราชอนุสาวนาจารย์.....	132
2	ภาพแสดงพระราชพิธีทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ในวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2521 โดยมีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นพระราชกรรมาจารย์.....	159

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

สมณศักดิ์ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 คือ อีสริยยศของพระสงฆ์ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานแก่พระสงฆ์ผู้ได้รับการยกย่องว่า ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ เพื่อให้ดำรงอยู่ในสมณเพศช่วยทำนุบำรุงต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน และเป็นการมอบหมายภาระหน้าที่ในการปกครองดูแลหมู่คณะสงฆ์

การพิจารณาสถาปนาและเลื่อนสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์เป็นพระราชอำนาจ เป็นพระราชมณเฑียรกิจด้านศาสนาขององค์พระมหากษัตริย์ เมื่อความทราบถึงพระเนตรพระกรรณว่า พระภิกษุรูปใดเป็นผู้ดำรงมั่นอยู่ในสมณเพศ มีความเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก เป็นที่เลื่อมใส มีความสามารถในการปกครองหมู่คณะให้เป็นที่ไปด้วยความเรียบร้อยทั้งเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาของประชาชน ก็จะพระราชทานสมณศักดิ์เพื่อเป็นการสดุดีเกียรติคุณและกำลังใจที่ได้ช่วยกันจรรโลงพระพุทธศาสนาสืบไป

การสถาปนาสมณศักดิ์ระดับสูงอย่างตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะนั้น น่าจะเริ่มมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยา ดังพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาจารย์ราชานุกาพ ในพระนิพนธ์ เรื่องตำนานคณะสงฆ์ ที่พระนิพนธ์ว่า

“...ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี นำเข้าใจว่าเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีเดิมจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระวันรัต องค์ไหนเป็นผู้มีพรรษาอายุมาก องค์นั้นก็ให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช...”¹

อาจสรุปได้จากพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาจารย์ราชานุกาพว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะนั้นเกิดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เพราะถ้าสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ก็ทำให้อีกรูปหนึ่งนั้นเป็นเพียงสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ผู้ปกครองฝ่ายที่ไม่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในสมัยอยุธยา ไม่ได้หมายถึงว่าเป็นประธานสงฆ์ปกครองสงฆ์ทั้งหมด

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจารย์ราชานุกาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร: โรงพิมพ์วัชรินทร์การพิมพ์, 2513), หน้า 30.

น่าจะแต่ละฝ่ายปกครองดูแลกันเอง ไม่มีอำนาจตัดสินใจหรือบังคับพระสงฆ์ที่ไม่ได้จำพรรษา อยู่ในวัดที่ตนเป็นเจ้าของ² ส่วนสมเด็จพระสังฆราชที่เป็นใหญ่ปกครองสงฆ์ทั้งหมด น่าจะ เกิดในสมัยธนบุรี พระเจ้าตากสินทรงสถาปนา พระอาจารย์ดี วัดประดู่โรงธรรม ทำหน้าที่เป็น ประธานสงฆ์ ดำรงความเป็นใหญ่กว่าพระสงฆ์ทั้งปวงสถิต ณ วัดบางหว้าใหญ่³ เป็นต้น

สมัยอยุธยา มีราชทินนามที่สำคัญ คือ พระพุทธโฆษาจารย์ พระวันรัต (พระพนรัตน์) พระ พุทธอาจารย์ และพระอริยวงษญาณ⁴ ปรากฏว่าพระราชทานให้เป็นราชทินนามเจ้าคณะใหญ่ปกครอง คณะต่างๆ เรื่อยมาจนกระทั่งในปี พ.ศ. 2394 เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁵ ปรากฏว่าทั้ง 4 ราชทินนาม ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระราชาคณะพร้อมกัน และได้มีการปรับแก้ตัวสะกดคำในราชทินนาม เสียใหม่ด้วย ดังนี้

1. พระอริยวงษญาณ	เป็น	สมเด็จพระอริยวงศาสดญาณ ⁶
2. พระพุทธโฆษาจารย์	เป็น	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
3. พระวันรัตน์ หรือ พระพนรัตน์	เป็น	สมเด็จพระวันรัต หรือ สมเด็จพระพนรัตน์
4. พระพุทธอาจารย์	เป็น	สมเด็จพระพุทธาจารย์

การเปลี่ยนแปลงแก้ไขราชทินนามใน พ.ศ. 2394 ทำให้ทั้ง 4 ราชทินนามได้ถูกใช้เป็นราช ทินนามหลักในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะมาตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว และต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานราชทิน นามสมเด็จพระราชาคณะเพิ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2453 คือ พระราชทานราชทินนามเป็นสมเด็จพระมหา

² เดอะ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ : ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (นันทบุรี: ศรีปัญญา, 2548), หน้า 343.

³ เรือง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานครจัดพิมพ์, 2521), หน้า 3-4.

⁴ ราชทินนามพระอริยวงษญาณ ปรากฏว่าพระราชทานเป็นราชทินนามของสมเด็จพระสังฆราชเป็นครั้งแรกใน รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังปรากฏหลักฐานคำประกาศสถาปนาสมเด็จพระพนรัตน์ (มี) วัดโพธาราม (วัด พระเชตุพน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงษญาณ เป็นพระประธานสงฆ์ทั้งปวง สถิต ณ วัดมหาธาตุ คูใน สำเนาประกาศทรงตั้ง พระสังฆราช (มี) ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 60.

⁵ สิริวัฒน คำวันสา, ทองพรรษ์ ราชศักดิ์, สงฆ์ไทยใน 200 ปี (กรุงเทพฯ: ศรีอนันต์, 2524), หน้า 127-130.

⁶ ในปี พ.ศ. 2439 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระอริยวงศาสด ญาณ แต่ก็ไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงสถาปนาสมเด็จพระบรมปริมาวุฒิชินโนรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า สมเด็จพระสังฆราช ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2436 ทรงสถาปนาสมเด็จพระพุทธ โฆษาจารย์ (สา ปุสฺสเทโว) เป็นสมเด็จพระอริยวงศาสดญาณ เลื่อนให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช หลังจากนั้นมาราชทินนามนี้ มักจะพระราชทานแก่สมเด็จพระราชาคณะที่ไม่ได้เป็นเชื้อพระวงศ์ เรื่อยมา คูใน สิริวัฒน คำวันสา, ทองพรรษ์ ราชศักดิ์, สงฆ์ไทยใน 200 ปี, หน้า 284-286.

วิรวงศ์ (พระราชทานเฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย) รวมเป็น 5 ราชทินนาม ซึ่งได้ใช้สืบต่อมาจนถึงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระองค์ได้ทรงมีการพระราชทานราชทินนามเพิ่มขึ้น ดังต่อไปนี้

ปี พ.ศ. 2515 พระราชทานราชทินนาม เป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี

ปี พ.ศ. 2532 พระราชทานราชทินนาม เป็นสมเด็จพระพุทธปาพจนบดี เป็นสมเด็จพระพุทธิชินวงศ์ และ เป็นสมเด็จพระมหามุนีวงศ์ เป็นต้น

สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเป็นฐานันดรศักดิ์หรือยศชั้นสูงของพระสงฆ์ไทยที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯสถาปนามาตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้เพิ่มตำแหน่งมากขึ้นตามลำดับในสมัยรัตนโกสินทร์จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช จำนวนตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะสามารถแบ่งออกเป็น 3 ช่วงเวลาดังต่อไปนี้

ช่วงที่ 1 ก่อนปี พ.ศ. 2515 มีสมเด็จพระราชาคณะ 4 ตำแหน่ง

แบ่งเป็น จำนวนระหว่าง 2 นิกาย ไม่นแน่นอน แต่จะมีความแน่นอนในหลังประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 ที่แบ่งเป็นนิกายละ 2 รูปเท่ากัน

ช่วงที่ 2 พ.ศ. 2515-2532 มีสมเด็จพระราชาคณะ 6 ตำแหน่ง

แบ่งเป็น ฝ่ายมหานิกาย 3 รูป ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย 3 รูป

ช่วงที่ 3 พ.ศ. 2532-ปัจจุบัน มีสมเด็จพระราชาคณะ 8 ตำแหน่ง

แบ่งเป็น ฝ่ายมหานิกาย 4 รูป ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย 4 รูป

สังเกตได้ว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและจนถึงก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั้น เป็นการสถาปนาโดยพระราชอัธยาศัย และโดยพระราชอำนาจส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ พบว่าในทางปฏิบัติการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะนั้นมีแนวปฏิบัติในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์หลายแนว ซึ่งการสถาปนาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าแนวปฏิบัติประการหนึ่งที่ถูกใช้พิจารณาสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะเหมือนกัน คือ ความเป็นพระประยูรญาติ ตัวอย่างเช่น

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2394 สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากฤกษ์ ขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังสีสุริพันธ์ มีสถานะเสมอสมเด็จพระราชาคณะ เป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติ ซึ่งเดิมเป็นเพียงพระราชาคณะชั้นสามัญ⁷

⁷ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังสีสุริพันธ์ (วันศุกร์ เดือน 9 แรม 9 ค่ำ พ.ศ. 2394) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 96-97.

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2437 สถาปนาหม่อมเจ้าพระพิมลธรรม (ทัต) เจ้าคณะรอง วัดพระเชตุพน ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัต)⁸ เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง⁹

ในปี พ.ศ. 2443 สถาปนาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เจ้าคณะรอง วัดราชบพิธ ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พระอรุณนิภาคุณากร) เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง¹⁰

ในปี พ.ศ. 2449 สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกา เสมอด้วยตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ¹¹

ส่วนสมเด็จพระราชาคณะที่ไม่ได้เป็นเชื้อพระวงศ์การสถาปนามีแนวปฏิบัติที่จะพิจารณาจากตำแหน่งทางการปกครอง กล่าวคือ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ที่เป็นตำแหน่งของสมเด็จพระราชาคณะ¹² ถ้าตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะใดคณะหนึ่งว่างลงพระมหากษัตริย์จะทรงพิจารณาสถาปนาเจ้าคณะรอง¹³ จากคณะใดคณะหนึ่งก็ได้ที่เห็นว่าสมควรแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะปกครองใหญ่ ถ้าได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่แล้ว ย่อมหมายถึงว่า อาจจะได้รับ การสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะด้วย ซึ่งในบางกรณีก็ไม่ได้เลือกพิจารณาจากเจ้าคณะรอง แต่ใช้พระราชศรัทธาเป็นพิเศษในการพิจารณาให้พระเถรบางรูปขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ และได้สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะด้วย เช่น

⁸ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (วันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2437) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 140.

⁹ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437 ทรงยกสมเด็จพระพุฒาจารย์ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะอรัญวาสี เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ทำให้ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่อรัญวาสีจึงถูกยกเลิกไป ดูใน สิริวัฒน์ คำวันสา, ทองพรรษ์ ราชศักดิ์, สงฆ์ไทยใน 200 ปี, หน้า 201-201.

¹⁰ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เป็นเจ้าคณะใหญ่ (27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2443) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 145.

¹¹ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นเจ้าคณะใหญ่ (2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2449) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 205-207.

¹² ตามความในมาตรา 4 หมวด 2 ว่าด้วยคณะใหญ่ ตามประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ประกอบด้วย เจ้าคณะใหญ่เหนือ เจ้าคณะใหญ่ใต้ เจ้าคณะใหญ่กลาง และเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติ

¹³ ราชทินนามที่ปรากฏว่าเป็นเจ้าคณะรองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระพิมลธรรม (เจ้าคณะรอง คณะเหนือ) พระธรรมวโรดม (เจ้าคณะรอง คณะใต้) พระพรหมมุนี (เจ้าคณะรอง คณะกลาง) ดูใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 7-10.

กรณีของพระเทพกวี (โต พรหมรสี) วัดระฆัง ที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่อยุธยาใน พ.ศ. 2407¹⁴ ซึ่งในขณะนั้นมีพระพิมลธรรม (ยิ้ม) วัดพระเชตุพนเป็นเจ้าคณะรอง คณะเหนือ อยู่ แต่กลับไม่ได้รับสถาปนาเป็นเจ้าคณะใหญ่อยุธยา

การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีเกณฑ์ที่กำหนดไว้ จึงทำให้ในรัชกาลต่อมา มีความพยายามที่จะเสนอเงื่อนไขหรือคุณสมบัติให้พระมหากษัตริย์ทรงกำหนดใช้สำหรับพิจารณา สถาปนาสมณศักดิ์ที่ชัดเจนขึ้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์มีบทบาทสำคัญในการสถาปนาสมณศักดิ์พระสงฆ์อย่างมาก เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้าฯ พระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์รูปใด จะทรงปรึกษาพระองค์ก่อน¹⁵ จนถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ ให้คณะสงฆ์เป็นผู้ถวายคำแนะนำเพื่อประกอบพระบรมราชวินิจฉัย โดยเฉพาะการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะนั้น พระองค์ได้ทรงเสนอให้มีการกำหนดเงื่อนไขคุณสมบัติของพระเถระที่จะได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแก่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ทรงใช้เป็นแนวทางการพิจารณา สถาปนาไว้ดังนี้¹⁶

1. ต้องมีตำแหน่งปกครอง คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่
2. ถ้าไม่ได้เป็นเจ้าคณะใหญ่ก็ต้องเป็นพระเถระที่มีพระราชาศรัทธาเป็นอย่างมาก คือ เป็นพระอุปัชฌาย์ หรือ พระอาจารย์ เป็นต้น
3. ต้องมีอายุมากกว่าพระมหากษัตริย์ผู้ที่เป็นองค์สถาปนา

พบว่าแนวคิดในข้อเสนอแนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นั้น น่าจะมาจากแนวปฏิบัติการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับสถาปนาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่อังจะมี

¹⁴ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรสี) วัดระฆัง (วันพฤหัสบดี เดือน 10 ขึ้น 9 พ.ศ. 2407) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 85-86.

¹⁵ สมบูรณ์ สุขสำราญ, พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 73.

¹⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์, 2514), หน้า 104.

การกำกับไว้ในคำประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ทุกรูป และล้วนมีอายุมากกว่าพระองค์¹⁷ ยกเว้นพระเจ้านั่งอชาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่มีสมณศักดิ์เสมอสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะซึ่งเป็นพระเจ้านั่งอชาเชอ เป็นต้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะเพียง 2 ครั้ง คือ ในปี พ.ศ. 2453 และ พ.ศ. 2465 มีการสถาปนา

1. สถาปนา พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า พระสถาพรพิริยพรต สมณศักดิ์ เสมอ พระพรหมมุนี วัดราชบพิธ เป็นพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมณศักดิ์เสมอสมเด็จพระพุฒาจารย์

2. สถาปนา พระพิมลธรรม (ยัง เขมกริตโต) วัดโสมนัส เป็น สมเด็จพระมหาธีรวงศ์

3. พ.ศ. 2465 สถาปนาพระธรรมวโรดม (จ่าย ปุณฺณทตฺโต) วัดเบญจมบพิตร เป็น สมเด็จพระพุฒาจารย์

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ามีการโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเพียง 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2471 กับ พ.ศ. 2472 รวมทั้งหมด 4 รูป ดังนี้

1. พ.ศ. 2471 สถาปนา พระญาณวราภรณ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศ เป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์

2. พ.ศ. 2471 สถาปนาพระศาสนโศภณ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

3. พ.ศ. 2472 สถาปนาเลื่อน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศน์ เป็น สมเด็จพระวันรัต

4. พ.ศ. 2472 สถาปนา พระธรรมวโรดม (เข็ม ฆมฺมสโร) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

ส่วนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เป็นช่วงที่มีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ โปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ 3 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2482 (2 วโรกาส คือ วันที่ 1 มีนาคม 2482 ในพระราชพิธีรัชชมงคล กับ วันที่ 19 กันยายน 2482 ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา) และในปี พ.ศ. 2488 จำนวนทั้งหมด 4 รูป¹⁸ ได้แก่

1. พ.ศ. 2482 สถาปนา พระพรหมมุนี (อ้วน ติสฺโส) วัดบรมนิวาส เป็นสมเด็จพระมหาธีรวงศ์

¹⁷ ดูเอกสารสำเนาประกาศสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาณัติผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), 74-268.

¹⁸ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชอาณัติผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 276-281.

2. พ.ศ. 2482 สถาปนา พระพิมลธรรม (เฮง เขมจารี) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระวันรัต
3. พ.ศ. 2488 สถาปนา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เผื่อน ตีสถตฺโต) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระวันรัต
4. พ.ศ. 2488 สถาปนา พระมหาโพธิวงศาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล คงใช้รูปแบบแนวปฏิบัติเดียวกันกับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะการพิจารณาจากความเป็นพระประยูรญาติ และของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ได้ทรงเสนอแนะไว้

การศึกษาการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนกระทั่งถึงก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พบว่าคุณสมบัติเกี่ยวกับความอาวุโสทางสมณศักดิ์ คือ พระสงฆ์รูปใดได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ในชั้นเดียวในลำดับก่อนรูปอื่นให้ถือว่ามีความอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงกว่ารูปที่ได้รับทีหลัง นั้นไม่ได้ถูกใช้ให้เงื่อนไขที่สำคัญในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ เพราะปรากฏว่า จะทรงพิจารณาจากการเป็นพระประยูรญาติ หรือพระราชศรัทธาเป็นพิเศษ ดังที่อภิปรายมาแล้วในข้างต้น หรือกรณีของพระพรหมมุนี (อ้วน ตีสฺสโร) เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะเมื่อ พ.ศ. 2475 วัดบรมนิวาส ที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ ในปี พ.ศ. 2482 ปรากฏว่ามีการสถาปนาข้ามรองสมเด็จพระราชาคณะไป 2 รูปที่มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงกว่า คือ พระศาสนโสภณ (แจ่ม จตุตสฺสโร) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะเมื่อ พ.ศ. 2471 และพระธรรมวโรดม (เซ่ง อุตฺตโม) วัดราชาธิวาส เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะเมื่อ พ.ศ. 2472 เป็นต้น¹⁹ และพบว่าข้อเสนอเกี่ยวกับเงื่อนไขหรือคุณสมบัติต่างๆของพระเถระที่จะใช้ในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะที่มีมาก่อนหน้ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นั้นไม่ได้มีการกำหนดเป็นลายลักษณ์อักษร

จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช การพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในตำแหน่งที่ว่างลง ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2532 ปรากฏพระองค์ทรงนำแนวคิดเรื่องการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะบางส่วนตั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ถูกนำมาพัฒนาปรับใช้ในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

¹⁹ ดูใน กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 192-194.

การศึกษาการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่างพ.ศ. 2490-2532 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั้น ที่มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรวมแล้ว 20 รูป พบว่าพระภิกษุที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะด้วยเหตุปัจจัยสองกรณี ในกรณีแรก คือ การได้รับสถาปนาตามกระบวนการพิจารณาโดยคณะกรรมการมหาเถรสมาคมก่อนที่จะนำความขึ้นกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์มีพระราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์ ซึ่งในกรณีนี้ คณะสงฆ์ได้กำหนดใช้เงื่อนไขและพิจารณาจากปัจจัยแวดล้อมต่างๆ เพื่อใช้คุณสมบัติของพระภิกษุให้เป็นบรรทัดฐานหรือเป็นแนวปฏิบัติเดียวกันในการพิจารณา ในบางกรณีปัจจัยแวดล้อมกลายเป็น “เงื่อนไขพิเศษ” คือ ปัจจัยภายในคณะสงฆ์ ที่เป็นแรงผลักดันให้คณะสงฆ์ต้องพิจารณา ดังเช่นกรณีการสถาปนาพระพิมลธรรม (อจ อาสโภ) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อ พ.ศ. 2528 เป็นต้น ในกรณีที่สอง คือ การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะที่เกิดขึ้นโดยพระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์ ในกรณีนี้พระมหากษัตริย์ทรงใช้หลักการเรื่องอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการมีพระบรมราชวินิจฉัย และคณะกรรมการมหาเถรสมาคมดำเนินการตามพระราชอัธยาศัย ซึ่งทำให้การสถาปนาในกรณีนี้กลายเป็น “กรณียกเว้น” เกิดขึ้นในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลนี้ ดังเช่น กรณีการสถาปนาพระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นสมเด็จพระญาณสังวร เมื่อ พ.ศ. 2515

อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่างพ.ศ. 2490-2532 ทั้งสองกรณีนั้น เกิดขึ้นด้วยเงื่อนไขที่เหมือนกัน คือ การพิจารณาความอาวุโสทางสมณศักดิ์ของรองสมเด็จพระราชาคณะแต่ละรูป ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ใช้พิจารณาจนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติหลักจนกระทั่งมีการทำให้ธรรมเนียมนี้กลายเป็นนิติทางกฎหมาย ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในกฎหมายคณะสงฆ์ฉบับใด กล่าวคือมีการบัญญัติธรรมเนียมความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ไว้ว่า

“สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยสมณศักดิ์ หมายความว่า สมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับสถาปนาก่อนสมเด็จพระราชาคณะรูปอื่น ถ้าได้รับสถาปนาในวันเดียวกันให้ถือว่าได้รับสถาปนาในลำดับก่อน”²⁰

ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญยิ่งในการบริหารคณะสงฆ์ไทย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช กลับปรากฏว่างานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะนั้นยังมีอยู่น้อยมาก ส่วนใหญ่แล้วงานศึกษาวิจัยที่

²⁰ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ประกาศ ณ วันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2535.อ้างใน มาตรา 5 ทวิ วรรค 4.

เกี่ยวกับพระราชกฤษฎีกาในชั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มักจะมุ่งเน้นไปที่เรื่องเกี่ยวกับการบริหารคณะสงฆ์ ทั่วประเทศ แนวคิดและผลงาน ซึ่งวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จะพยายามศึกษาถึงเงื่อนไขหรือคุณสมบัติและเหตุปัจจัย ในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงเวลา พ.ศ. 2490-2532 เพิ่มเติมมุมมอง และแนวคิดของการศึกษาเกี่ยวกับสมเด็จพระราชาคณะในสังคมไทย

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสถานะของตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะใน โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ ไทย
2. เพื่อศึกษาเหตุปัจจัยที่เกื้อหนุนและส่งเสริมให้พระราชกฤษฎีกาได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ในระหว่างปี พ.ศ.2490-2532
3. เพื่อศึกษาหน้าที่และบทบาทของพระราชกฤษฎีกาที่ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระ ราชาคณะ ระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

ผู้ศึกษาได้จำกัดขอบเขตการวิจัยอยู่ที่กระบวนการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชา คณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เนื่องจากจะเห็น สาเหตุปัจจัย ส่งเสริมที่มีผลต่อการพิจารณาการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะได้อย่างชัดเจน ผู้ ศึกษา ได้กำหนดช่วงเวลาของการศึกษาระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 กล่าวคือในปี พ.ศ. 2490 เป็นปี แรกที่มีการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช และปี พ.ศ. 2532 เป็นปีที่มีการเพิ่มอัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะจากเดิม 4 รูป (ก่อนปี พ.ศ. 2515) เป็น 6 รูป (พ.ศ. 2515) และ 8 รูป (พ.ศ. 2532) ตามลำดับเท่ากับจำนวนใน ปัจจุบัน ตลอดช่วงระยะเวลาที่กำหนดนี้ได้มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรวม 20 รูป

ในช่วงที่ทำการศึกษาคือระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 รวมระยะเวลา 42 ปี ผู้วิจัยยังได้ศึกษา เหตุการณ์และสถานะของสมเด็จพระราชาคณะก่อนและหลังระยะเวลาที่กำหนดไว้ในงานวิจัยด้วย เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหาของการวิจัย

1.4 สมมุติฐานในการศึกษา

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เป็นช่วงที่สถานะของสมเด็จพระ ราชาคณะได้รับการฟื้นฟูให้กลับมามีความสำคัญอย่างเห็นได้ชัดในการบริหารกิจการคณะสงฆ์

ไทยอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน มีการกำหนดหน้าที่ บทบาท และความรับผิดชอบของตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ โดยที่มีกฎหมายรองรับตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ในทางปฏิบัติเมื่อพิจารณาจากบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลนี้สามารถที่จะแบ่งสมเด็จพระราชาคณะได้เป็น 2 ประเภท

1. สมเด็จพระราชาคณะที่แสดงบทบาท ความสามารถหรือพยายามเข้าไปควบคุมการบริหารงานด้านการปกครองคณะสงฆ์

2. สมเด็จพระราชาคณะที่ไม่มีบทบาทและอิทธิพลในงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ แต่จะมีบทบาทความสามารถด้านอื่นๆ เช่น การแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา การส่งเสริมงานศึกษา สงเคราะห์ และการส่งเสริมงานสาธารณประโยชน์ เป็นต้น

จากบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะข้างต้นนั้นทำให้การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่ “สมเด็จพระราชาคณะ” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532 นั้นมีเหตุปัจจัยต่างๆ ที่นอกเหนือไปจากหลักเกณฑ์ปกติที่ใช้ในการพิจารณาการสถาปนาแต่งตั้งสมณศักดิ์และนำไปสู่ผลที่ตามมาคือการเปลี่ยนแปลงขึ้นในคณะสงฆ์

1.5 นิยามคำศัพท์

1. สมณศักดิ์ เป็นคำนาม หมายถึง ยศที่ประมุขของรัฐถวายแด่พระสงฆ์ ซึ่งมีหลายชั้นยศ แต่ละชั้นจะมีพัคยศและเครื่องประกอบสมณศักดิ์เป็นเครื่องประกอบเกียรติ เช่น พระราชาคณะ พระครูสัญญาบัตร พระฐานานุกรม พระเปรียญ พระพิธิธรรม เป็นต้น

2. ราชทินนาม เป็นคำนาม หมายถึง นามหรือชื่อที่ประมุขของรัฐถวายแด่พระสงฆ์ที่ดำรงสมณศักดิ์ชั้นต่างๆ เช่น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ พระธรรมดิลก พระเทพเวที พระราชกวี พระศรีสุธรรมมุนี พระครูอดุลสาครกิจ เป็นต้น

3. เพื่อสะดวกแก่การพิมพ์และการอ่านเกี่ยวกับรายชื่อวัด เนื่องจากชื่อของวัดต่างๆ ที่ปรากฏในงานวิจัยฉบับนี้ถ้าใช้ชื่อเต็มจะค่อนข้างยาว ผู้วิจัยจึงย่อชื่อวัดลงตามที่เป็นที่รู้จักและเข้าใจของบุคคลทั่วไป ดังนี้

1. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	ใช้ว่า	วัดพระเชตุพน
2. วัดบวรนิเวศวิหาร	ใช้ว่า	วัดบวรนิเวศ
3. วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม	ใช้ว่า	วัดราชบพิธ
4. วัดสังเวชวิศยาราม	ใช้ว่า	วัดสังเวช
5. วัดสุทัศน์เทพวราราม	ใช้ว่า	วัดสุทัศน์
6. วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	ใช้ว่า	วัดมหาธาตุ
7. วัดนรนาถสุนทริการาม	ใช้ว่า	วัดนรนาถ

8. วัดมกุฏกษัตริยาราม	ใช้ว่า	วัดมกุฏกษัตริย์
9. วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม	ใช้ว่า	วัดราชประดิษฐ์
10. วัดโสมนัสวิหาร	ใช้ว่า	วัดโสมนัส
11. วัดเทพศิรินทราวาส	ใช้ว่า	วัดเทพศิรินทร์
12. วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม	ใช้ว่า	วัดเบญจมบพิตร
13. วัดราชาธิวาสวิหาร	ใช้ว่า	วัดราชาธิวาส
14. วัดไตรมิตรวิทยาราม	ใช้ว่า	วัดไตรมิตร
15. วัดจักรวรรดิราชาวาส	ใช้ว่า	วัดจักรวรรดิ
16. วัดประยุรวงศาวาส	ใช้ว่า	วัดประยุรวงศ์
17. วัดอนงคาราม	ใช้ว่า	วัดอนงค์
18. วัดพิชยญาติการาม	ใช้ว่า	วัดพิชยญาติ
19. วัดราชโอรสาราม	ใช้ว่า	วัดราชโอรส
20. วัดอรุณราชวราราม	ใช้ว่า	วัดอรุณ
21. วัดราชสิทธิาราม	ใช้ว่า	วัดราชสิทธิ์
22. วัดโมลีโลกยาราม	ใช้ว่า	วัดโมลีโลกย์
23. วัดสุวรรณาราม	ใช้ว่า	วัดสุวรรณ
24. วัดคูสิดาราม	ใช้ว่า	วัดคูสิด
25. วัดระฆังโฆสิตาราม	ใช้ว่า	วัดระฆัง

4. ราชทินนาม พระศาสนโสภณ และพระศาสนโสภณ เป็นราชทินนามในฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เดิมราชทินนาม นี้ใช้ พระศาสนโสภณ มาตั้งแต่ต้น จนมาเกิดปัญหาคืออดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ กับอดีตพระศาสนโสภณ (ปลอด อุดตการิ)* วัดราชาธิวาส ช่วง พ.ศ. 2503²¹ ซึ่งถูกปลดยศให้ออกจากราชทินนาม แต่คดียังต้องรอการพิจารณาทำให้ฝ่ายมหานิกายตั้งตำแหน่ง พรเชษฐมปัญญาบดีขึ้นมาแทน ส่วนฝ่ายธรรมยุติกนิกายแก้ไขปัญหาดำเนิน พระศาสนโสภณ โดยการเปลี่ยนตัวอักษร คือ จาก ศ เป็น ส โดยพระศาสนโสภณ รูปแรกที่ได้รับแต่งตั้ง คือ พระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ที่ได้รับสถาปนาในปี พ.ศ. 2504 และได้ใช้เรื่อยมา

* ได้รับพระราชทานในปี พ.ศ. 2499.

²¹ คูใน พระมหานคร เขมปาลี, คดีประวัติศาสตร์ คำพิพากษาศาลทหารกรุงเทพฯ คดีอดีตพระพิมลธรรม (กรุงเทพฯ: ศูนย์การพิมพ์, 2509).

1.6 วิธีการดำเนินการวิจัย

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) นำเสนอในรูปแบบของการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยใช้การศึกษาจากเอกสาร (Documentary Research) เอกสารทั้งขั้นต้นและเอกสารชั้นรอง

1.7 ทบทวนวรรณกรรม

ในการศึกษาเกี่ยวกับการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 พบว่ามีงานศึกษาที่เกี่ยวข้องจำนวนหนึ่ง ซึ่งผู้ศึกษาจะได้ใช้งานเหล่านี้เป็นหลักฐานสำคัญ งานดังกล่าวแบ่งเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. ประวัติสมณศักดิ์และเครื่องประกอบยศ
2. ประวัติของสมเด็จพระราชาคณะ
3. การปกครองคณะสงฆ์
4. ปัญหาเกี่ยวกับการสถาปนาสมณศักดิ์ในคณะสงฆ์

งานศึกษาจำนวนหนึ่งที่เน้นอภิปรายเกี่ยวกับประวัติสมณศักดิ์และเครื่องประกอบยศ ได้แก่ ประวัติสมณศักดิ์และพัดยศ²² ของ วิเชียร อากาศฤกษ์,สุนทร สุภูตะโยธิน พิมพ์ในปี พ.ศ. 2528 อภิปรายถึงประวัติศาสตร์ไทยและพระพุทธศาสนา ความเป็นมาของสมณศักดิ์ ตาลปัตรพัดยศ การศึกษาของพระสงฆ์ คณะสงฆ์อนัมนิกายและคณะสงฆ์จีนนิกาย และเรื่องการขอพระราชทานสมณศักดิ์ และอภิปรายเรื่องสมณศักดิ์ ว่า การพระราชทานสมณศักดิ์และพัดยศ ว่ามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เป็นสิ่งบ่งบอกถึงพระราชศรัทธาของพระมหากษัตริย์ สมณศักดิ์เป็นตำแหน่งและเกียรติยศที่พระมหากษัตริย์ถวายแก่พระสงฆ์ เป็นบำเหน็จความชอบที่พระสงฆ์ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ประกอบคุณงามความดีแก่ประเทศชาติและพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการยกย่องเชิดชูเกียรติ และตอนท้ายเรื่องก็มีการอภิปรายเกี่ยวกับเครื่องประกอบสมณศักดิ์ชั้นต่างๆว่ามีอะไรบ้าง โดยเฉพาะตาลปัตรที่เป็นพัดยศของพระสงฆ์ ซึ่งจะปรากฏว่ามีงานศึกษาที่มีรูปแบบโครงเรื่องในการเขียนคล้ายๆกันอีกหลายเรื่อง เช่น ตาลปัตรและเครื่องประกอบสมณศักดิ์²³ ของ ณีฎฐภัทร จันทวิช พิมพ์ในปี พ.ศ. 2529 หรือ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสมณศักดิ์²⁴ ของพระมหาอุทิศ อุทิศเมธี พิมพ์ ในปี

²² คูใน วิเชียร อากาศฤกษ์,สุนทร สุภูตะโยธิน, ประวัติสมณศักดิ์และพัดยศ (กรุงเทพฯ: เนชั่นเนล เอ็ดดิท, 2528).

²³ คูใน ณีฎฐภัทร จันทวิช, ตาลปัตรและเครื่องประกอบสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529).

²⁴ คูใน พระมหาอุทิศ อุทิศเมธี, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงชีพ, 2535).

พ.ศ. 2535 และคู่มือสมณศักดิ์ พักยศ ฉบับสมบูรณ์²⁵ ของพระมหานิรุตต์ จิตสวโร พิมพ์ในปี พ.ศ. 2550 ซึ่งจะมีการปรับเปลี่ยนเนื้อหาบางส่วนให้เข้ายุคสมัยที่ทำวิจัยวรรณกรรมในขณะนั้น งานศึกษาเหล่านี้มีประโยชน์ในการศึกษาประวัติความเป็นมาของสมณศักดิ์ และขั้นตอนสถาปนาสมณศักดิ์

งานประเภทประวัติสมณศักดิ์และเครื่องประกอบยศ เน้นอภิปรายขั้นตอนในการสถาปนาสมณศักดิ์ในรูปแบบที่เป็นระเบียบขั้นตอนทางราชการ มีการอภิปรายเฉพาะในขั้นตอนการพิจารณาของคณะสงฆ์เท่านั้น ส่วนในขั้นตอนการมีพระบรมราชวินิจฉัยนั้น จะอภิปรายว่าเป็นเรื่องพระราชอำนาจเพียงอย่างเดียว ขาดการศึกษาวิเคราะห์กระบวนการในการสถาปนาสมณศักดิ์ว่ามีเหตุมีปัจจัย หรือปัญหาอุปสรรคใดๆบ้างในขั้นตอนการพิจารณาโดยการสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นสูง โดยเฉพาะสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งงานวิจัยเรื่องนี้พยายาม วิเคราะห์เกี่ยวกับกระบวนการในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ โดยเฉพาะในขั้นตอนการมีพระบรมราชวินิจฉัย ว่าไม่ใช่เพียงแต่เป็นเรื่องพระราชอำนาจเพียงอย่างเดียว ตามที่วรรณกรรมทั่วไปที่อภิปรายเกี่ยวกับสมณศักดิ์ได้นำเสนอไว้ เพราะจากการศึกษาพบว่าในขั้นตอนนี้ยังมีแนวคิดเงื่อนไขหรือคุณสมบัติในการคัดกรองในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ด้วย

อย่างไรก็ตามเพื่อให้เข้าใจถึงเหตุปัจจัยที่ส่งเสริมให้สมเด็จพระราชาคณะได้รับการสถาปนาควรจะศึกษาจากงานศึกษาประเภทประวัติของสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งช่วยให้เข้าใจถึงเหตุปัจจัย หรือ คุณสมบัติของพระสงฆ์ที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ พบว่างานศึกษาจำนวนหนึ่งที่เน้นอภิปรายเกี่ยวกับประวัติของสมเด็จพระราชาคณะได้แก่ เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1²⁶ และ เล่ม 2²⁷ เล่ม 1 มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นผู้พระนิพนธ์ ส่วนเล่มที่ 2 มีกรมศิลปากรเป็นเรียบเรียงขึ้น

หนังสือเรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์เล่ม 1 และเล่ม 2 เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติพระราชาคณะและลำดับการสถาปนาสมณศักดิ์ ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มีการอภิปรายประวัติสมเด็จพระสังฆราช และประวัติสมเด็จพระราชาคณะแบบเรียงลำดับรัชกาล และเรียงตามลำดับพระราชาคณะที่ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมณศักดิ์ มีการกล่าวถึงประวัติของพระราชาคณะในสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นอื่นๆ จะคล้ายกับงานของเริง อรรถวิบูลย์ ทำเนียบสมณศักดิ์

²⁵ คู่มือใน พระมหานิรุตต์ จิตสวโร, คู่มือสมณศักดิ์ พักยศ ฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพฯ: ชงธรรม, 2550).

²⁶ คู่มือใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545).

²⁷ คู่มือใน กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545).

สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์²⁸ คือ มีการอภิปรายพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชและประวัติสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผลงานทางด้านศาสนา คุณลักษณะพิเศษในตัวพระสงฆ์ และประวัติพระสงฆ์ที่ดำรงสมณศักดิ์ ได้แก่ สมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามต่างๆ ดังต่อไปนี้ สมเด็จพระวันรัต สมเด็จพระพุฒาจารย์ โฆษณาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ และสมเด็จพระธีรญาณมุนี ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึง พ.ศ. 2521 โดยอภิปรายแบบเรียงตามราชทินนาม ให้เสร็จสิ้นที่ละราชทินนาม และเรียงลำดับก่อนหลังพระมหาดเถระที่ได้รับสถาปนา

งานศึกษาอีกประเภทหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับประวัติสมเด็จพระราชาคณะ คือ ประเภทหนังสืองานศพของสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งปรากฏว่าในช่วงเวลาที่ศึกษา พ.ศ. 2490-2532 มีงานเขียนประเภทหนังสืองานศพของสมเด็จพระราชาคณะทั้งหมด 19 รูป* ที่จะมีการอภิปรายเกี่ยวกับประวัติ และผลงานต่างของสมเด็จพระราชาคณะเหล่านั้นไว้

งานศึกษาประเภทประวัติของสมเด็จพระราชาคณะสามารถนำมาใช้กับงานวิจัยเรื่องนี้ได้มาก เพราะมีการอภิปรายเกี่ยวกับข้อมูลประวัติพระเถระรูปต่างๆ ที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ แต่งานศึกษาต่างๆที่เกี่ยวข้องกับประวัติของสมเด็จพระราชาคณะนั้นจะขาดการวิเคราะห์แนวคิดหรือระเบียบปฏิบัติในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งงานวิจัยเรื่องนี้จะเน้นศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติของพระเถระที่รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ จัดแยกเป็นกลุ่มว่าเป็นเหตุปัจจัยชนิดใด และวิเคราะห์ถึงสถานะ หน้าที่ และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะหลังจากได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้ว

หลักฐานส่วนใหญ่ที่งานประเภทประวัติของสมเด็จพระราชาคณะ นำมาใช้ศึกษา คือ พระบรมราชโองการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ ซึ่งภายในประกาศจะระบุถึงคุณสมบัติ คุณลักษณะที่สำคัญ หรือคุณประโยชน์ที่พระราชาคณะรูปนั้นๆมีต่อพระพุทธศาสนาและสังคม ถือว่าเป็นผลงานที่ทำให้เจริญก้าวหน้าในสมณศักดิ์ และเพื่อที่จะเข้าใจถึงสถานะ หน้าที่ และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะจำเป็นต้องใช้หลักฐานเอกสารอื่นๆมาประกอบการวิเคราะห์ โดยเฉพาะเอกสารที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายปกครองคณะสงฆ์ ในกฎหมายคณะสงฆ์นั้นจะมีการระบุถึงสถานะ หน้าที่ และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะไว้มีทั้งในทางตรงและทางอ้อม ในช่วงเวลาที่ศึกษาการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 นั้นมีกฎหมายคณะสงฆ์ที่บังคับใช้ปกครองคณะ

²⁸ ดูใน เรือง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานคร, 2521).

* เป็นธรรมเนียมปฏิบัติเพื่อเป็นอนุสรณ์แสดงคุณงามความดีของสมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระราชาคณะ ผู้ที่สิ้นพระชนม์ หรือมรณภาพ.

สงฆ์ในช่วงนี้ 2 ฉบับ คือพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เข้าใจกฎหมายคณะสงฆ์ จำเป็นต้องศึกษาการปกครองคณะสงฆ์ก่อน งานศึกษาจำนวนหนึ่งที่เน้นอภิปรายการปกครองคณะสงฆ์เล่มสำคัญ ที่ถูกนำไปใช้อ้างอิงในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธรศาสนาจำนวนมาก คือ ตำนานคณะสงฆ์²⁹ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หนังสือเล่มนี้ได้รับการตีพิมพ์หลายครั้ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์เรื่องนี้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอภิปรายการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยสุโขทัย อโยธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ กล่าวถึงสมณศักดิ์ชั้นต่างๆ ทรงวินิจฉัยว่า ไทยได้รับรูปแบบการสถาปนาสมณศักดิ์มาจากลังกา และนำคำว่า “สมเด็จพระ” มาใช้นำหน้าตำแหน่ง พระสังฆราช ทรงอธิบายการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงอภิปรายพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ไปจนถึงเรื่องการจัดทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การเขียนเรื่อง ตำนานคณะสงฆ์ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีเนื้อหาสองส่วน ส่วนแรกเป็นประวัติศาสตร์การปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้หลักฐานจากเอกสารเก่าที่ทรงรวบรวมได้มาวิเคราะห์ และถ้าไม่พบหลักฐานพระองค์จะใช้การสันนิษฐานจากความเข้าใจของพระองค์เอง ดังจะพบคำว่า “ข้าพเจ้าเข้าใจว่า” หลายจุดในงาน ตำนานคณะสงฆ์ ส่วนที่สองเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์คณะสงฆ์ร่วมสมัย เข้าใจว่าน่าจะใช้หลักฐานในเชิงประจักษ์ แต่ไม่มีการวิเคราะห์เหตุการณ์หรือผลกระทบที่เกิดขึ้นกับคณะสงฆ์หลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระองค์จะเขียนในเชิงบรรยายกับยกตัวอย่างให้เห็น แต่ขาดการอภิปรายถึงบทบาทและหน้าที่ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นประธานสงฆ์ที่ทำหน้าที่บริหารปกครองขณะนั้น

งานวิจัยเรื่องนี้ จะพยายามวิเคราะห์ถึงสาเหตุและผลกระทบของการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ที่ครองสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงเวลานั้น รวมทั้งบทบาทและหน้าที่ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่มีต่อพัฒนาการของการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ

หนังสืออีกหนึ่งเล่มที่ถูกนำไปใช้อ้างอิงในการศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธรศาสนา มากเช่นกัน คือ การปกครองคณะสงฆ์ไทย³⁰ ของแสวง อุคมนตรี พิมพ์ในปี พ.ศ. 2533 ผู้เขียนมี

²⁹ ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร: โรมพิมพ์วิจิตรการพิมพ์, 2513).

³⁰ ดูใน แสวง อุคมนตรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533).

วัตถุประสงค์เพื่อใช้ในการเรียนการสอน วิชาการปกครองคณะสงฆ์ไทย เป็นวิชาโทบังคับของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้เข้าใจหลักการปกครอง การจัดองค์กร และรอบรู้ในเหตุการณ์ของคณะสงฆ์ นอกจากนี้ ได้อภิปรายเนื้อหาการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยพุทธกาล จนกระทั่งถึงการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 เน้นอภิปรายช่วงการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 มีรายละเอียดเกี่ยวกับที่มาของพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว การดำเนินการการปกครองรูปแบบ วิธีการคัดเลือกผู้ดำรงตำแหน่งตามกฎหมาย และปัญหาที่เกิดขึ้นในคณะสงฆ์ขณะนั้น รวมทั้งชี้ประเด็นปัญหาความขัดแย้งในคณะสงฆ์ระหว่างฝ่ายมหานิกายกับฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และฝ่ายมหานิกายด้วยกันเอง ผ่านกรณีศึกษาของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ จนเป็นสาเหตุหนึ่งของการประกาศยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ขึ้นมาใช้แทน

หนังสือเล่มนี้ยังอภิปรายหน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะในตำแหน่งสังฆนายกที่มีสมเด็จพระราชาคณะเข้าไปเกี่ยวข้องกับตำแหน่งนี้มากที่สุด โดยเฉพาะบทบาทของสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัด มกุฏกษัตริย์ ที่ดำรงตำแหน่งสังฆนายกในช่วง พ.ศ. 2503 – 2505 ว่ามีบทบาทสำคัญในคณะสงฆ์ที่ผลักดันให้ออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ขึ้นใช้แทนพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 โดยไม่ได้กล่าวถึงบทบาทของสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมพิตร อีกรูปหนึ่ง ที่มีบทบาทสำคัญในการบริหารงานพระศาสนา

การปกครองคณะสงฆ์ไทย ของแสวง อุดมศรี มีความคล้ายกับงานของพระมหาพรชัย กลิ่งโพธิ์ เรื่อง “การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,”³¹ พิมพ์ในปี พ.ศ. 2539 แต่ต่างกันตรงที่งานของพระมหาพรชัย กลิ่งโพธิ์ เน้นถึงประเด็นสาเหตุที่มาและการดำเนินการร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งงานวิจัยเรื่องนี้ได้พยายามเพิ่มประเด็นที่ขาดไปในงานทั้ง 2 เรื่อง โดยจะศึกษาสถานะ หน้าที่และบทบาทของตำแหน่งสังฆนายกในช่วง พ.ศ. 2494-2505 ซึ่งมี สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) (2494-2503) วัดเบญจมบพิตร กับสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ (2503-2505) ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายก

ส่วนงานศึกษาเกี่ยวกับพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นั้นจะเน้นศึกษาเกี่ยวกับองค์กรมหาเถรสมาคม เช่น งานของ สายธาร อินทวดี, “บทบาทของมหาเถรสมาคมในการแก้ปัญหาคณะสงฆ์ไทย (พ.ศ.2445-2530),”³² ซึ่งพิมพ์ในปี พ.ศ. 2533 มีการอภิปรายเกี่ยวกับหน้าที่และบทบาทขององค์กรมหาเถรสมาคมจากโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ มีการแบ่งการศึกษาเป็น 3 ช่วง ดังนี้ ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ช่วง

³¹ พระมหาพรชัย กลิ่งโพธิ์, “การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539).

³² สายธาร อินทวดี, “บทบาทของมหาเถรสมาคมในการแก้ปัญหาคณะสงฆ์ไทย (พ.ศ.2445-2530),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2533).

ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ในแต่ละช่วงจะเน้นศึกษาองค์กรมหาเถรสมาคมมากกว่าที่จะอภิปรายองค์ประกอบของมหาเถรสมาคม ที่มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ซึ่งงานวิจัยเรื่องนี้ได้พยายามเสนอถึงสมเด็จพระราชาคณะในฐานะที่เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ว่ามีหน้าที่และบทบาทอย่างไรในการปกครองคณะสงฆ์ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 ทั้งนี้ ถ้าเข้าใจภูมิหลังของการได้รับการสถาปนาของสมเด็จพระราชาเหล่านั้น ก็ทำให้สามารถวิเคราะห์ประสิทธิภาพการบริหารขององค์กรมหาเถรสมาคมได้อีกทางหนึ่งด้วย

การศึกษาการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 พบว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั้น มี “เงื่อนไขพิเศษ” เกิดขึ้น เป็นแรงผลักดันให้คณะกรรมการมหาเถรสมาคมต้องพิจารณาเสนอชื่อพระภิกษุให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ กรณีการสถาปนาพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2528 งานชิ้นสำคัญจำนวนหนึ่งที่ศึกษาเกี่ยวกับประเด็นนี้ ได้แก่ ศึกสมเด็จ³³ ของ แสวง อุดมศรี พิมพ์ในปี พ.ศ. 2528 หนังสือเล่มนี้ได้อภิปรายถึงเหตุการณ์การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2526-2528 ว่ามีการรวมกลุ่มของคณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อกดดันให้มหาเถรสมาคมพิจารณาชื่อของพระพิมลธรรม ให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ แต่ไม่ได้รับความสนใจจากมหาเถรสมาคมเท่าที่ควร เพราะในปี พ.ศ. 2526 กับ พ.ศ. 2527 มหาเถรสมาคมก็ไม่ได้เสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะรูปใดให้ได้รับโปรดเกล้าสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ จนทำให้คณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือต้องใช้มาตรการกดดันโดยการจะแยกนิกายไม่ขึ้นตรงต่อการปกครองของมหาเถรสมาคม จนเป็นเหตุให้มหาเถรสมาคมพิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรม ให้ได้รับโปรดเกล้าสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปลายปี พ.ศ. 2528 นอกจากนี้ ยังเน้นอภิปรายประวัติผลงานของพระพิมลธรรมที่เคยได้ปฏิบัติมาก่อน เพื่อให้เป็นข้อมูลเปรียบเทียบกับผลงานของรองสมเด็จพระราชาคณะรูปอื่นที่คาดว่าจะได้รับการพิจารณาเสนอชื่อให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเช่นเดียว

กรณีปัญหาการเจริญในสมณศักดิ์ของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ นั้น มีก่อนที่จะมาถึงเหตุการณ์การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะปี พ.ศ. 2526-2528 คือ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2503-2509 พ.ศ. 2518 พ.ศ. 2520 และ พ.ศ. 2523 เหตุการณ์ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นเกิดจากปัญหาที่เกิดจากการเมืองภายในคณะสงฆ์และปัญหาจากการเมืองภายนอก ซึ่งส่งผลถึงความเจริญในสมณศักดิ์ของพระพิมลธรรม ปัญหาต่างๆ ได้ถูกสะสมจนเป็นสาเหตุหลักของการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในช่วง พ.ศ. 2526-2528 คณะสงฆ์กลุ่มภาคตะวันออกเฉียงเหนือมอง

³³ ดูใน แสวง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรรการพิมพ์, 2528).

ว่าเกิดความไม่เป็นธรรมกับพระพิมลธรรม จึงได้รวมตัวกันเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่พระพิมลธรรม ในงาน สึกสมเด็จ ได้เพียงบรรยายเหตุการณ์ พ.ศ. 2503-2509 พ.ศ. 2518 พ.ศ. 2520 และ พ.ศ. 2523 ว่าเกิดอะไรขึ้นบ้างเท่านั้น แต่ไม่ได้วิเคราะห์ว่ามีสาเหตุเกิดจากอะไร งานวิจัยเรื่องนี้จึงจะนำเสนอเพิ่มเติมประเด็นของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ตั้งแต่ในช่วง พ.ศ. 2503-2509 พ.ศ. 2518 พ.ศ. 2520 และ พ.ศ. 2523 พยายามอธิบายเหตุผลของมหาเถรสมาคมที่ไม่ได้พิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรมให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในช่วง พ.ศ. 2518 กับ พ.ศ. 2520 และพยายามชี้ให้เห็นถึงเหตุปัจจัยทางด้านการเมืองภายนอกและการเมืองภายในคณะสงฆ์ด้วยว่ามีส่วนในการเจริญหรือไม่เจริญในสมณศักดิ์ของพระพิมลธรรม เพื่อให้ภาพที่สมบูรณ์ขึ้น

การทบทวนวรรณกรรมในข้างต้นดังที่อภิปรายมาพบว่า งานส่วนใหญ่จะอภิปรายเพียงพระประวัติหรือประวัติ ผลงานต่างๆของสมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น หรือไม่ก็ศึกษาในภาพรวมขององค์มหาเถรสมาคม มองว่าปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นเป็นความบกพร่องขององค์กร มากกว่าที่อภิปรายในตัวบุคคลที่เป็นผู้ขับเคลื่อนองค์กรมมหาเถรสมาคม อย่างสมเด็จพระราชาคณะที่เป็นกรรมการหลักในองค์กร ขาดการวิเคราะห์กระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะเหตุปัจจัย หน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งงานวิจัยเรื่องนี้ได้พยายามศึกษาเพิ่มเติมจากงานต่างๆ ที่ได้ทำมาแล้วให้สมบูรณ์ขึ้น โดยเน้นวิเคราะห์เกี่ยวกับกระบวนการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ เงื่อนไข หรือปัจจัยต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ รวมถึงวิเคราะห์ถึงสถานะ หน้าที่และบทบาทของพระมหาเถระที่ได้รับการโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่าง พ.ศ. 2490-2532

1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิหลังการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
2. ทำให้เกิดความเข้าใจความสืบเนื่องของนโยบายและหลักเกณฑ์ในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ในยุคก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
3. ทำให้เข้าใจภูมิหลังและหน้าที่และบทบาทของพระราชาคณะที่ได้รับการสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ในช่วงเวลาที่ศึกษา พ.ศ. 2490-2532
4. ทำให้เข้าใจเหตุปัจจัยต่างๆที่สนับสนุนและส่งเสริมให้พระเถระเหล่านั้นได้รับการพิจารณาสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ
5. ทำให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นในคณะสงฆ์ไทยและกิจการพระพุทธศาสนาของไทยเมื่อพระเถระเหล่านั้นได้รับการสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

6. ทำให้เข้าใจระบบความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์ไทยกับองค์กรและกลุ่มบุคคลภายนอก

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

สมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ

ในบทนี้จะเน้นศึกษาความหมาย วิวัฒนาการที่มาของสมเด็จพระราชาคณะ ศึกษาโรกาสในการพระราชทานสมณศักดิ์ และเครื่องประกอบอิสริยยศของสมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล โดยจะเน้นอภิปรายพัฒนาการของสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะในแต่ละรัชกาล

2.1 ความหมายสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

คำว่าสมเด็จพระราชาคณะ เกิดจากคำว่า สมเด็จพระ กับคำว่า พระราชาคณะ การใช้คำ “สมเด็จพระ” นำหน้าราชทินนามพระราชาคณะนั้น แสดงถึงการที่พระมหากษัตริย์ทรงยกย่องพระราชาคณะรูปนั้นให้มีบรรดาศักดิ์ชั้นสูงเสมอด้วยบรรดาศักดิ์ขุนนางชั้นสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งเป็นตำแหน่งปกครองชั้นสูงสุดของฝ่ายอาณาจักร¹ ส่วนคำว่า “พระราชาคณะ” หมายถึง พระผู้ปกครองคณะสงฆ์ ดังนั้น สมเด็จพระราชาคณะ หมายถึง พระสงฆ์ผู้ปกครองสงฆ์สูงสุดของฝ่ายศาสนจักร

สมเด็จพระราชาคณะ เป็นตำแหน่งหรือฐานันดรสูงสุดของพระสงฆ์ไทย พระสงฆ์ที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาให้เป็นพระราชาคณะในชั้นสุพรรณบัฏจารีกราชทินนามเป็นเครื่องประกอบยศ มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ 10 รูป และนิตยภัต เป็นต้น

ประเทศไทยพระมหากษัตริย์เป็นผู้พระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ เพื่อเป็นกำลังใจให้ดำรงมั่นอยู่ในสมณเพศเป็นกำลังในการสืบอายุพระพุทธศาสนา และเพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อย พระสงฆ์รูปใดได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ หมายถึงการได้รับมอบหมายภาระหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ไปพร้อมกันด้วย ดังที่ปรากฏในพระบรมราชโองการสถาปนาสมณศักดิ์พระราชาคณะตั้งแต่ชั้นสามัญขึ้นไป ซึ่งมีพระราชกระแสรับสั่งตอนท้ายว่า “ขออาราธนาให้รับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอนช่วยระงับอริกรรม และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในสังฆมณฑลทั่วไป โดยสมควรแก่อิสริยยศซึ่งพระราชทานนี้”²

¹ ธนิต อยู่โพธิ์, ตำนานสมณศักดิ์ พระวันรัตและสมเด็จพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์สมเด็จพระวันรัตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สิวพร), หน้า 153-154.

² พบได้ในประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ตั้งแต่ชั้นพระราชาคณะชั้นสามัญขึ้นไป

2.2 วิวัฒนาการของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะสันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีพัฒนาการเรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่าแนวปฏิบัติยังไม่ชัดเจนในการสถาปนาสมณศักดิ์ การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะเริ่มมีแนวปฏิบัติที่ชัดเจนขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ปีแรกที่ขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2394 ได้ทรงปฏิรูประบบการปกครองคณะสงฆ์ โดยเฉพาะเรื่อง การสถาปนาสมณศักดิ์ คราวพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระองค์ทรงนำคำว่า “สมเด็จพระ” นำหน้าราชทินนามพระราชาคณะที่มีตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้แก่ พระพุทธโฆษาจารย์ พระวันรัต (พระพนรัตน์) พระพุทธาจารย์ และพระอริยวงษญาณ ได้ทรงดำริให้แก่นามราชทินนามสมณศักดิ์ใหม่ และได้คงใช้เรื่อยมาตลอด ดังที่อภิปรายมาแล้วในบทนำ

การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะนั้น พระองค์มีแนวทางปฏิบัติในการสถาปนาโดยจะเน้น สถาปนาพระสงฆ์ตามความรู้ ความสามารถ ด้านการปกครองคณะสงฆ์ ด้านการศึกษา³ พบว่าพระมหากษัตริย์ที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลของพระองค์นั้นทรงใน พ.ศ. 2394 พ.ศ. 2400 และ พ.ศ. 2407 มีความรู้ความสามารถในพระไตรปิฎกได้เป็นมหาเปรียญ เกือบทั้งหมด⁴ ได้แก่

1. สถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (พ.ศ. 2394)
2. สถาปนา พระธรรมอุดม (เซ่ง) วัดอรุณ เป็นสมเด็จพระวันรัต (พ.ศ. 2394)
3. สถาปนา พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (พ.ศ. 2394)
4. สถาปนา พระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พ.ศ. 2394)
5. สถาปนา พระพระพิมลธรรม (จี่) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (พ.ศ. 2400)

อย่างไรก็ตามเกิดข้อยกเว้นในบางกรณี คือ กรณีการสถาปนาพระเทพกวี (โต พรหมรังสี) วัดระฆังโฆสิตาราม เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ที่มีความรู้ความสามารถในพระไตรปิฎกแต่ไม่ได้เข้าสอบเป็นมหาเปรียญ⁵ แต่ทรงยกย่องมาเป็นมหาเปรียญ ดังจะพบได้ในสร้อยราชทินนามตอน

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 (กรุงเทพฯ: อรุณสาร, 2503), หน้า 90.

⁴ คู่มือสารสำเนาประกาศสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), 77-84.

⁵ ศิลปากร (พระนคร: โรงพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2517), 17 (มีนาคม 2517) : 71.

สถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ว่าเป็น “ตรีปิฎกโกศล”⁶ เหตุผลที่ทรงสถาปนานำมาจากทรงมีพระราชศรัทธาในตัวบุคคล เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นผู้เคร่งในพระธรรมวินัยจนที่เป็นที่น่าเลื่อมใส⁷ ทรงยกให้เป็นพระปาปมุตติ คือ ประพฤติอะไรที่แปลกๆแต่การกระทำของท่านไม่ผิดศีลจะต่อหน้าพระพักต์ หรือลับหลังพระองค์ ให้ถือว่าพ้นบาป พ้นโทษ⁸ เป็นต้น

แนวปฏิบัติที่สำคัญเรื่องหนึ่งในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลของพระองค์คือ ทรงโปรดเกล้าฯสถาปนาพระสงฆ์ที่เป็นเชื้อพระวงศ์ให้มีสมณศักดิ์ชั้นสูงขึ้น เน้นความเป็นพระประยูรญาติ ในรัชกาลของพระองค์ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะที่พระสงฆ์ในฝ่ายเชื้อพระองค์ ดังนี้คือ ในปี พ.ศ. 2394 สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากฤกษ์ ขึ้นเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังสีสุริพันธ์ มีสถานะเสมอสมเด็จพระราชาคณะ มีฐานานุศักดิ์สูงกว่าสมเด็จพระราชาคณะทั่วไปเป็นรองแค่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เท่านั้น⁹ ซึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นสถาปนาให้เป็นเพียงพระราชาคณะชั้นสามัญ¹⁰ เท่านั้น โดยที่ไม่ได้สนพระทัยในเรื่องความอาวุโสทางพรรษาและทางสมณศักดิ์ และได้กลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของรัชกาลต่อมาๆมาด้วยที่จะต้องมีการสถาปนาเจ้านายเชื้อพระวงศ์ที่ทรงผนวชอยู่

ต่อมาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 – 2453 พัฒนาการของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะแบ่งเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงก่อนที่จะมีประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะยังคงใช้แนวคิดเดียวกับสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะพบในปี พ.ศ. 2437 สถาปนาหม่อมเจ้าพระพิมลธรรม (ทัต) เจ้าคณะรอง วัดพระเชตุพน ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัต)¹¹ กับ พ.ศ. 2443 สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เจ้าคณะ

ศูนย์วิทยทรัพยากร

⁶ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดระฆังโฆสิตาราม มีราชทินนามว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์อเนกสถานปริชา วิสุทธิศีลจรรยาสมบัติ นิพัทธธุตคุรุ ศิริสุนทรพรตจาริก อรัญญิกกณฤศร สมณนิกร มหาปริณายก ตรีปิฎกโกศล วิมลศีลขันธุ์ สติคุณ วัดระฆังโฆสิตาราม คูใน ถิ่นทิพย์, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เล่ม 2 (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2507) หน้า 124.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

⁸ สิริวัฒน์ คำวันสา, สงฆ์ไทยใน 200 ปี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศรีอนันต์, 2524), หน้า 178.

⁹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 97.

¹⁰ 200 ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส : สังฆปรินายกพระนิพนธ์ (กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำเอกสาร สิ่งพิมพ์ และหนังสือที่ระลึก โครงการฉลอง 200 ปี สมเด็จพระฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2533), หน้า 123.

¹¹ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (วันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2437) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 140.

รอง วัคธาภิษิต ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสมเด็จพะพุกาจารย์ (พระอรุณนิภาคุณากร)¹²
คือ ความเป็นพระประยูรญาติ

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวปฏิบัติในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะที่เน้นมากขึ้น คือ พระสงฆ์ที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะไปแล้วนั้นต้องมีหน้าที่การปกครอง คือ มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ จนกระทั่ง

พัฒนาการของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะปรากฏเด่นชัดที่สอง คือช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ที่มีกฎหมายรองรับสถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ดังปรากฏความตามมาตรา 4 ของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในหมวดที่ 2 ว่าด้วยเจ้าคณะใหญ่ได้มีการกล่าวถึงสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ที่ได้บัญญัติไว้ว่า

“มาตรา 4 สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา 1 เจ้าคณะใหญ่กลาง 1 ทั้งพระราชคณะเจ้าคณะรองคณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลางทั้ง 4 ตำแหน่งนั้น ยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปกครองในการพระศาสนา และการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป ข้อภาระธุระในพระศาสนา หรือในสังฆมณฑล ซึ่งได้โปรดให้พระมหาเถระทั้งนี้ประชุม วินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคมตั้งแต่ 4 พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้น ให้เป็นสิทธิ์ขาดผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้”

ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 มีการกำหนดตำแหน่งและหน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะไว้ คือ มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ปกครองประกอบด้วย

1. คณะเหนือ
2. คณะใต้
3. คณะกลาง
4. คณะธรรมยุติ

เจ้าคณะใหญ่มีหน้าที่ตามที่กฎหมายกำหนด เช่น ปกครองคณะสงฆ์ และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินด้านพระศาสนาของพระมหากษัตริย์ แต่ในทางปฏิบัติอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์จะอยู่ที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะใช้อำนาจผ่านทางเสนาบดี กระทรวงธรรมการ เมื่อมีราชการ

¹² เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เป็นเจ้าคณะใหญ่ (27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2443) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 145.

จำเป็น จะนำความขึ้นกราบทูลให้ทรงมีพระราชวินิจฉัยสั่งการ เท่ากับว่าพระมหากษัตริย์ทำหน้าที่เสมือนเป็นสมเด็จพระสังฆราช โดยให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการทำหน้าที่เป็นผู้รั้งตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช¹³ แต่งานปกครองคณะสงฆ์ก็ไม่ได้เกิดปัญหา เพราะในช่วงเวลาประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ต่อมาได้รับการสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา เสมอด้วยตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ¹⁴ ในปี พ.ศ. 2449 ทำหน้าที่เป็นประธานมหาเถรสมาคมมาตั้งแต่แรกเมื่อประกาศใช้กฎหมาย ทำหน้าที่เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ และประสานงานระหว่างฝ่ายศาสนจักรกับฝ่ายอาณาจักร¹⁵ ช่วงเวลาดังกล่าวนี้การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะได้ใช้เดิวกิจเรื่องเกี่ยวกับตำแหน่งหน้าที่ที่สำคัญ คือถ้าเป็นสมเด็จพระราชาคณะก็ต้องเป็นสมเด็จพระราชาคณะด้วย ซึ่งต่อมาแนวคิดนี้จะถูกปรับแก้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2453 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระมหาสมณุตมาภิเษก กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และทรงมอบอำนาจการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์โดยทั่วไปไม่มีการแบ่งแยกนิกาย และคราวเดียวกันก็ยังคงสถาปนาพระสงฆ์ที่เป็นเชื้อพระวงศ์ด้วย คือ สถาปนา พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า พระสถาพรพิริยพรต สมณศักดิ์เสมอ พระพรหมมุนี วัดราชบพิธ เป็นพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมณศักดิ์เสมอ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ด้วย

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่เกี่ยวกับพัฒนาการของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ คือ ทรงดำริว่าสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะแม้จะอยู่ในตำแหน่งเดียวกันแต่มีสถานะลำดับชั้นยศไม่เท่ากัน มีทั้งที่สถาปนาเป็นชั้นสุพรรณบัฏและชั้นหิรัญบัฏ ดังตัวอย่าง การสถาปนาสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ มีสมเด็จพระพุฒาจารย์บางรูปในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแต่อยู่เพียงชั้นหิรัญบัฏเท่านั้น ปรากฏดังต่อไปนี้¹⁶

¹³ ม.ร.ว.ศุภวัฒน์ เกษมศรี, การปฏิรูปทางศาสนา อ้างถึงใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475, หน้า 465.

¹⁴ เอกสารสำเนาประกาศสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นเจ้าคณะใหญ่ (2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2449) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, 205-207.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 465-467.

¹⁶ วิเชียร อากาศกฤษ, สุนทร สุกตะโยธิน, ประวัติสมณศักดิ์และพัฒน (กรุงเทพฯ: เนชั่นเนล เอ็ดดิท, 2528), หน้า

1. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ ครอบสมณศักดิ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2399-2407
2. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก) วัดศาลาปูน (อยุธยา) ครอบสมณศักดิ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2422-2427
3. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี อโนมสิริ) วัดปทุมคงคา ครอบสมณศักดิ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2430-2437

ความไม่แน่นอนของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในชั้นฐานันดรศักดิ์ของพระสงฆ์ที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น น่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จักรเยียบทำเนียบสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ใหม่ในปี พ.ศ. 2455 แยกสมณศักดิ์เป็นฝ่ายฐานันดร คือ ยศ และฝ่ายตำแหน่ง คือ หน้าที่ ออกเป็นคนละส่วน ส่วนฐานันดร ได้จัดลำดับให้สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเป็นฐานันดรสูง เป็นลำดับที่สองรองจากฐานันดรสมเด็จพระมหาสมณะ¹⁷ เหตุที่แยกอีกเหตุผลหนึ่งคือการอภิปรายมาแล้วว่าในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะติดกับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ปรากฏว่าในความเป็นจริง สมเด็จพระราชาคณะนั้นก็ชราภาพลงเป็นส่วนใหญ่¹⁸ การบริหารงานคณะสงฆ์จึงล่าช้า เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานของคณะสงฆ์ จึงให้แยกสมณศักดิ์เป็นฝ่ายฐานันดร คือ ยศ และฝ่ายตำแหน่ง เพื่อหาพระสงฆ์ที่เหมาะสมมาปฏิบัติหน้าที่บริหารงานคณะสงฆ์ เป็นต้น

เมื่อนำสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นสามัญขึ้นไปจนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะนั้น เปรียบเทียบสมณศักดิ์ของขุนนาง ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้ดังตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิทยพัทยาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร: โรงพิมพ์วัชรินทร์การพิมพ์, 2513), หน้า 50-56.

¹⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ, ใน แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า 366.

ตารางที่ 1 ตารางแสดงการเปรียบเทียบสมณศักดิ์ของพระสงฆ์กับยศของขุนนาง

สมณศักดิ์ของพระสงฆ์	ยศของขุนนาง
พระราชกณะชั้นสามัญ	ขุน
พระราชกณะชั้นราช	หลวง
พระราชกณะชั้นเทพ	พระ
พระราชกณะชั้นธรรม	พระยา
พระราชกณะชั้นหิรัญบัฏ (รองสมเด็จพระราชาคณะ)	เจ้าพระยา
พระราชกณะชั้นสุพรรณบัฏ (สมเด็จพระราชาคณะ)	สมเด็จพระเจ้าพระยา

ที่มา: แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 120.

สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะนั้นเปรียบเทียบได้กับตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยาของขุนนาง ซึ่งมีศักดิ์เท่ากัน แต่ด้วยความไม่เท่ากันของระดับชั้นยศในสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะด้วยกันเองดังที่อภิปรายมาข้างต้น ทำให้พระสงฆ์ที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นดูดีน้อยกว่าตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยา ที่มีความชัดเจนในชั้นยศมากกว่า คือ มีเพียงชั้นสุพรรณบัฏเสมอกันหมด แต่จะมีความสำคัญมากน้อยกันนั้นจะขึ้นอยู่กับตำแหน่งที่รับแต่งตั้งให้ไปปกครอง¹⁹ ดังในบันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกล่าวว่า สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นพระสงฆ์ผู้ที่จะได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะผู้รับนั้นว่า “ราคาดกกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา”²⁰

ดังนั้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯสถาปนาพระราชกณะเป็นสมเด็จพระราชาคณะมีความชัดเจนมากขึ้นมาตามลำดับ โดยระบุชัดเจนถึง “การสถาปนาขกสถานะของสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 4 ราชทินนาม”²¹ ให้เป็นชั้นสุพรรณบัฏเท่ากันหมด คือ

1. สมเด็จพระวันรัต
2. สมเด็จพระพุทธิชโยภยาจารย์

¹⁹ วิเชียร อากาศฤกษ์, สุนทร สุภูตะโยธิน, ประวัติสมณศักดิ์และพัชยศ, หน้า 33.

²⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์, 2514), หน้า 103.

²¹ วิเชียร อากาศฤกษ์, สุนทร สุภูตะโยธิน, ประวัติสมณศักดิ์และพัชยศ, หน้า 34.

3. สมเด็จพระพุฒาจารย์

4. สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์²²

การพิจารณาให้คุณค่าและความสำคัญในเกียรติของตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ ในช่วงเวลานั้น เพื่อให้สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะผู้มีเกียรติเสมอกับตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยาของฝ่ายอาณาจักร การสถาปนาที่ควรที่จะมีเงื่อนไขหรือคุณสมบัติที่ใช้ในการพิจารณาที่ชัดเจนขึ้น ซึ่งจะช่วยให้พระสงฆ์ที่ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นไม่ถูกมองว่าได้รับการสถาปนาโดยพระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์เพียงอย่างเดียว เมื่อเปรียบเทียบกับยศของขุนนางจะพบว่าส่วนใหญ่ยศสูงๆ นั้นต้องมีผลงาน และความรู้ความสามารถ ประจักษ์แก่แผ่นดินและประชาชน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเสนอแนวคิดให้เป็นแนวทางช่วยพิจารณาในการโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระราชาคณะผ่านพระมหาสมณสาส์นบันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสนอแนะแนวคิดในการพระราชทานสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะไว้ดังนี้²³

1. ยศสมเด็จพระราชาคณะไม่กำกับกับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่จักรพรรดิราชทานแก่พระราชาคณะผู้ใหญ่บางรูป ที่ทรงยกย่องเป็นพิเศษ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ที่ไม่ได้ทรงยกขึ้นเป็นสมเด็จพระ ตั้งเป็นเพียงพระวันรัต พระพุทธโฆษาจารย์ พระพุฒาจารย์

หมายความว่าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะนั้นมี 3 แบบ คือ

1.1 พระราชาคณะที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะต้องมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ด้วย นัยยะหนึ่งหมายถึงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เป็นตำแหน่งของสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งไม่จำเป็นเสมอไปว่าทุกรูปที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้วต้องเป็นเจ้าคณะใหญ่ อาจมอบหมายให้พระราชาคณะที่ไม่ทรงสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ แต่ทรงสถาปนาเป็นเพียง พระวันรัต พระพุทธโฆษาจารย์ และพระพุฒาจารย์ เป็นต้น

1.2 เป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้วถ้าไม่มีตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ก็ต้องได้มาด้วยการมีคุณูปการพิเศษต่อองค์พระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นตำแหน่งกิตติมศักดิ์เป็นที่พระราชศรัทธาอย่างมากแต่ไม่มีอำนาจในการบริหารปกครองคณะสงฆ์

1.3 มีความไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นเจ้าคณะใหญ่ด้วยแล้วก็เป็นที่พระเถระที่มีคุณูปการพิเศษเป็นที่พระราชศรัทธาอย่างมากด้วยด้วย เป็นต้น

²² โปรดให้มีการพระราชทาน ราชทินนามเป็นสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พระราชทานเฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย) เป็นราชทินนามใหม่ ใน พ.ศ. 2453 และ โปรดเกล้าฯ ให้ สถาปนา พระพิมลธรรม (ยัง เขมภีโรโต) วัดโสมนัส เป็น สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ รูปแรก

²³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ, หน้า 103-105.

2. ผู้ที่ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระนั้นต้องมีอายุแก่กว่าพระมหากษัตริย์ผู้โปรดเกล้าฯสถาปนา กำหนดโดยกวดขัน เป็นผู้ทรงคุณสมบัติเป็นพิเศษ เป็นพระอุปัชฌาย์ เป็นพระอาจารย์ที่ทรงนับถือ เป็นที่นับถือของมหาชนทั่วไป ทั้งภคหัตถ์ทั้งบรรพชิต และเป็นที่เคารพได้สนิทใจ ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระราชาคณะแล้วจะไม่ด้อยกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา

ในข้อเสนอแนะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พบว่าทรงเน้นไปที่เรื่อง ต้องมีตำแหน่งหน้าที่ทางคณะสงฆ์ และมีความรู้ความสามารถ หรือไม่ก็เป็นครุฐานานุกรมแห่งองค์พระมหากษัตริย์ และสังเกตได้ว่าแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้นไม่ได้ทรงเน้นเรื่องความอาวุโสทางสมณศักดิ์ไว้เลย เน้นแต่ให้มีอายุพรรษา โดยเฉพาะเน้นว่าต้องมีอายุมากกว่าพระมหากษัตริย์ อาจเนื่องมาจากค่านิยมของคนไทยที่มีอายุน้อยกว่าต้องแสดงความเคารพผู้ที่มีอายุมากกว่า การเคารพผู้อาวุโสจะทำให้มีความสุขและเจริญก้าวหน้า และเพื่อให้เกิดความสนิทใจที่จะแสดงความเคารพตามค่านิยมของคนไทยควรจะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะที่มีอายุมากกว่าผู้ที่มีอำนาจในการโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์ ดังเหตุการณ์ในกรณีของพระองค์เองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ พระองค์ทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทโว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) สิ้นพระชนม์ ก็ไม่ได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ได้รับแต่งตั้งเป็นประธานสงฆ์ในมหาเถรสมาคม ก็ไม่ได้ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ²⁴ เป็นต้น

แนวคิดการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะดังกล่าวของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงเสนอในพระมหาสมณสาส์นเป็นเพียง “แนวทาง” ในการสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น เพราะท้ายที่สุดแล้วทุกอย่างให้ขึ้นอยู่กับพระราชอัชฌาศัยเป็นที่สุด แต่แนวคิดบางประการดังกล่าวยังคงยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พ.ศ. 2464 ทำให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ วัชรราชพิพิธ ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า งานบริหารกิจการคณะสงฆ์ส่วนใหญ่โดยเฉพาะการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ยังคงดำเนินตามแนวทางที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

²⁴ สุเชาว์ พลอยชุม, สมณฐานันดรศักดิ์ วัชรบรรณนิเวศวิหาร (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), หน้า 95.

รสดูได้ทรงวางไว้²⁵ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงใช้รูปแบบเดียวกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ามีกรโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเพียง 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2471 กับ พ.ศ. 2472 รวมทั้งหมด 4 รูป หนึ่งในสี่ที่ทรงสถาปนา ก็ยังเป็นพระสงฆ์ที่เป็นเชื้อพระวงศ์ คือ พ.ศ. 2471 สถาปนา พระญาณวราภรณ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตโต) วัดบวรนิเวศ เป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ที่เหลืออีก 3 รูป เป็นพระสงฆ์ที่ไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ คือ

1. พ.ศ. 2471 สถาปนาพระศาสนโศภณ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์
2. พ.ศ. 2472 สถาปนาเลื่อน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (แพ ตีสุนทรโว) วัดสุทัศน์ เป็น สมเด็จพระวันรัต
3. พ.ศ. 2472 สถาปนา พระธรรมวโรดม (เข้ม ธรรมสโร) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ถึงแม้ว่าหลักเกณฑ์นั้นจะเป็นเพียงหลักเกณฑ์ในการพิจารณาสถาปนาพระราชาคณะก็ตาม การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะทั้งหมด 4 รูป ได้แก่

1. พ.ศ. 2482 สถาปนา พระพรหมมุนี (อ้วน ตีสโล) วัดบรมนิวาส เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (2482-2499)
2. พ.ศ. 2482 สถาปนา พระพิลธรรม (เฮง เขมจารี) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระวันรัต (2482 – 2488)
3. พ.ศ. 2488 สถาปนา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เผื่อน ตีสุนทรโต) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระวันรัต (2488 – 2490)
4. พ.ศ. 2488 สถาปนา พระมหาโพธิวงศาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (2488 – 2499)

การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล คงใช้รูปแบบแนวปฏิบัติเดียวกันกับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะการพิจารณาจากความเป็นพระประยูรญาติ พระราชอัยยาศัยส่วนพระมหากษัตริย์ และของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่ได้ทรงเสนอแนะไว้

²⁵ ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาบุญ, 2521), หน้า 61-62.

การสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะครั้งแรกในรัชกาลในปี พ.ศ. 2490 พระองค์ทรงสร้างหลักเกณฑ์ในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะขึ้นมาใช้ในการทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าสถาปนา แต่ก่อนจะถึงขั้นตอนทรงมีพระบรมราชวินิจฉัย พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เรื่องพิจารณาเสนอรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะผู้ที่เหมาะสมให้ได้รับพระบรมราชวินิจฉัยขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลงเป็นธุระของคณะสงฆ์เป็นผู้พิจารณาให้ทันประกาศสถาปนาตามวโรกาสวันมหามงคลต่างๆ โดยตามราชประเพณีสืบมาวันมหามงคลในการสถาปนาสมณศักดิ์พระสงฆ์ นั้นโปรดเกล้าสถาปนาในวันพระราชพิธีสำคัญ อาทิ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก หรือ พระราชพิธีฉัตรมงคล หรือ พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น

2.3 วโรกาสในการพระราชทานสมณศักดิ์

พระมหากษัตริย์จะ โปรดเกล้าฯสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์และสถาปนาสมณศักดิ์แต่พระสงฆ์ในวโรกาสวันมหามงคลต่างๆของพระองค์โดยเฉพาะสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะจะโปรดเกล้าฯสถาปนารองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนในตำแหน่งที่ว่างลงในแต่ละปี ตามธรรมเนียมของสงฆ์ จะรอให้มีการพระราชทานเพลิงพระศพ (สมเด็จพระสังฆราช) ที่สิ้นพระชนม์ หรือพระราชทานเพลิงศพ (สมเด็จพระราชาคณะ) ที่มรณภาพ เป็นที่เรียบร้อยแล้วก่อนเมื่อถึงวโรกาสวันมหามงคล จะมีการเสนอชื่อพระสงฆ์ให้ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์ เช่น

2.3.1 พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศล เนื่องโอกาสแรกที่เสวยราชสมบัติ ตามราชประเพณี โปรดเกล้าฯพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นสามัญขึ้นไป จะมีจำนวนเท่าใดสุดแต่พระราชอัชฌาศัย พระราชาคณะที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ในวันนี้จะเรียกว่า “พระราชาคณะฤกษ์”²⁶ หมายถึงการพระราชทานเพื่อเอาฤกษ์เอาชัย เช่น

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2394 ทรงสถาปนาพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะดังนี้²⁷

1. สถาปนา กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ มีสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรอง ทรงเลื่อนให้เป็นสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์

²⁶ พระมหานริศร์ ฐิตสัวโร, คู่มือสมณศักดิ์ พद्यศ ฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพฯ: ชงธรรม, 2550), หน้า 6.

²⁷ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2507), หน้า

2. สถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
3. สถาปนา พระธรรมอุดม (เซ่ง) วัดอรุณ เป็นสมเด็จพระวันรัต
4. สถาปนา พระพุทธโฆษาจารย์ (นิม) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
5. สถาปนา พระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ต่อมา มรณภาพในปี 2407 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา พระเทพกวี (โต พรหมรังสี) วัดระฆัง เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ถือว่าเป็นกรณีพิเศษที่มีการสถาปนาข้ามสมณศักดิ์จากชั้นเทพเป็นชั้นสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งเป็นการแสดงถึงพระราชศรัทธาส่วนพระองค์เป็นอย่างมาก

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดพระราชพิธีบรมราชาภิเษก 2 ครั้ง คือในปี พ.ศ. 2411 และในปี พ.ศ. 2416 ปรากฏว่า ในครั้งแรกไม่ได้พระราชทานสมณศักดิ์ชั้นสมเด็จพระราชาคณะแต่ทรงสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นอื่นๆเป็นพระราชาคณะฤกษ์ ส่วนในการประกาศพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในปี พ.ศ. 2416 ได้ทรงสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นการพระราชทานเพื่อเอาฤกษ์เอาชัย²⁸

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2453 ทรงสถาปนาพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะเพื่อเป็นพระราชาคณะฤกษ์ ดังนี้²⁹

1. สถาปนา พระองค์เจ้ากรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ มีสมณศักดิ์เสมอพระพรหมมุนี วัดราชบพิธ ให้เป็น พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมณศักดิ์เสมอสมเด็จพระพุฒาจารย์
2. พระราชทานราชทินนามสมณศักดิ์ชั้นสุพรรณบัฏเป็นที่สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ เพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งโดยได้มีการสถาปนาพระพิมลธรรม (ยัง เขมาภิรโต) วัดโสมนัส เป็นสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์รูปแรก

ส่วนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ปรากฏว่าทรงพระราชทานสมณศักดิ์ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นพระราชาคณะฤกษ์ในชั้นอื่นๆที่ไม่ใช่ชั้นสมเด็จพระราชาคณะ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ที่ไม่ได้ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่จะปรากฏว่าการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในโอกาสสมหามงคล อื่นๆ

2.3.2 พระราชพิธีฉัตรมงคล ส่วนใหญ่พิจารณาพระราชทานสมณศักดิ์ชั้นสูงๆ ซึ่งมีความจำเป็นต้องสถาปนาขึ้นมาเพื่อบริหารกิจการพระศาสนา โดยเฉพาะตำแหน่งหรือสมเด็จพระราชา

²⁸ เสถียร คุโสมถน, พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย (พระนคร: คลังวิทยา, 2505), หน้า 231.

²⁹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 211-

คณะ ส่วนใหญ่พระราชพิธีฉัตรมงคล สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเป็นวโรกาสที่มีการสถาปนาสมณศักดิ์ทุกระดับชั้นแล้วอยู่เป็นประจำทุกปี ส่วนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงสถาปนาสมณศักดิ์เนื่องในวโรกาสพระราชพิธีฉัตรมงคล ที่มีการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเพียงครั้งเดียว คือ

วันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2506 ทรงสถาปนาสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อยู่ ฉฺวาโณทโย) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 15 และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ 2 รูป คือ

1. สถาปนา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
2. สถาปนา พระธรรมปิฎกญาบดี (วน ฐิติญาโณ) วัดอรุณ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

2.3.3 พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาของทุกปี ถือเป็นราชประเพณีในสมัยรัชกาลรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ที่จะสถาปนาและเลื่อนสมณศักดิ์แด่พระสงฆ์ตั้งแต่นั้นพระครูสัญญาบัตรขึ้นไปจนถึงสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ตามจำนวนตำแหน่งว่างลงในปีนั้นๆ

2.3.4 ในวโรกาสพิเศษต่างๆ ที่มีการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ เช่น พระราชพิธีรัชมงคล ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ตัวอย่าง ในวโรกาสพระราชพิธีรัชมงคล 1 มีนาคม พ.ศ. 2488 มีการสถาปนาและเลื่อนสมณศักดิ์ สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ดังนี้³⁰

1. สถาปนา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เผื่อน ดิสฺสทตฺโต) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระวันรัต
2. สถาปนา พระมหาโพธิวงศาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 279.

2.4 สิ่งที่พระราชทานมาอยู่กับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

เมื่อพระเถระหรือภราดรวาสได้รับพระราชทานสมณศักดิ์หรือยศตามระดับชั้นต่างๆแล้ว มักจะรับพระราชทานสิ่งของต่างๆ เป็นเครื่องประกอบยศ เป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ หรือ เครื่องหมายแสดงยศ ใช้ประดับกายผู้มียศอย่างที่เราเห็นในปัจจุบัน ในประเทศไทยแต่โบราณ เครื่องหมายแสดงยศของพระราชวงศ์และขุนนางไทย ได้แก่ เครื่องอุปโภค ฝ้านุ่งผ้าห่ม ยั่วยานคาน หาม และเครื่องใช้ไม้สอยประจำตัว เช่น กระโถน พานหมาก คนโทน้ำ ฉัตร กลด เสลี่ยง ฯลฯ จะประดิษฐ์ด้วยวัสดุของมีค่าต่างๆกันไปมีลวดลายหรือลำดับชั้นบ่งบอกความสูงต่ำของเกียรติ เป็นที่รับรู้กันทั่วไปในในทางราชการ

เครื่องใช้เป็นเครื่องประกอบยศเหล่านั้น ไม่ได้จำกัดหมายเฉพาะพระราชวงศ์หรือขุนนาง เท่านั้นหากแต่พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ก็มีเครื่องประกอบสมณศักดิ์สำแดงเกียรติยศไว้ประจำด้วย เพียงแต่อาจประดิษฐ์ด้วยวัสดุจำพวกถมปิด ทองแดง งา หรือไม้ประดับมุก ไม่ใช่วัตถุอนามาส จำพวกเงินทองกำซึ่งขัดต่อพระวินัย จะได้รับพระราชทานสิ่งของต่างๆรวมไปถึงการมีสิทธิคัดเลือก พระสงฆ์ที่ไว้วางใจมาเป็นผู้ช่วยงานคณะสงฆ์ได้ด้วยเรียกว่าฐานานุกรม โดยที่เครื่องประกอบยศของสมเด็จพระราชาคณะมีดังต่อไปนี้

2.4.1 ฐานานุกรม

ฐานานุกรม³¹ คือตำแหน่งสมณศักดิ์อีกแบบหนึ่งของพระสงฆ์ เป็นสมณศักดิ์ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระสงฆ์ที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ตั้งแต่ชั้นพระราชาคณะชั้นสามัญขึ้นไป มีศักดิ์และสิทธิสามารถแต่งตั้งพระสงฆ์ที่มีคุณสมบัติเหมาะสม ให้ดำรงตำแหน่งฐานานุกรมได้ ส่วนจำนวนที่สามารถแต่งตั้งและราชทินนามของฐานานุกรมแต่ละรูปนั้นขึ้นอยู่กับสมณศักดิ์ของผู้ที่จะแต่งตั้งฐานานุกรมว่าทรงสมณศักดิ์อยู่ชั้นใด ซึ่งจะมีจำนวนและราชทินนามของฐานานุกรมที่คู่กับสมณศักดิ์ชั้นนั้นๆสามารถแต่งตั้งได้จะบอกเอาไว้ในพระบรมราชโองการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นต่างๆ

จำนวนฐานานุกรมตามฐานานุกรมศักดิ์ประจำตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะชั้นสุพรรณบัฏ ที่ปรากฏอยู่ในพระบรมราชโองการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ มีฐานานุกรมตั้งฐานานุกรมได้ 10 รูป ตำแหน่งละ 1 รูป สามารถแต่งตั้งจำนวนเท่าไรก็ได้แต่ต้องไม่เกินจำนวนที่กำหนดไว้ในพระบรมราชโองการประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นนั้นๆ และถ้าผู้ที่ตั้งฐานานุกรม คือสมเด็จพระราชาคณะรูปนั้นได้รับสถาปนาเลื่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช หรือมรณภาพ พระฐานานุกรมศักดิ์ที่ตั้งเหล่านั้นก็

³¹ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด (กรุงเทพฯ พ.ศ. 2548), หน้า

ยังคงอยู่ในฐานานุศักดิ์นั้นต่อไปได้จนกว่าจะเจริญในสมณศักดิ์ที่สูงกว่าให้ถือว่าฐานานุศักดิ์นั้นหมดไปด้วย โดยมีฐานานุศักดิ์มีดังต่อไปนี้

1. พระครูปลัด (มีราชทินนามตามปรากฏในสัญญาบัตร) 1 เช่น พระครูปลัดสัมพิพัฒนธุดาจารย์ปรีชาญาณประยุต วิสุทธีจริยาธิการนายก ปิฎกธรรมรักษิต (ฐานานุกรมพระครูปลัดในสมเด็จพระพุฒาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศ)
2. พระครูวินัยธร 1
3. พระครูธรรมธร 1
4. พระครู (มีราชทินนามตามปรากฏในสัญญาบัตร) พระครูคู่สวด 1 เช่น พระครูพรหมสร (ฐานานุกรมพระครูคู่สวดในสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระวันรัต)
5. พระครู (มีราชทินนามตามปรากฏในสัญญาบัตร) พระครูคู่สวด 1 เช่น พระครูอมรศัพท (ฐานานุกรมพระครูคู่สวดในสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระวันรัต)
6. พระครู (มีราชทินนามตามปรากฏในสัญญาบัตร) พระครูรองคู่สวด 1 เช่น พระครูธรรมรัต (ฐานานุกรมพระครูรองคู่สวดในสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)
7. พระครู (มีราชทินนามตามปรากฏในสัญญาบัตร) พระครูรองคู่สวด 1 เช่น พระครูธรรมรุจิ (ฐานานุกรมพระครูรองคู่สวดในสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)
8. พระครูสังฆรักษ์ 1 ซึ่งจะมิราชทินนามเฉพาะของแต่ละสมณศักดิ์ เช่น พระครูสังฆบริคุต (ฐานานุกรมในสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า) พระครูสังฆวิจารณ์ (ฐานานุกรมในสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์) พระครูสังฆกิจจานุรักษ์ (ฐานานุกรมในสมเด็จพระวันรัต) เป็นต้น
9. พระครูสมุห์ 1
10. พระครูใบฎีกา 1

2.4.2 พัตยประจำตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ (ชั้นสุพรรณบัฏ)

สมเด็จพระราชาคณะจะได้รับพระราชทานพัดแฉกทรงพุ่มข้าวบิณฑ์³² (พระราชทานให้แก่พระราชอาคันตุกะชั้นสามัญจนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะ) ซึ่งพัดยศของพระราชอาคันตุกะแต่ละระดับชั้นจะมีความแตกต่างกันตรงรายละเอียดที่ความประณีตในการปัก อุปกรณ์ที่ใช้ปัก และกีสี่ที่ปรากฏบนพัด คือ ยิ่งมีสมณศักดิ์ชั้นสูง จะจำนวนมีการปักลายไทยชนิดต่างๆเพิ่มขึ้น คือ ยิ่งสมณศักดิ์

³² พัดแฉกทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ คำว่าข้าวบิณฑ์เป็นชื่อของลายไทยชนิดหนึ่งมีลักษณะเป็นพุ่มช่วงล่าง เรียวแหลมขึ้นไป ช่วงบน ส่วนพัดแฉกทรงพุ่มข้าวบิณฑ์นั้น ใบพัดมีลักษณะส่วนล่างเป็นพุ่มและเรียวแหลมขึ้นไปถึงส่วนยอดเหมือนลายข้าวบิณฑ์ของไทย หรือคล้ายดอกบัวตูมขอบนอกคล้ายกลีบบัวที่ประกบแบบอยู่กับดอก มีการปักลายไทยชนิดต่างๆ ด้วยดินเงิน ดินทอง ทองแดง และอุปกรณ์ปักอื่น ๆ อย่างประณีตสวยงามตามความสูงต่ำของชั้นสมณศักดิ์ที่ได้รับพระราชทาน พัดแฉกเป็นของสำหรับพระราชอาคันตุกะตั้งแต่ชั้นสามัญขึ้นไป จนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะ คูใน ฦๅฐภัทร จันทวิษ, ตาลปัตรและเครื่องประกอบสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529).

ชั้นสูงก็ยังมีลวดลายมากขึ้นความประณีตในการปักมากขึ้น อุปกรณ์ที่ใช้ปักก็แตกต่างกัน เช่น ด้วย ด้ายเงิน ด้ายทอง และทองแดง ส่วนที่สี่ที่ปรากฏบนพัดก็เพื่อให้เกิดความแตกต่างระหว่างชั้นยศ จุดสังเกตความแตกต่างของพัดยศ³³ สังเกตได้จาก

1. ยอดพัด คือ สมเด็จพระสังฆราชจะแกะรูปฉัตร 7, 5 และ 3 ตามแต่ความสูงของศักดิ์ ส่วนพัดยศสมเด็จพระราชาคณะจนถึงพระราชอาคันตุกะชั้นสามัญแกะเป็นรูปบัวซ้อนเหมือนกันหมด

2. ใจกลางพัด ถ้าเป็นสมเด็จพระสังฆราชมักจะปักรูปลายเฉพาะไว้เฉลิมพระเกียรติ รูปฉัตร รูปตราประจำรัชกาล เป็นต้น ส่วนพัดยศสมเด็จพระราชาคณะจนถึงพระราชอาคันตุกะชั้นราช ปักเป็นรูปไบเทศเหมือนกัน

พัดยศของสมเด็จพระราชาคณะมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ เป็นพัดแฉกทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ มี 9 แฉก พื้นผ้าคาดสีเหลืองสลักด้วยคาดสีน้ำเงินอ่อนคาดสีขาวและคาดสีน้ำเงินอ่อน ปักดิ้นเลื่อมและทองแดง เป็นลายกระหนกก้านขด ลายก้ามปูกร้อยใจกลางคาดสีเหลือง ปักลายกระหนกไบเทศ ค้ำมงัดัน (ปัจจุบันใช้วัสดุงาเทียม) ดิ้นค้ำมเป็นเม็ดทรงมันท์ แกะลายบัวกลุ่ม คอแกะลายเทพพนม ยอดงาแกะเป็นรูปบัวซ้อน

ส่วนพัดยศพระครูปลัดฐานานุกรมในสมเด็จพระราชาคณะนั้นมีลักษณะเป็นพัดพุดตาน พื้นก้ามเหยี่สีเหลือง ใจกลางก้ามเหยี่สีเหลืองปักรูปธรรมจักร สลักก้ามเหยี่สีแดงและเหลือง (ไล่จากวงใน) แฉกสีแดงกลีบสีเหลือง ลวดใหญ่ปักทองแดง ลวดเล็กปักดิ้นด้าน ลายปักดิ้นมันและเลื่อมทอง ค้ำมงาต่อเป็นท่อนๆ (ปัจจุบันใช้วัสดุงาเทียม) ยอดคอแกะเป็นบัวกลุ่มสั้นแกะเป็นช่องลูกปัก

2.4.3 เครื่องประกอบสมณศักดิ์

1. พัดยศ

2. สุพรรณบัฏ พร้อม

1. ไบก้ากับสุพรรณบัฏ

(ทำจากแผ่นทองหนัก 30 กรัม ขนาด 11x18 เซนติเมตร)

2. ประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ชั้นสุพรรณบัฏ

3. พระบรมราชโองการกำกับฐานานุกรมพระครูปลัด

3. ไตรแพร 1 ไตร

³³ วิเชียร อากาศฤกษ์, สุนทร สุภูตะโยธิน, ประวัติสมณศักดิ์และพัดยศ, หน้า 71-72.

2.4.4 เครื่องถมปิด* ประกอบสมณศักดิ์

มีทั้งหมด 19 รายการรวมกับ ย่ามหักทองขวาง 1 มีดังนี้

1. พานหมากมีเครื่องพร้อม 1	2. หีบหมากมีพานรองมีตราจักรี 1
3. หีบหมากเล็กใส่หมากดำ 1	4. ตะบันหมาก 1
5. กล่องหมากรูปสี่เหลี่ยมมีเครื่องในพร้อม 1	6. ชั้นน้ำมีฝาหุ้มผ้าขาว 1
7. ชั้นน้ำพานรองมีฝา 1	8. คนโทมีพานรอง 1
9. ที่ล้างหน้ามีเครื่องพร้อม 1	10. กระโถนปากแตรอย่างใหญ่ 1
11. กระโถนปากแตรอย่างกลาง 1	12. กระโถนกลมอย่างใหญ่ 1
13. กระโถนกลมอย่างกลาง 1	14. กระโถนเล็กทรงกระท่าย 1
15. กาน้ำรูปทรงกระท่าย 1	16. ที่ชา 1
17. บาตร ฝาบาตร พร้อมเชิงบาตร 1	18. ปิ่นโต 1
19. ลักจั่น 1 (ที่บรรจุน้ำในเวลาเดินทาง) ³⁴	

ในปัจจุบันเครื่องถมปิดประกอบสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะชั้นสุพรรณบัฏ บางรายการได้ถูกตัดออกไปบ้างแล้ว³⁵

2.4.5 นิตยภัตประจำเดือน

เมื่อพระมหากษัตริย์พระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์แล้วยังทรงอุปถัมภ์พระสงฆ์ที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์นั้นๆด้วย ในการพระราชทานอุปถัมภ์นั้น เท่าที่ปรากฏหลักฐานในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้พระราชทานเป็น 2 แบบ คือ ถวายภัตตาหารเป็นสำรับเข้ากับเพลทุกวันพระ (เฉพาะพระราชาคณะที่ทรงคุ้นเคยและเคารพศรัทธาเป็นส่วนพระองค์) กับถวายเป็นเงินรายเดือน การที่พระมหากษัตริย์ทรงถวายภัตตาหารหรือเงินค่าภัตตาหาร เป็นประจำ ของที่ถวายนั้นจึงมีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า “นิตยภัต”³⁶

* เครื่องถมปิด คือเครื่องใช้บางชนิดที่ทำด้วยโลหะแล้วตกแต่งผิวภายนอกให้มีลวดลายสีสันต่างๆ เครื่องใช้ประเภทนี้เช่น ชั้นน้ำพานรอง ปิ่นโต กาน้ำ หีบหมาก เป็นต้น ดูใน ฅนุฎภัทร จันทวิษ, ตาลปัตรและเครื่องประกอบสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529).

³⁴ ดูใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542.

³⁵ พระมหานริศร์ ฐิตส่วโร, คู่มือสมณศักดิ์ พดยศ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 215.

³⁶ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), สมณศักดิ์: ยศช่วง ขุนนางพระ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงเชิง, 2536), หน้า

นิคยภัตเป็นปัจจัยที่ได้รับการจัดสรรจากเงินงบประมาณแผ่นดิน ปรากฏตามบัญชีอัตราจ่าย นิคยภัตถวาย³⁷ สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะรับนิคยภัตประจำเดือน เดือนละ 23,400 บาท เป็นต้น

โดยสรุปว่า สมเด็จพระราชาคณะเป็นฐานันดรศักดิ์หรือยศของพระสงฆ์ที่มีการสถาปนา ตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้มีพัฒนาการเรื่อยมาตามลำดับ จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ทรงใช้คำว่า “สมเด็จพระ” นำหน้าราชทินนามที่ใช้พระราชทาน สถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะทั้งหมดพร้อมกัน 3 ราชทินนาม คือ 1. สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ 2. สมเด็จพระวันรัต 3. สมเด็จพระพุฒาจารย์ ทรงเน้นที่จะโปรดเกล้าฯสถาปนา พระราชาคณะที่มีความรู้ความสามารถ มากกว่าคำนึงเรื่องความอาวุโสทางพรรษาให้เจริญในสมณศักดิ์ แต่ก็ไม่ได้กำหนดเป็นหลักเกณฑ์ที่ชัดเจน เพราะที่สุดแล้วการสถาปนาสมณศักดิ์ยังคงเป็นไปตามพระราชอัธยาศัย ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแนวคิดที่ใช้ในการสถาปนาสมณศักดิ์ยังคงยึดรูปแบบมาจากสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พัฒนาการของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะนั้นเริ่มเด่นชัดมากขึ้นในช่วงที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งปรากฏเป็นครั้งแรกที่มีกฎหมายรองรับสถานะและหน้าที่ ของสมเด็จพระราชาคณะ แต่ในทางปฏิบัติสถานะและหน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะนั้นไม่มีอำนาจอยู่แท้จริง เพราะอำนาจการปกครองคณะสงฆ์จะอยู่ที่พระมหากษัตริย์

ลำดับต่อมาพระมหากษัตริย์ได้โปรดเกล้าฯมอบอำนาจการบริหารงานคณะสงฆ์แต่พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระราชทานสถาปนาให้เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ทั่วไป พระองค์ได้ตระหนักคุณค่า เกียรติยศ และให้ความสำคัญกับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ทำให้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกสถานะของสมเด็จพระราชาคณะทุกราชทินนามมีชั้นยศเสมอกันหมด และพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้ถวายข้อเสนอแนะแก่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการพิจารณาสถาปนา พระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ เป็นต้น

เมื่อพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ลง ในปี พ.ศ. 2464 แต่การบริหารคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ยังคงยึดหลักแนวทางที่พระองค์วางไว้ โดยเฉพาะสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลคิดว่ายังคงยึดแบบแผนเดียวกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

³⁷ บัญชีอัตรานิคยภัตปรับใหม่ พระสังฆาธิการ พระสมณศักดิ์ พระเปรียญธรรม 9 ประโยค และพระเลขานุการ เริ่มต้นตั้งแต่เดือนตุลาคม 2549.

แนวคิดเรื่องการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะบางส่วนตั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และในช่วงก่อนเปลี่ยนการปกครอง ได้ถูกนำมาพัฒนาปรับใช้ในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระราชเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชด้วย เป็นต้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถานะของสมเด็จพระราชาคณะในโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทย

คณะสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐ” และการที่รัฐนั้นมีการวางระเบียบการปกครองที่ชัดเจน เพื่อความเป็นเอกภาพ คณะสงฆ์จึงต้องอนุโลมการปกครองของรัฐมาใช้ปกครองคณะสงฆ์ พระสงฆ์มีหน้าที่ปกครองดูแลคณะสงฆ์ด้วยตนเอง แต่ต้องอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐ คือ พระสงฆ์เหล่านั้นจะได้รับมอบอำนาจมาจากฝ่ายอาณาจักรให้มีตำแหน่งทางการปกครอง เช่น เป็น เจ้าอาวาส เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะใหญ่ หรือสังฆนายก เป็นต้น เพื่อให้พระสงฆ์ที่มีตำแหน่ง ปกครองต่างจากพระสงฆ์ทั่วไป พระมหากษัตริย์จึงพระราชทานสมณศักดิ์ให้ เป็นการยกย่อง และ เชิดชูเกียรติให้พระสงฆ์ที่รับหน้าที่ในการปกครองดูแลคณะสงฆ์ ซึ่งทำให้สถานะของพระสงฆ์ที่ ได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์แตกต่างจากพระสงฆ์ทั่วไป จึงกล่าวได้ว่าพระสงฆ์เองก็ต้องอิงอาศัย อำนาจจากฝ่ายบ้านเมืองมาเป็นตัวกำหนดสถานะตำแหน่งทางการปกครอง อำนาจและหน้าที่ใน การปกครองคณะสงฆ์

ในบทนี้จะศึกษาสถานะของสมเด็จพระราชาคณะซึ่งเป็นตำแหน่งระดับสูงที่มีหน้าที่ใน การปกครองคณะสงฆ์ “สถานะ” ของสมเด็จพระราชาคณะ ในงานวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ

1. เป็นฐานันดรศักดิ์ (ยศ) ของพระสงฆ์
2. เป็นตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์

การศึกษาในบทนี้จะพิจารณาสถานะของสมเด็จพระราชาคณะจากโครงสร้างการปกครอง คณะสงฆ์ซึ่งสามารถแบ่งการศึกษาไว้ 3 ช่วง ดังนี้

3.1 สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

จากที่ได้อภิปรายไว้ในบทก่อนว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และวิวัฒนาการเรื่อยมาจนมีความเด่นชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จาก การศึกษาพบว่า สมเด็จพระราชาคณะในสมัยอยุธยามีสถานะเป็นพระสมณศักดิ์ผู้ได้รับการกำหนด อำนาจและตำแหน่งในการบริหารกิจการคณะสงฆ์กลุ่มต่างๆ เช่นเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะต่างๆ มีเจ้า คณะใหญ่คณะคามวาสี (เน้นทางด้านคัมภีร์ มีพระอริยวงศาเป็นเจ้าคณะใหญ่) หรือเจ้าคณะใหญ่ คณะอรัญวาสี (เน้นปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นหลัก มีพระพุทธานุชาเป็นเจ้าคณะใหญ่) ต่อมา

ได้เกิดคณะสงฆ์กลุ่มใหม่เพิ่มขึ้น ทำให้ต้องมีการเพิ่มคณะปกครองมากขึ้นและกระจายไปทั่วราชอาณาจักร จนถึงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ยังคงรูปแบบเดียวกับสมัยอยุธยา แต่เขตปกครองได้มีการเปลี่ยนชื่อไปตามเขตปกครองของฝ่ายอาณาจักร คือ เป็นเจ้าคณะเหนือ เจ้าคณะใต้ เจ้าคณะกลาง เป็นต้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปโครงสร้างในการบริหารงานคณะสงฆ์เพื่อแก้ปัญหาในการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งสามารถสรุปปัญหาภายในกิจการคณะสงฆ์ในขณะนั้นได้ดังต่อไปนี้ ได้แก่

1. ปัญหาความประพฤติหย่อนยานทางวินัยของพระสงฆ์
2. ปัญหาการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์
3. ปัญหาการปกครองคณะสงฆ์ที่แตกต่างกันระหว่างส่วนกลางกับส่วนภูมิภาค

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงกิจการศาสนา และคณะสงฆ์ให้เป็นปึกแผ่นมั่นคงยิ่งขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งถือว่าเป็นการประกาศใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการปกครองคณะสงฆ์โดยตรงเป็นครั้งแรกของไทย เพื่อให้สะดวกแก่การบริหารงานคณะสงฆ์อย่างเป็นทางการ กล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่าเป็นการกำกับดูแลกิจการพระสงฆ์ด้วยกฎหมายของรัฐบาลเอง เพราะการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทยจะใช้พระธรรมวินัยเป็นหลักเพียงอย่างเดียวนั้นไม่เพียงพอ จึงต้องใช้กฎหมายที่ออกโดยฝ่ายบ้านเมืองด้วย เห็นได้จากลิขิตของสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (ฤทธิ์ ธรรมสิริ) วัดอรุณ ที่ส่งมาถึงพระยาวิจิตรบริรักษ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่เห็นด้วยกับตราออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ดังความตอนหนึ่งว่า

“...อาตมามีความยินดีเห็นสมควรยิ่งนักด้วยดำริห์เห็นว่าการปกครองคณะสงฆ์จะเป็นการเรียบร้อยได้นั้นเป็นการยาก แม้แต่ลำพัง อธิปไตยสงฆ์ถึงทรงสมณศักดิ์สูงสุดเพียงเท่าไร กำลังก็ไม่สามารถจะปกครองให้เรียบร้อยได้ต้องอาศัยพระราชาญาณเป็นที่พึ่ง...”³

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ พระมหาวรชัย กลิ่งโพธิ์, “การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 35-47.

² พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417- พ.ศ. 2453) (พระนคร: โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, 2510), หน้า 150.

³ เอกสารจาก หจข., สร. 0210.10.43 “เรื่องพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (สำเนาลิขิตสมเด็จพระพุทธอาจารย์ ถึงพระยาวิจิตรบริรักษ์ ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ,” 19 มิถุนายน ร.ศ. 121.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นวันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 121⁴ พระราชบัญญัติฉบับนี้แบ่งออกเป็น 8 หมวด 45 มาตรา มีสาระสำคัญโดยสรุปคือ⁵

1. มีลักษณะรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลาง มีมหาเถรสมาคมทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ทั่ว คณะกรรมการมหาเถรสมาคมแต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์

2. การบริหารคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาคนั้น มีการจัดองค์กรอนุโลมไปตามการบริหารราชการ ส่วนภูมิภาค กล่าวคือแบ่งส่วนการบริหารออกเป็นสังฆมณฑลโดยที่มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะรอง มณฑล จัดการปกครองคณะสงฆ์ตามลำดับชั้นลงไป

พระราชบัญญัตินี้ทำให้ลักษณะ โครงสร้างการบริหารและการปกครองคณะสงฆ์มีลักษณะ คู่ขนานกับ โครงสร้างการบริหารและการปกครองของฝ่ายอาณาจักร ดังแสดงได้ตามแผนภูมิ ต่อไปนี้

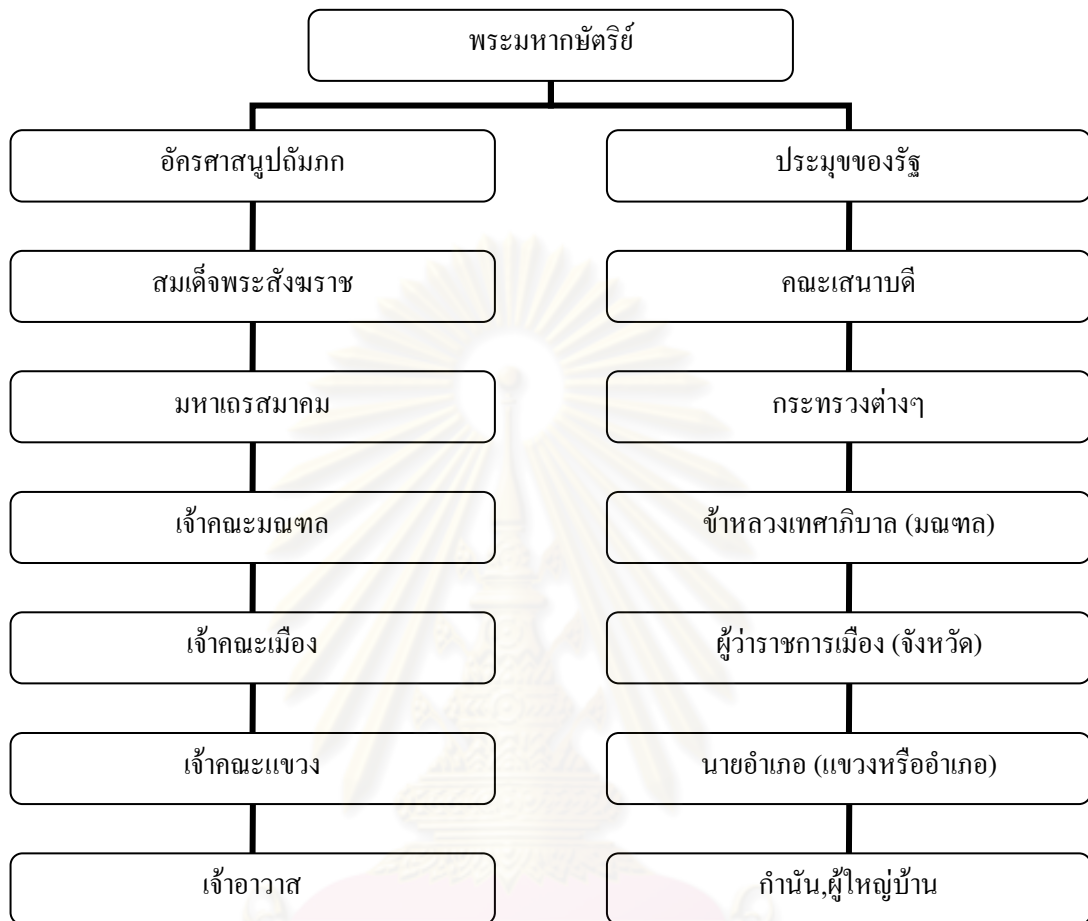

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴ ปลื้ม โชติสุขยางกูร, วิชากฎหมายคณะสงฆ์ (กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์, 2520), หน้า 13.

⁵ สมบูรณ์ สุขสำราญ, พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 60.

แผนภูมิแสดงการเปรียบเทียบโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์กับโครงสร้างการปกครอง
ฝ่ายอาณาจักร ร.ศ. 121

ที่มา: พระเมธีธรรมมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต), ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย, หน้า 57.

เมื่อพิจารณาระยะเวลา 39 ปีที่ใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445-2484) จะพบว่า การปกครองและบริหารงานกิจการคณะสงฆ์ไม่ได้อยู่ในอำนาจของมหาเถรสมาคม การตัดสินใจส่วนใหญ่จะเป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ คณะสงฆ์เป็นเพียงผู้ถวายคำแนะนำ และตามความในมาตรา 4 ระยะเวลากว่า 39 ปี ที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 สามารถแบ่งเวลาออกเป็น 3 ช่วงดังนี้⁶

ช่วงที่ 1 (พ.ศ. 2445-2453) รวมระยะเวลา 8 ปี ตั้งแต่ปีแรกของการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

⁶ พระมหาพรชัย กลิ่งโพธิ์, “การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,” หน้า 59-

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มหาเถรสมาคมเป็นเพียงที่ปรึกษาด้านการพระศาสนาของพระมหากษัตริย์ ส่วนในการปกครอง พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีฐานะสูงสุดในการบัญชาการคณะสงฆ์แทนสมเด็จพระสังฆราช กล่าวคือ พระองค์จะมอบอำนาจหน้าที่การปกครองคณะสงฆ์ให้แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการทำหน้าที่ดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีหน้าที่กราบบังคมทูลข้อราชการเกี่ยวกับการพระศาสนาและรับพระบรมราชโองการออกคำสั่งทางด้านศาสนาแทนพระองค์ เสมือนทำหน้าที่เป็นผู้รั้งตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช⁷

ช่วงที่ 2 (พ.ศ. 2453-2464) รวมระยะเวลา 11 ปี ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นสกลมหาสังฆปริณายก และโปรดเกล้าฯให้มีอำนาจหน้าที่บัญชาการคณะสงฆ์โดยเด็ดขาดทั่วราชอาณาจักร⁸ ทำให้มหาเถรสมาคมที่ประกอบด้วยสมเด็จพระราชาคณะและรองสมเด็จพระราชาคณะเป็นกรรมการมีบทบาทในการปกครองและบริหารกิจการคณะสงฆ์น้อยลง ดังจะเห็นได้จากความตอนหนึ่งในบันทึกของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ว่า

“ในแผ่นดินปัจจุบัน โปรดให้ข้าพเจ้าบัญชาการคณะสงฆ์ได้ทั่วไปการประชุมตามพระราชบัญญัตินี้ ก็ชื่อว่าเป็นการงดโดยชั่วคราวโดยนัยหรือกล่าวอีก โวหารหนึ่งว่า ยังไม่ถึงคราวเรียกประชุมตามพระราชบัญญัติตลอดเวลาที่ข้าพเจ้ายังบัญชาการอยู่...”⁹

เมื่อศึกษาคำวินิจฉัยอธิกรณ์ต่างๆ จะพบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ต่างๆ ด้วยพระองค์เอง โดยมีการใช้คำว่า “พระมหาสมณวินิจฉัย”¹⁰ และไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีข้อวินิจฉัยของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

ช่วงที่ 3 (พ.ศ. 2464-2484) รวมระยะเวลา 20 ปี ภายหลังจากสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มหาเถรสมาคมกลับมามีบทบาทอีกครั้งหนึ่ง ในการประชุมคณะกรรมการมหาเถรสมาคมแต่ละครั้ง ที่ประชุมจะประกอบด้วยพระเถระผู้ใหญ่ชั้นสมเด็จพระราชาคณะ รองสมเด็จพระราชาคณะ กรรมการมหาเถรสมาคมสามารถแสดงความคิดเห็นในการปกครองคณะสงฆ์ได้มากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในฝ่าย

⁷ ศรีวิวัฒน์ คำวันสา, *สงฆ์ไทยใน 200 ปี เล่ม 1* (กรุงเทพฯ: ศรีอนันต์, 2524), หน้า 271-272.

⁸ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส* (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 140.

⁹ โขติ ทองประจักษ์, *ความเหมาะสมของกฎหมายคณะสงฆ์ฉบับใหม่: พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505* (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา, 2506), หน้า 275.

¹⁰ พระวิสุทธาธิบดี (ไสว จิตวิโร), *ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 60.

อาณาจักรเมื่อปี พ.ศ. 2475 พระสงฆ์รุ่นใหม่และพระสงฆ์ที่เป็นนักศึกษาเริ่มรวมตัวกันเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้ยกเลิกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 โดยอ้างว่าเพื่อให้เกิดการกระจายอำนาจและเกิดความยุติธรรมในการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ. 2475-2484 เกิดเหตุการณ์หลายเหตุการณ์ในคณะสงฆ์ที่เป็นชนวนนำไปสู่การประกาศยกเลิกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121¹¹

การอภิปรายสถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 สามารถแบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ

1. ช่วงเวลาตั้งแต่ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) จนถึง พ.ศ. 2455
2. ช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2455-ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

3.1.1 ช่วงเวลาระหว่างการใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) จนถึง พ.ศ. 2455

รวมระยะเวลา 10 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2445-2455 สถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ยังคงได้รับการกำหนดโดยรูปแบบจากทำเนียบสมณศักดิ์ที่จัดทำในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2445¹² ที่แบ่งสมณศักดิ์ออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนฐานันดรศักดิ์ (ยศ) กับส่วนตำแหน่ง หมายถึงว่า พระสงฆ์รูปใดที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์ย่อมมีทั้งฐานันดรศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่ควบคู่กันพร้อมกันด้วย

ในช่วงเวลานี้พบว่าเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะมีกฎหมายรับรองและกำหนดสถานะและตำแหน่งหน้าที่ไว้ ดังความตามมาตรา 4 ในหมวดที่ 2 ว่าด้วยเจ้าคณะใหญ่ได้มีการกล่าวถึงสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ว่า

“มาตรา 4 สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ 1 เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกา 1 เจ้าคณะใหญ่กลาง 1 ทั้งพระราชอาณัติเจ้าคณะรองคณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลางทั้ง 4 ตำแหน่งนั้น ยกเป็นพระมหาเถระที่ทรงปลุกเสกในการพระศาสนา และการปกครองบำรุงสังฆมณฑลทั่วไป ข้อการธุระในพระศาสนา หรือในสังฆมณฑล ซึ่งได้โปรดให้พระมหาเถระทั้งนี้ประชุม วินิจฉัยในที่มหา

¹¹ ดูใน คณินันท์ จันทบุตร, “การเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477 - 2484,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526).

¹² นันทนา วัฒนสุข, “บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการบำรุงพระพุทธศาสนา”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 253.

เถรสมาคมตั้งแต่ 4 พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้น ให้เป็นสิทธิขาดผู้ใดจะอุทธรณ์หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้”¹³

ความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงสถานะของสมเด็จพระราชาคณะว่าเป็นพระสมณศักดิ์ระดับสูงสุดที่ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งทางการบริหารคณะสงฆ์ คือตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินด้านการศาสนาของพระมหากษัตริย์ และเป็นองค์คณะตุลาการตัดสินความต่างๆ โดยให้ถ้อยมติที่ประชุมมหาเถรสมาคมเป็นสิทธิขาด ไม่สามารถอุทธรณ์หรือคัดค้านได้ แต่ในทางปฏิบัติสมเด็จพระราชาคณะส่วนใหญ่ไม่ได้มีบทบาทตามหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์อย่างแท้จริง เพราะงานปกครองส่วนใหญ่มี พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในฐานะผู้บัญชาการคณะสงฆ์ทรงปฏิบัติงานเองทั้งหมด¹⁴ เหตุผลที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือสมเด็จพระราชาคณะเพิกเฉยต่อสถานะและหน้าที่ของตน รวมทั้งตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม ทำให้เจ้าคณะใหญ่ที่ส่วนใหญ่ครองสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะไม่สนใจเข้าร่วมประชุมคณะกรรมการ โดยอ้างติดกิจนิมนต์และธุระส่วนตัวอยู่เสมอ¹⁵

ความไม่เข้าใจนี้ทำให้สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะมีสถานะเป็นเพียง “ตำแหน่งกิตติมศักดิ์” ที่ได้รับการกล่าวขานว่า “มีตำแหน่งแต่ไม่ให้ทำงาน” และการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นเพียงราชประเพณีสืบมา หรือเป็นเพียงการตั้งพระเถระรูปหนึ่งรูปใดที่พระมหากษัตริย์มีพระราชศรัทธาเลื่อมใสเป็นพิเศษขึ้นมาครองสมณศักดิ์ เป็นต้น

3.1.2 ช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2455-ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

ช่วงเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถืออำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯสถาปนาให้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ทั่วไป พระองค์ทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2455 มีพระดำริให้แยกฐานันดรศักดิ์และตำแหน่งออกจากกัน เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานของคณะสงฆ์¹⁶ โดยเฉพาะสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะที่พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 กำหนดให้สถานะเป็นเจ้าคณะใหญ่ด้วยนั้น ในความเป็นจริงว่าพระเถระเหล่านั้นกว่าจะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นก็ชราภาพลงเป็นส่วนใหญ่ ดังความตอนหนึ่งในบันทึกหมายเหตุเฉพาะมาตราแห่ง

¹³ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121, ประกาศใน 16 มิถุนายน พ.ศ. 2445.

¹⁴ พระจนวิลาศ, ทำเนียบสมณศักดิ์ (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445), หน้า 65.

¹⁵ แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2475): 58.

¹⁶ พระมหาสมณสาส์น, ที่ 109/261 “เรื่องลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แจ้งความแก่พระขัติยวงษาวิสุทธิศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ,” 11 ตุลาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455).

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า

“...เจ้าคณะใหญ่ชราโดยมาก มาได้บ้าง มาไม่ได้บ้าง เจ้าคณะรองเป็นผู้บัญชาการคณะมณฑลทั้งนั้น ว่างบ้างก็มี บางคราวไม่ครบกำหนดสงฆ์บัญญัติจรรค ที่เป็นองค์ของสมาคมในพระราชบัญญัติ จึงเรียก พระราชาคณะชั้นธรรมเข้าเพิ่มด้วย...”¹⁷

ระบบทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดขึ้น มีการแยกสมณศักดิ์เป็น 2 ส่วน คือ ส่วนฐานันดรศักดิ์ (ยศ) กับส่วนตำแหน่ง และมีการกำหนดให้สมเด็จพระราชาคณะมีสถานะของฐานันดรศักดิ์สูงเป็นอันดับ 2 รองจากสมเด็จพระมหาสมณ ส่วนตำแหน่งปกครองทางคณะสงฆ์นั้น ไม่จำเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะจะต้องมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ก็ได้ ขึ้นอยู่กับว่าจะพระราชทานให้มีตำแหน่งหรือไม่¹⁸ จึงสรุปได้ว่าพระสงฆ์ที่มีฐานันดรศักดิ์สูงอาจจะไม่จำเป็นต้องมีตำแหน่งสูงตามไปด้วย

อย่างไรก็ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 จะรองรับสถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะให้สามารถดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ก็ได้ส่งผลอะไรในทางอำนาจการปกครอง เพราะผู้ที่มีอำนาจแท้จริง คือ พระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะในหมวด 4 ของพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ว่าด้วยเจ้าอาวาส บัญญัติให้พระภิกษุที่จะได้เป็นเจ้าอาวาสไม่ว่าจะเป็นวัดราษฎร์หรือพระอารามหลวงนั้น ต้องมาจากการคัดเลือกโดยพระมหากษัตริย์ มิใช่โดยอำนาจของเจ้าคณะใหญ่ ถ้าพระมหากษัตริย์ไม่มีพระบรมราชวินิจฉัยก็จะพระราชทานให้เป็นธุระของคณะสงฆ์ในการเสนอชื่อขึ้นไปเป็นลำดับขั้น แต่ผู้ที่จะได้เป็นเจ้าอาวาสนั้นต้องมีตราตั้งจากฝ่ายอาณาจักรคือพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ กล่าวคือ เจ้าอาวาสวัดในกรุงเทพฯ ต้องมีตราตั้งจากผู้บัญชาการกระทรวงธรรมการประทับตราเป็นสำคัญ¹⁹ ส่วนในส่วนภูมิภาค ให้ผู้ว่าราชการเมืองประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญ²⁰ และการพิจารณาให้พระเถระรูปใดดำรงตำแหน่งเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะเมือง และเจ้าคณะมณฑล เป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่จะแต่งตั้ง เป็นต้น

¹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ, ใน แสวง อุดมศรี, ปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 366.

¹⁸ นันทนา วัฒนสุข, “บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการบำรุงพระพุทธศาสนา,” หน้า 254.

¹⁹ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 หมวดที่ 4 ว่าด้วยเจ้าอาวาส มาตรา 11.

²⁰ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 หมวดที่ 4 ว่าด้วยเจ้าอาวาส มาตรา 12.

สถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 สามารถแบ่งออกเป็น 2 ช่วง สามารถสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 2 แสดงสถานะของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

ช่วงเวลา / สถานะ	เป็นฐานันดรศักดิ์ (ยศ)	เป็นตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์
การใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 แบ่งเป็น 2 ช่วง	ช่วงที่ 1 (พ.ศ. 2445 – 2455) เป็นช่วงที่ฐานันดรศักดิ์ในชั้นสุพรรณบัฏ พบว่ามีบางราชทินนามเป็นเพียงชั้นหิรัญบัฏ	ช่วงที่ 1 (พ.ศ. 2445 – 2455) กฎหมายบัญญัติให้เป็นเจ้าคณะใหญ่ในทางปฏิบัติไม่มีอำนาจในการปกครองเพราะอำนาจอยู่ที่พระมหากษัตริย์
	ช่วงที่ 2 (พ.ศ. 2455-2484) ฐานันดรศักดิ์ในชั้นสุพรรณบัฏ มีการให้เกียรติและคุณค่ามากขึ้นมีการยกเป็นชั้นสุพรรณบัฏเหมือนกันหมดทุกราชทินนาม และมีการเสนอหลักเกณฑ์เพื่อเป็นแนวทางในการสถาปนาพระเถระให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีสถานะเป็นรองแค่ฐานันดรศักดิ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า	ช่วงที่ 2 (พ.ศ. 2455-2484) สถานะของสมเด็จพระราชาคณะไม่ติดกับตำแหน่ง สุดแต่พระราชกรณียาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครองหรือไม่ * ทั้ง 2 ช่วง พบว่าตำแหน่งทางการปกครองนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระราชาดำรงตำแหน่งนั้นไม่ได้ปฏิบัติหน้าที่จริง เพราะในช่วงเวลาดังกล่าว ด้านการปกครองมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้บริหารงานเป็นสิทธิ์ขาด

ที่มา: ทำเนียบสมณศักดิ์สังเขป นามพระราชาคณะ พระครูเปรียญ

(พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465).

สถานะของสมเด็จพระราชาคณะในโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทยในช่วงการใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 นั้นเป็นเพียงพระสมณศักดิ์ระดับสูงที่ดำรงตำแหน่ง “กิตติมศักดิ์” ในช่วงเวลานี้ผู้มีอำนาจปกครองคณะสงฆ์อย่างแท้จริง คือ พระมหากษัตริย์พระองค์นี้อาจจะแสดงบทบาทด้วยพระองค์ หรืออาจมอบหมายให้พระสงฆ์แสดงบทบาทเอง พระสงฆ์ที่ได้รับมอบหมายบทบาทในการปกครองคณะสงฆ์แทนพระมหากษัตริย์ ยังคงเป็นพระสงฆ์ที่เป็นเชื้อพระวงศ์ ทำให้พระมหาเถระที่ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะมีสถานะเป็นเพียงพระมหาเถระผู้ใหญ่ที่ทรงยกย่องให้เกียรติ โดยพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ แต่ไม่มีบทบาทในการปกครองคณะสงฆ์ และในทางปฏิบัตินั้นจะมีอำนาจปกครองเพียงในฐานะ

เจ้าอาวาสกับพระอุปัชฌาย์ในการปกครองภิกษุสามเณรและสัทธิวิหาริกในพระอารามที่ตนเป็นเจ้าอาวาส เป็นสำคัญ

3.2 สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484

การบังคับใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 สะท้อนให้เห็นถึงความไม่ราบรื่นในการปฏิบัติศาสนกิจระหว่าง ฝ่ายมหานิกาย กับ ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย²¹ จนทำให้มีการวิจารณ์กันว่า “พระสงฆ์ส่วนน้อย คือฝ่ายธรรมยุติกนิกายปกครองพระสงฆ์ส่วนใหญ่ คือ ฝ่ายมหานิกายได้ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ไม่สามารถปกครองพระสงฆ์ส่วนน้อยได้”²²

เหตุการณ์ในการปกครองคณะสงฆ์ที่สะท้อนความไม่เท่าเทียมกันระหว่างนิกายได้สั่งสมเรื่อยมาจนกระทั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ มหาเถรสมาคมจึงเริ่มกลับมามีบทบาทอีกครั้ง ในการประชุมคณะกรรมการมหาเถรสมาคม พระเถระผู้ใหญ่ขึ้นสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะรอง มีโอกาสแสดงความคิดเห็นในการปกครองคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ เพราะการควบคุมคณะสงฆ์โดยราชสำนักได้ผ่อนคลายลงไป โดยเฉพาะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 พระสงฆ์รุ่นใหม่และพระนักศึกษามาจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเรียกตนเองว่า “คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา” เริ่มเคลื่อนไหวเรียกร้องให้มีการยกเลิกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพื่อให้เกิดการกระจายอำนาจและเกิดความยุติธรรมในการปกครองคณะสงฆ์

คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา คือ กลุ่มพระสงฆ์มหานิกายกลุ่มหนึ่งที่เรียกร้องให้คณะสงฆ์ยกเลิกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 และให้มีการออกกฎหมายใหม่ใช้แทน เพื่อให้คณะสงฆ์มีความสามัคคีและเกิดความเสมอภาคในระหว่างสงฆ์ทั้ง 2 นิกาย²³ จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2484 สภาผู้แทนราษฎรได้พิจารณาพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติสุดท้ายที่ผ่านสภาผู้แทนราษฎรก่อนปิดสมัยประชุมสามัญประจำปี พ.ศ. 2484 ได้ประกาศใช้เป็นกฎหมายอย่างเป็นทางการในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 58 ตอนที่ 72 ลงวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2484 ใช้ชื่อว่าพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 มีทั้งหมด 8 หมวด 60 มาตรา

²¹ ดูใน กระจ่าง นันทโพธิ์, มหานิกาย : ธรรมชาติความขัดแย้งภายในของคณะสงฆ์ไทยกับการส่องเส้าอำนาจปกครองระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนาจักร (กรุงเทพฯ: อมรรการพิมพ์, 2528).

²² แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า 109.

²³ ดูใน คณินันต์ย์ จันทบุตร, “การเคลื่อนไหวของขบวนการสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484,” 2526.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 มีสาระสำคัญสรุปได้ว่า²⁴ คณะสงฆ์ไทยมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นประมุข ในฐานะ “สกลมหาสังฆปริณายก” เท่านั้น ซึ่งมีสถานะในลักษณะเดียวกับพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นประมุขของรัฐภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญ สมเด็จพระสังฆราช ทรงใช้อำนาจ บัญญัติสั่งขานัตติผ่านคำแนะนำของสังฆสภา บริหารกิจการคณะสงฆ์ผ่านทางคณะสังฆมนตรี และวินิจฉัยอธิกรณ์ผ่านทางคณะวินัยธร ซึ่งมีลักษณะอนุโลมตามฝ่ายอาณาจักร รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ให้ประชาชนทราบถึงลักษณะของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ความตอนหนึ่งว่า

“...พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้รับความเห็นชอบของคณะสงฆ์และได้ผ่านสภาผู้แทนราษฎรมาแล้วโดยราบรื่น ความสำคัญในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ก็คือได้จัดการปกครองคณะสงฆ์ให้อนุโลมระบอบการปกครองบ้านเมือง โดยไม่ขัดกับพระธรรมวินัย...”²⁵

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 แบ่งแยกอำนาจการบริหารคณะสงฆ์เป็น 3 ฝ่ายคือ นิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ ผ่านองค์กรผู้ใช้อำนาจทั้ง 3 คือ

1. สังฆสภา (อำนาจนิติบัญญัติ) ประกอบด้วยสมาชิกสังฆสภาไม่เกิน 45 รูป คัดเลือกกันเองเป็นประธานสังฆสภา 1 รูป และรองประธานสังฆสภาอีก 1 รูป หรือหลายรูปก็ได้ มีอำนาจและหน้าที่โดยตรงในการบัญญัติสั่งขานัตติและควบคุมการใช้สั่งขานัตติของคณะสังฆมนตรี

2. คณะสังฆมนตรี (อำนาจบริหาร) ประกอบด้วยสังฆนายก 1 รูป และสังฆมนตรีอีกไม่เกิน 9 รูป มีอำนาจหน้าที่โดยตรงในการบริหารคณะสงฆ์ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 มีการแบ่งงานคณะสงฆ์ออกเป็น 4 เรื่องหลักคือ

1. องค์กรปกครอง
2. องค์กรศึกษา
3. องค์กรเผยแผ่
4. องค์กรสาธารณูปการ

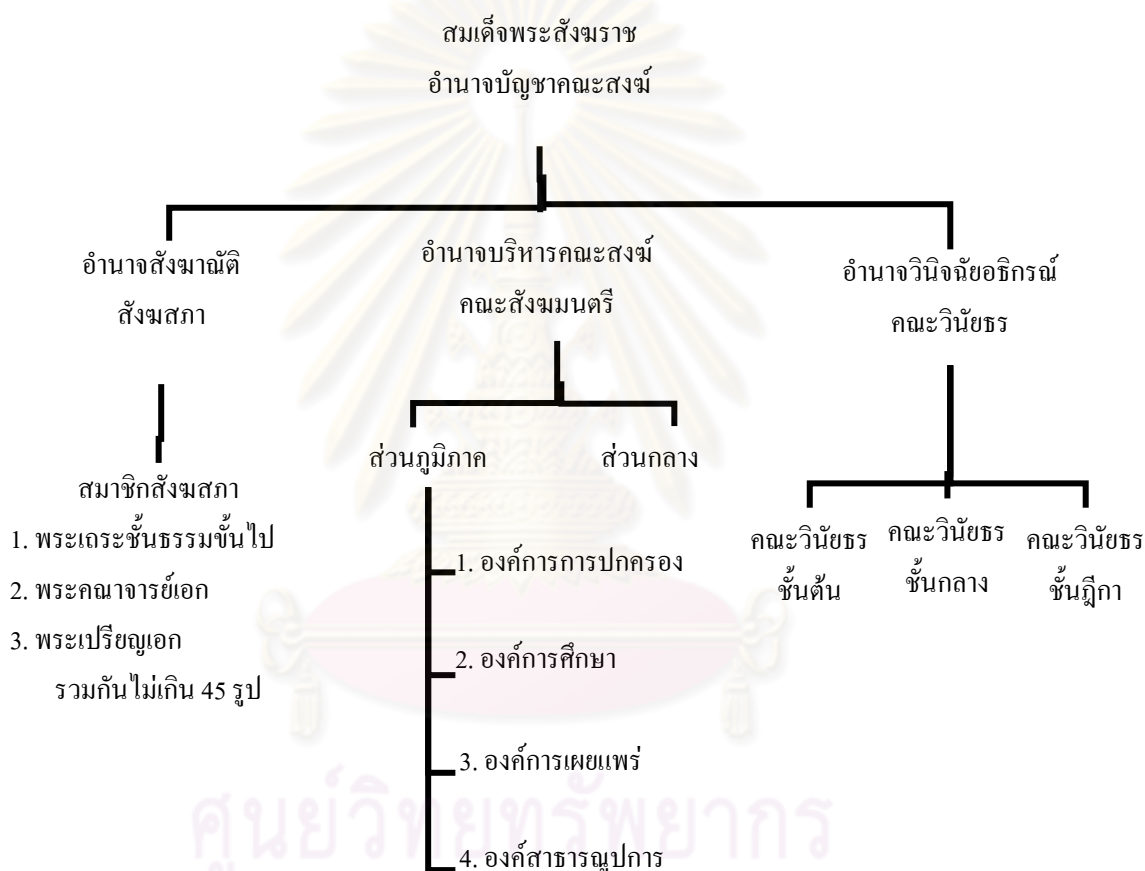
3. คณะวินัยธร (อำนาจตุลาการ) ประกอบด้วยประธานคณะวินัยธร และคณะวินัยธรชั้นต้น ชั้นอุทธรณ์ และชั้นฎีกา มีอำนาจหน้าที่โดยตรงในการพิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในคณะสงฆ์

²⁴ ดูใน พระมหาวรชัย กิ่งโพธิ์, “การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,” 2539.

²⁵ “พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,” ราชกิจจานุเบกษา 58 (14 ตุลาคม 2484): 1409.

รูปแบบการบริหารงานคณะสงฆ์แบ่งเป็นส่วนกลางกับส่วนภูมิภาคอยู่ในความรับผิดชอบของสังฆนายกและสังฆมนตรี ซึ่งเป็นองค์การคล้ายกับกระทรวงต่างๆของรัฐ ทุกองค์การมีสังฆมนตรีรูปหนึ่งเป็นผู้รับผิดชอบอย่างชัดเจน แต่ละองค์การได้ออกกฎใช้ในการบังคับและดำเนินกิจการนั้นๆให้เป็นไปในแนวเดียวกันทั้งสังฆมณฑล ดังแผนภูมิการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ดังต่อไปนี้

แผนภูมิแสดงแผนผังการปกครองคณะสงฆ์ส่วนกลางตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

ที่มา: คณิงนิตย์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484, หน้า 199.

เมื่อพิจารณาความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 นั้น ไม่พบคำว่า “สมเด็จพระราชาคณะ” ปรากฏอยู่แม้แต่คำเดียว แต่ในทางปฏิบัติ หมวด 2 ของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ว่าด้วยเรื่องสังฆสภาในมาตรา 11 ได้บัญญัติให้สังฆสภาประกอบด้วยสมาชิกมีจำนวนรวมกันไม่เกินสี่สิบห้ารูป โดยเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมชั้นไป หรือพระคณาจารย์เอก หรือพระเปรียญเอก เป็นต้น การที่กฎหมายกำหนดให้พระราชาคณะชั้นธรรมชั้นไปเป็นสมาชิกสังฆสภาได้ย่อมทำให้ “สมเด็จพระราชาคณะ” ทุกรูปเป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่ง

การคัดเลือกสมาชิกสังฆสภา จะให้พระผู้ที่มีสมณศักดิ์สูงกว่าเป็นผู้นำ ทำให้การคัดเลือกสมาชิกสังฆสภา คัดเลือกตามจำนวนที่เรียงลำดับชั้นยศจากสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ จนถึงพระราชาคณะชั้นธรรม หากยังไม่ครบตามจำนวน 45 รูป ให้คัดเลือกจาก พระคณาจารย์เอก หรือพระเปรียญเอก ให้ครบตามจำนวน

การจัดสรรผู้ดำรงตำแหน่งในการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ในช่วงแรกต้องมีการจัดแบ่งไปตามกลุ่มคณะสงฆ์ ซึ่งพระเถระเป็นที่เคารพนับถือของแต่ละกลุ่มนั้นส่วนใหญ่มักจะครองสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ เมื่อศึกษารายงานของ พันเอก ประยูร ภมรมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในหนังสือลับเฉพาะที่ น. 1468/2485 ลงวันที่ 29 เมษายน 2485 เรื่องการปรับปรุงพระพุทธศาสนาถึง จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ทำให้ทราบถึงการแบ่งกลุ่มของคณะสงฆ์ว่าประกอบด้วย 3 กลุ่ม ดังความตอนหนึ่งว่า

“1. คณะธรรมยุติกนิกาย มีสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศ เป็นเจ้าคณะ คณะนี้เป็นปีกแผ่นแน่นหนา และมีเสียงมติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่แตกแยก พระภิกษุคณะนี้ที่มีศักดิ์ค่อนข้างเป็นกลาง คือสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (ฮ่วน ติสุโธ) วัดบรมนิวาส และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์

2. คณะมหานิกายแปลง ประกอบด้วยวัดมหาธาตุ มีสมเด็จพระวันรัต (สง เชมจารี) เป็นเจ้าคณะ และวัดเบญจมบพิตร มีพระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) เป็นเจ้าคณะทั้งสองสำนักนี้ยังคงมีแนวคิดที่ต่างกันบ้าง แต่สำนักวัดมหาธาตุมีพระสงฆ์ได้รับการศึกษาสูงๆ ทำให้สมเด็จพระวันรัตมีศิษย์ที่จะได้เป็นสมาชิกอยู่ในสังฆสภาเป็นจำนวนมาก แม้กระทั่งพระพรหมมุนีก็เป็นศิษย์ แต่ทั้งสองสำนักไม่สนิทกันนัก

3. คณะมหานิกายเดิม ประกอบด้วยคณะวัดพระเชตุพน วัดสุทัศน์ วัดสระเกศ วัดราชบูรณะ วัดอรุณ วัดอนงคาราม วัดปทุมคงคา ฯลฯ มีพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (เพื่อน ติสุสทฺตฺโต) วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะ ส่วนมากเป็นประเภทสมณะไม่มีใครมีเสียง”²⁶

การจัดสรรตำแหน่งคณะผู้บริหารงาน โดยเฉพาะตำแหน่งประธานสังฆสภา สังฆนายก และประธานคณะวินัยธร ต้องกระจายไปตามกลุ่มต่างๆ พระเถระที่เป็นผู้ที่เคารพนับถือของแต่ละกลุ่มนั้นส่วนใหญ่มักจะครองสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ จึงได้รับแต่งตั้งให้เข้าดำรง

²⁶ เอกสารจาก หจช, กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.10/145 “เรื่องการปรับปรุงศาสนาพุทธ”, 29 เมษายน พ.ศ. 2485.

ตำแหน่งดังกล่าวทั้งหมด ซึ่งเป็นเพียงช่วงแรกเท่านั้น เพราะว่าต่อมากการจัดสรรตำแหน่งนั้นเป็นเรื่องของการช่วงชิงความได้เปรียบระหว่างนิกายมากกว่า โดยเฉพาะการแต่งตั้ง สังฆนายก กล่าวคือ ถ้าตำแหน่งประธานสังฆสภาเป็นของฝ่ายมหานิกายแล้ว ต้องจัดสรรตำแหน่งสังฆนายกให้กับฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เมื่อสังฆสภาได้ลงมติ เมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2485 เลือกสมาชิกสังฆสภาให้เป็นประธาน ที่ประชุมมีมติให้สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นฝ่ายมหานิกาย เป็นประธานสังฆสภา²⁷ ตำแหน่งสังฆนายกจึงควรแต่งตั้งพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายเข้ามารับหน้าที่ เพื่อให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ในบทเฉพาะกาลตามความในมาตรา 60 ที่ต้องการรวมนิกาย เพื่อให้เกิดการประสานระหว่างนิกายทั้งสอง ก็ควรจัดสรรตำแหน่งระหว่างสองกลุ่มให้เหมาะสม

สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ฮ่วน ติสุโศ) วัดบรมนิวาส เป็นพระมหาเถระที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายก ด้วยเหตุผลว่าเป็นพระมหาเถระที่มีแนวคิดเป็นกลาง สามารถประสานงานกับคณะสงฆ์ทั้งสองนิกายได้เป็นอย่างดี²⁸ มีพระบัญชาแต่งตั้งเป็นสังฆนายกครั้งแรก เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2485 และสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ฮ่วน ติสุโศ) ในฐานะสังฆนายกได้ประกาศแต่งตั้งสังฆมนตรีว่าการและสังฆมนตรีช่วยว่าการทั้ง 4 องค์การรวมทั้งหมด 8 รูป รวมเป็นคณะสังฆมนตรี

ปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะได้รับพระบัญชาแต่งตั้งในตำแหน่งบริหารงานคณะสงฆ์เช่นกัน คือตำแหน่งประธานคณะวินัยธรและตำแหน่งพระวินัยธรชั้นฎีกา คือ

1. สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น สุกุโธ) วัดบวรนิเวศ เป็นประธานคณะวินัยธร
2. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็นพระวินัยธรชั้นฎีกา²⁹

การพิจารณาให้พระเถระได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปกครองทางคณะสงฆ์ทั้ง 3 ตำแหน่ง คือ สังฆสภา สังฆนายก และคณะวินัยธร จะเน้นพิจารณาพระเถระที่มีความรู้ความสามารถสนองงานทางพระพุทธศาสนาและตอบสนองกับนโยบายของรัฐบาล เป็นต้น

การบริหารคณะสงฆ์ภายใต้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ดำเนินการมาจนถึง พ.ศ. 2486 ก็เริ่มมีปัญหาในการจัดสรรตำแหน่ง กล่าวคือ หลังการจากมรณภาพของสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) วันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2486 ตำแหน่งประธานสังฆสภาว่างลง สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระบัญชาแต่งตั้ง ให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็นประธานสังฆสภา รูปที่ 2³⁰ ทำให้ในช่วงเวลานั้นคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายดำรงตำแหน่งในการปกครองคณะสงฆ์ ทั้ง 3 ตำแหน่งดังนี้

1. ประธานสังฆสภา คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์

²⁷ แฉลงการณ์คณะสงฆ์ ภาคพิเศษ เล่มที่ 30 (เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2485): 1.

²⁸ แสง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์, หน้า 189.

²⁹ แฉลงการณ์คณะสงฆ์ ภาคพิเศษ ฉบับที่ 3 เล่มที่ 30 (เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2485): 30.

³⁰ แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่มที่ 32 ภาค 5 (เดือนกันยายนและตุลาคม พ.ศ. 2487): 290.

2. สังฆนายก คือ สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) วัดบรมนิวาส

3. ประธานคณะวินัยธร คือ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศ

พบว่าทั้ง 3 ตำแหน่ง มีสมเด็จพระราชาคณะดำรงตำแหน่งทั้งสิ้น แต่ไม่ได้หมายความว่า ตำแหน่งเหล่านี้ได้มาเพราะการเป็นสมเด็จพระราชาคณะ แต่น่าจะมาจากการสร้างรายได้เปรียบ เปรียบระหว่างนิกายมากกว่า เพราะในเวลาต่อมาพบว่า ตำแหน่งการปกครองทั้ง 3 ตำแหน่ง ไม่จำเป็นที่จะต้องตั้งสมเด็จพระราชาคณะให้ดำรงตำแหน่ง พระสมณศักดิ์ทุกชั้นสามารถได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งได้

เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศน์ สิ้นพระชนม์ วันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487 ในปี พ.ศ. 2488 มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯสถาปนาสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ทำให้ฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้ครองตำแหน่งระดับสูง ทั้งหมด ทำให้ต้องมีการปรับเปลี่ยนตำแหน่งทางการปกครองใหม่ประกอบด้วยเป็นช่วงเวลาครบวาระการดำรงตำแหน่งทางการปกครองในปี พ.ศ. 2489 (ตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ทั้ง 3 ตำแหน่ง มีวาระการดำรงตำแหน่งคราวละ 4 ปี) และเพื่อลดข้อครหาว่าเป็นการรวบอำนาจไว้ฝ่ายเดียว จึงได้ปรับให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ ที่เป็นประธานสังฆสภา ไปดำรงตำแหน่งสังฆนายกแทนสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) วัดบรมนิวาส (1 มิถุนายน พ.ศ. 2489)³¹ และได้มีพระบัญชาแต่งตั้งให้พระธรรมวโรดม (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ เป็นประธานสังฆสภา (13 ธันวาคม พ.ศ. 2489)³²

การปรับเปลี่ยนตำแหน่งในครั้งนี้สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) วัดบรมนิวาส ต้องออกจากตำแหน่งสังฆนายกไป โดยมีเหตุผลที่ปรับออกตามความต่อนั่งในประกาศแต่งตั้งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็นสังฆนายก ว่า

“...ตามประกาศลงวันที่ 29 พฤษภาคม พุทธศักราช 2485 ตั้งสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) เป็นสังฆนายกนั้น บัดนี้ครบวาระที่จะพ้นหน้าที่ตามความในมาตรา 31 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 แล้ว โดยที่สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) ได้รับการบริหารคณะสงฆ์มาด้วยความเหนื่อยยากเป็นเวลาถึงสี่ปีแล้ว สมควรจะได้รับพักผ่อนเพื่อปลีกโอกาสบำเพ็ญสมณธรรมตามควรอริยาศัย แล้วก็แต่งตั้งให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส เป็นสังฆนายกบริหารงานแทน...”³³

³¹ แลงการณัฏคณะสงฆ์ เล่มที่ 34 ภาค 6 (เดือนพฤษภาคมและมิถุนายน พ.ศ. 2489): 1.

³² แลงการณัฏคณะสงฆ์ เล่มที่ 34 ภาค 6 (เดือนพฤศจิกายนและธันวาคม พ.ศ. 2489): 5.

³³ แลงการณัฏคณะสงฆ์ เล่มที่ 34 ภาค 3 ฉบับที่ 3 (เดือนพฤษภาคมและมิถุนายน พ.ศ. 2489): 1.

ในการปฏิบัติงานจริงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ สังกษนากรรูปที่ 2 กับแต่งตั้งให้พระธรรมปาโมกข์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นผู้สั่งการแทนสังฆนายก ดังความตอนหนึ่งในคำสั่งคณะสงฆ์ ว่า

“...เนื่องด้วยพระธรรมปาโมกข์ (จวน อุฏฐายี) สังกษมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ ได้รับภาระเป็นผู้รักษาการแทนสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน ดิสฺโส) สังกษนายกมาแล้ว * และปรากฏว่าได้ปฏิบัติศาสนกิจในหน้าที่นั้นเป็นผลดีแก่การคณะสงฆ์มาก สมควรมอบหมายให้เป็นผู้สั่งการคณะสงฆ์แทนสังฆนายกสืบไป...”³⁴

เมื่อพิจารณาความที่อ้างมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ตำแหน่งสำคัญอย่างประธานสังฆสภาและตำแหน่งสังฆนายกนั้น ล้วนเป็นพระราชกฤษฎีกาชั้นธรรม ทั้งที่ในขณะนั้นมีสมเด็จพระราชาคณะให้เป็นผู้เลือกในการแต่งตั้งให้เป็นผู้บริหารในตำแหน่งประธานสังฆสภาและสังฆนายก คือ สมเด็จพระวันรัต (ฝื่อน ดิสฺสทฺตฺโต) วัดพระเชตุพน โดยเฉพาะตำแหน่งสังฆนายก ฝ่ายมหานิกายเห็นว่าในเมื่อสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน ดิสฺโส) ไม่ได้ดำรงตำแหน่งสังฆนายก ก็น่าจะแต่งตั้งให้สมเด็จพระวันรัต ที่มีคุณสมบัติเหมาะสม เช่น ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองตั้งแต่สมัยแรก ขณะที่ทรงสมณศักดิ์เป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ จนเจริญสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระวันรัต ก็ยังดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง แต่กลับแต่งตั้งให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็น สังฆนายกบริหารงาน ที่สำคัญฝ่ายมหานิกายมองว่าฝ่ายธรรมยุติกนิกายนั้นไม่พร้อมในตำแหน่งสังฆนายก เพราะมีการแต่งตั้งผู้สั่งการแทนสังฆนายก คือ พระธรรมปาโมกข์ (จวน อุฏฐายี) สังกษมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ ซึ่งคุณสมบัติเป็นรองสมเด็จพระวันรัต โดยเฉพาะด้านอาวุโสทางสมณศักดิ์ และก็อาวุโสทางพรรษา

เมื่อพิจารณาเหตุการณ์ดังกล่าวจะพบว่า สมณศักดิ์มิใช่สิ่งที่สำคัญที่สุดในการคัดเลือกผู้บริหารคณะสงฆ์ สิ่งสำคัญที่สุด คือผลประโยชน์ของนิกาย พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ยังทำให้ความอาวุโสทางสมณศักดิ์ และความอาวุโสทางอายุพรรษา ซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติแต่โบราณที่สำคัญเรื่องหนึ่งของพระสงฆ์หายไป จากการบริหารงานกิจการคณะสงฆ์ เช่น เมื่อพระธรรมปาโมกข์ (จวน อุฏฐายี) ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้สั่งการแทนสังฆนายก ต้องทำหน้าที่เป็นประธานดำเนินการประชุมคณะสังฆมนตรี ซึ่งประกอบด้วยสังฆมนตรีและสังฆมนตรีช่วยว่าการ เช่น สมเด็จพระวันรัต (ฝื่อน ดิสฺสทฺตฺโต) สังกษมนตรีว่าการองค์การปกครอง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) สังกษมนตรีว่าการสาธารณูปการ พระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) สังกษมนตรีว่า

* ขณะนั้นพระธรรมปาโมกข์ (จวน อุฏฐายี) ครั้งที่ยังครองสมณศักดิ์ที่ พระเทพเวที

³⁴ แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่มที่ 34 ภาค 3 ฉบับที่ 3 (เดือนพฤษภาคมและมิถุนายน พ.ศ. 2489): 4.

การศึกษา และ พระพิมลธรรม (ช้อย ฐานทศโต) สังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การสาธารณูปการ สังฆมนตรีเหล่านี้ล้วนมีอายุพรรษาและสมณศักดิ์สูงกว่าพระธรรมปาโมกษ์ แต่ต้องมานั่งฟัง และรับคำสั่งจากสังฆมนตรีที่มีอายุพรรษาและสมณศักดิ์ต่ำกว่าโดยที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นต้น สะท้อนให้เห็นว่า ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ฐานันดรศักดิ์กับตำแหน่งแยกออกจากกันอย่างชัดเจน พบว่าฐานันดรศักดิ์ชั้นสูงอย่างสมเด็จพระราชาคณะนั้น ไม่มีผลต่อการได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครอง โดยในช่วงการใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 จะเน้นแต่งตั้งพระสงฆ์ให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครอง บนเงื่อนไขความได้เปรียบเสียเปรียบกันทางนิกายมากกว่า ดังจะเห็นได้จากกรณีปัญหาการแต่งตั้งสังฆนายกในปี พ.ศ. 2494

การแต่งตั้งสังฆนายกครั้งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2494 มีการแต่งตั้งพระศาสนโศภน(จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นสังฆนายกแทนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทร์ ทำให้คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายไม่เห็นชอบด้วยกับการแต่งตั้งพระศาสนโศภน โดยมองว่าเป็นการสืบทอดอำนาจ คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายมีพระเถระผู้ใหญ่ได้ประชุมกัน เพื่อทำข้อคัดค้านขึ้น ทั้งนี้ โดยเห็นว่าสังฆนายกที่เคยแต่งตั้งมาแล้วล้วนเป็นสมเด็จพระราชาคณะทั้งสิ้น แต่พระศาสนโศภนเป็นเพียงรองสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น จึงไม่ควรแต่งตั้งเป็นสังฆนายก เพราะฝ่ายมหานิกายมีสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ที่มีเหมาะสมได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสังฆนายก³⁵ โดยให้เหตุผลว่า

- “...1. สมเด็จพระวันรัต กับพระศาสนโศภนนั้น สมเด็จพระวันรัต เจริญด้วยวิญญู คุณวุฒิ และดำรงตำแหน่งสมณฐานันดรศักดิ์สูงกว่าพระศาสนโศภน
2. สมเด็จพระวันรัต ได้รับความเคารพนับถือและความนิยมชมชอบจากคณะสงฆ์และปวงชนฝ่ายมหานิกายมากกว่าพระศาสนโศภน
3. คณะสังฆมนตรีในขณะนั้นทั้งหมด (เว้นสมเด็จพระพุทธาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) วัดอนงคาราม อาหารจนเข้าประชุมไม่ได้) สมเด็จพระวันรัตมีอาวุโสสูงทั้งเป็นที่เคารพนับถือของคณะสังฆมนตรีทั้งฝ่ายธรรมยุติและมหานิกาย
4. สมเด็จพระราชาคณะที่ยังแข็งแรง และมีสมรรถภาพในการทำงานอยู่ก็มีแต่สมเด็จพระวันรัต รูปเดียวเท่านั้น ถ้าจะว่าด้วยคุณสมบัติ คุณลักษณะตลอดถึงเหตุแวดล้อม สมเด็จพระวันรัตย่อมเหมาะสมแก่ตำแหน่งสังฆนายก...”³⁶

³⁵ พระมหานคร เขมปาณี, คติประวัติศาสตร์ คำพิพากษาศาลทหารกรุงเทพฯ คดีอดีตพระพิมลธรรม (ศูนย์การพิมพ์, 2509), หน้า 175-176.

³⁶ เอกสารจาก หจช, กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.10/145 “เรื่องการปรับปรุงศาสนาพุทธ,” 29 เมษายน พ.ศ. 2485.

การคัดค้านของพระเถระฝ่ายมหานิกายทำให้พระศาสนโศภน (จวน อุฏฐายี) ขอประทาน ถวายคืนตำแหน่งสังฆนายก สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราช ทรงรับทราบและ ประทานอนุญาตให้พระศาสนโศภนลาออกจากตำแหน่งสังฆนายก จากนั้นได้มีพระบัญชาแต่งตั้ง ให้ สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นสังฆนายกรูปที่ 4 ในวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2494 แต่ในที่สุดพระศาสนโศภน ได้แต่งตั้งดำรงตำแหน่งสังฆนายกในปี พ.ศ. 2503 เมื่อสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ก็มีพระบัญชาให้พระศาสนโศภน ขณะนั้นครองสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระมหาวิรวงค์ เป็นสังฆนายก รูปที่ 5 แทน

ช่วงเวลาเพียง 3 ปี พ.ศ. 2503-2505 ที่สมเด็จพระมหาวิรวงค์ (จวน อุฏฐายี) ดำรงตำแหน่ง สังฆนายก ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อกิจการคณะสงฆ์อย่างมาก เริ่มต้นตั้งแต่การแต่งตั้งสังฆ มนตรีชุดใหม่ ซึ่งสมเด็จพระมหาวิรวงค์ ได้ให้คุณสมบัติของพระเถระที่เลือกสรรมารับตำแหน่งไว้ อย่างชัดเจนโดยคุณสมบัติดังกล่าวไม่มีเรื่องสมณศักดิ์เข้ามาเกี่ยวข้อง กล่าวคือเลือกด้วยคุณสมบัติ ดังต่อไปนี้³⁷

1. ความรู้ความสามารถและความเด็ดขาด
2. ความสนิทสนมเป็นกันเอง
3. อหยาศัยที่มุ่งสามัคคีระหว่างนิกาย
4. อหยาศัยที่มุ่งความเจริญร่วมกันในคณะสงฆ์ไทย โดยไม่เลือกนิกาย
5. อหยาศัยที่ยอมสละประโยชน์ส่วนตัว เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่หมู่คณะ

การบริหารกิจการคณะสงฆ์ต้องประสบปัญหาหลายเรื่องโดยเฉพาะ เรื่องปัญหากรณีอดีต พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ³⁸ ช่วงที่สมเด็จพระมหาวิรวงค์ (จวน อุฏฐายี) ดำรง ตำแหน่งสังฆนายก เมื่อมีการเปิดประชุมสังฆสภา บรรดาเหล่าสมาชิกสังฆสภาในสายวัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นพระเถระรุ่นใหม่ที่มีสมณศักดิ์ และมีความอาวุโสพรรษาไม่มาก มักจะขึ้นกระพือถาม มีการ อภิปรายถามเกี่ยวกับคดีอดีตพระพิมลธรรม อยู่เสมอ สมเด็จพระมหาวิรวงค์ สังฆนายก และสังฆ มนตรีรูปอื่นๆ ก็ไม่สามารถตอบเรื่องนี้ให้เป็นที่เข้าใจ ทำให้สังฆสภากับคณะสังฆมนตรี เป็นปัญหา ที่สะสมมากขึ้นภายในคณะสงฆ์ ประกอบกับสถานการณ์บ้านเมืองในเวลานั้นเกิดการรัฐประหาร ยึดอำนาจทางการเมืองของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จากเหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้น รวมกับความไม่ สามารถปฏิบัติตามตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 โดยเฉพาะในบทเฉพาะ กาล มาตรา 60 ที่ให้มีการรวมนิกาย และปัญหาที่เกิดขึ้นภายในคณะสงฆ์ในขณะนั้น น่าจะเป็น สาเหตุทำให้เกิดการปรับโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ นำไปสู่การประกาศยกเลิก

³⁷ แดงการณั้คณะสงฆ์ เล่มที่ 48 ภาค 5 (เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2503): 367.

³⁸ คูใน แสง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรรкарพิมพ์, 2528).

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ในปี พ.ศ. 2505 และออกพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับใหม่ใช้ปกครอง

การศึกษาสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 (พ.ศ. 2484-2505) พบว่าสมณศักดิ์ของพระสงฆ์นั้น ไม่ว่าจะเป็สมณศักดิ์ชั้นใดก็ตามไม่มีความสัมพันธ์กับตำแหน่งทางการปกครอง เพราะอำนาจอยู่กับตำแหน่งที่ได้รับ เป็นช่วงเวลาที่ยุทธันดรศักดิ์แยกออกจากตำแหน่งอย่างชัดเจน แต่มีผลเฉพาะการเป็นสมาชิกสังฆสภาเท่านั้นที่มีการกำหนดระดับสมณศักดิ์ ให้สังฆสภาประกอบด้วยสมาชิกจำนวนรวมกันไม่เกินสี่สิบห้ารูป และเป็นพระเถระชั้นธรรมขึ้นไป การที่กฎหมายบัญญัติไว้เช่นนี้ ย่อมทำให้สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปมีสถานะเป็นสมาชิกสังฆสภาโดยสมณศักดิ์ โดยในช่วงที่ใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับสถานภาพของพระภิกษุสงฆ์ไทยในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ไว้ว่า “ยศข้างขุนนางพระ ก็หมดไป เกิดมี สภาฟ้าเหลืองและนักการเมืองพระแทน”³⁹ เป็นผลมาจากการอนุโลมการปกครองของบ้านเมืองมาใช้ สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 (พ.ศ. 2484-2505) สามารถสรุปได้ดังในตารางดังต่อไปนี้

ตารางที่ 3 แสดงสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

ช่วงเวลา / สถานะ	เป็นฐานันดรศักดิ์ (ยศ)	เป็นตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์
ช่วงที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484	เป็นฐานันดรศักดิ์ชั้นสูง ที่จารีกราชทินนามในสุพรรณบัฏ	สถานะของสมเด็จพระราชาคณะไม่ติดกับตำแหน่งจะขึ้นอยู่กับตำแหน่งที่สมเด็จพระราชาคณะรูปนั้นๆ ได้รับแต่งตั้ง กฎหมายกำหนดไว้ทางอ้อมให้เป็นสมาชิกสังฆสภา ตามความในหมวด 2 ว่าด้วยเรื่องสังฆสภาในมาตรา 11 ปรากฏว่าตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์ที่สำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว คือสมเด็จพระราชาคณะเกี่ยวข้องมากที่สุด คือ “สังฆนายก” จนถูกมองว่าเป็นตำแหน่งของสมเด็จพระราชาคณะ

ที่มา: แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533).

³⁹ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, คึกฤทธิ์กับพระพุทธศาสนา เรื่องการปกครองคณะสงฆ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2523), หน้า 152.

สถานะของสมเด็จพระราชาคณะในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 นั้น ไม่ได้มีการบัญญัติอำนาจตามกฎหมายรองรับ และไม่ได้มีการบัญญัติถึงสถานะ หน้าที่และบทบาทที่ชัดเจนของสมเด็จพระราชาคณะไว้ นอกจากจะระบุไว้ทางอ้อมในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ตามความในมาตรา 11 ทำให้สมเด็จพระราชาคณะเป็นสมาชิกสังฆสภา ซึ่งได้มาด้วยฐานะผู้มีอาวุโสทางสมณศักดิ์สูง หรือในสถานะเป็นผู้นำของกลุ่มคณะสงฆ์ในทางปฏิบัติแล้วพระมหาเถระส่วนใหญ่ที่เป็นสมเด็จพระราชาคณะมักจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการที่ปรึกษาโครงการต่างๆ ของคณะสงฆ์ เพราะถือว่าเป็นตำแหน่งกิตติมศักดิ์ในฐานะผู้ที่มีอายุพรรษามากมีประสบการณ์มาก่อน แต่ถ้าสมเด็จพระราชาคณะรูปใดไม่มีตำแหน่งในทางการปกครองแล้วสถานะก็ไม่ต่างจากพระภิกษุสามเณรทั่วไป คือมีหน้าที่บำเพ็ญสมณธรรม ดังเหตุผลที่ให้ปรับเปลี่ยนตำแหน่งสังฆนายก สมัยที่ 3 ดังความตอนหนึ่งที่ว่า

“...โดยที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน ดิสฺโส) ได้รับการจัดการบริหารคณะสงฆ์มาด้วยความเหนื่อยยากเป็นเวลาถึงสี่ปีแล้ว สมควรจะได้รับพักผ่อนเพื่อปลีกโอกาสบำเพ็ญสมณธรรมตามควรอภัย...”⁴⁰

อย่างไรก็ดีเมื่อไม่มีตำแหน่งทางการปกครอง สมเด็จพระราชาคณะก็จะเป็นเพียงพระมหาเถระที่เป็นที่เคารพสักการะ และเหลือเพียงอำนาจเป็นเจ้าอาวาส และพระอุปัชฌาย์ ซึ่งจะมีผู้ที่อยู่ในปกครองเป็นเพียงสังฆวิหาริกและอันเตวาสิก หรือฆราวาสที่อาศัยอยู่ในพระอารามที่ตนเองเป็นเจ้าอาวาสเท่านั้น

3.3 สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505

การพระศาสนาในช่วง พ.ศ. 2503-2505 เป็นช่วงที่คณะสงฆ์ที่มีปัญหาขัดแย้งกันเองภายในนิคายและต่างนิกาย ทั้งในหมู่พระเถระในสังฆสภาและสังฆมนตรี ทำให้เกิดปัญหาการดำเนินงานกิจการคณะสงฆ์ในระบบสังฆสภามีการบริหารงานไม่ราบรื่น เกิดปัญหาต่างๆ เช่น

1. ปัญหาการดำเนินงานกิจการคณะสงฆ์ในระบบสังฆสภา ถูกมองว่าฝิฉธรรมนิยม ประเพณีเป็นการทำลายระบบ “อาวุโส” ทำให้พระสงฆ์ขาดความกระตือรือร้นในการเข้าประชุม
2. ปัญหาความขัดแย้งระหว่างนิกายกับภายในนิกายเดียวกันเอง⁴¹
3. ปัญหาการไม่สามารถบังคับใช้กฎหมายตาม พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

⁴⁰ แถลงการณ์คณะสงฆ์ ฉบับที่ 3 เล่มที่ 34 ภาค 3 (เดือนพฤษภาคมและเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2489): 1.

⁴¹ ดูใน แสง อุดมศรี, *ศึกสมเด็จ* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรรкарพิมพ์, 2528).

4. ปัญหาความไม่เข้าใจกันระหว่างสมาชิกสังฆสภา กับสังฆมนตรี โดยเฉพาะในกรณีการตั้งกระทู้ถามการอภิปราย เกี่ยวกับ คดีอดีตพระพิมลธรรม (อจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เป็นต้น

ปัญหาเหล่านี้ได้สะสมมาเป็นเวลานาน ฝ่ายศาสนจักรก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 กลับถูกมองว่าเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาที่เกิดขึ้น จึงไม่สามารถบังคับใช้ได้ตามเจตนารมณ์ของกฎหมาย จนนำไปสู่แนวคิดที่จะยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 แล้วร่างฉบับใหม่ขึ้นมาใช้แทน ดังคำอภิปรายของ หลวงประกอบนิติสาร สมาชิก ร่างรัฐธรรมนูญ ในการเสนอร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 ความตอนหนึ่งว่า

“...ข้าพเจ้าขอประทานอนุญาตกราบเรียนวิจัยเล็กน้อยว่า พระราชบัญญัติฉบับที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ในทัศนะของคนสมัยนี้ และของรัฐบาลนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่ารัฐบาลนี้ ด้วยเห็นว่าไปไม่รอด จึงได้เสนอร่างพระราชบัญญัติที่เรากำลังพิจารณาอยู่นี้ขึ้นมา เพื่อเลิกล้มเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2484 นั้นเสีย...”⁴²

แนวคิดเรื่องการปรับโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ปรากฏในรายงานพิธีการเปิดประชุมสัมมนาในวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2503 ณ พระอุโบสถวัดมหาธาตุ มีข้อความส่วนหนึ่งที่ส่งสัญญาณว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงในการปกครองคณะสงฆ์โดยกล่าวยืนยันจากสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ สังกฆนายก และผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนสมเด็จพระสังฆราช ซึ่งอยู่ในฐานะเป็นประมุขฝ่ายบริหารและประมุขของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ ว่า

“...การปกครองคณะสงฆ์กับการปกครองบ้านเมืองได้มีความเกี่ยวเนื่องกันมาตั้งแต่โบราณ ต่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในปัจจุบันนี้ทางฝ่ายบ้านเมืองได้มีการปรับปรุง และแก้ไขในด้านการปกครอง การสาธารณสุข โภค และการเศรษฐกิจ เพื่อให้เกิดความผาสุกสมบูรณ์แก่ประชาชนพลเมือง ทางฝ่ายคณะสงฆ์ก็สมควรที่จะได้มีการประชุมปรึกษาหารือ เพื่อความเจริญแห่งกิจการคณะสงฆ์ และประสานงานกับทางบ้านเมือง...”⁴³

วันเดียวกันจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้ส่งสารถึงที่ประชุมสัมมนาพระคณาธิการทั่วราชอาณาจักร มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวในเชิงปวารณาว่า

⁴² รายงานการประชุมสภาร่างรัฐธรรมนูญ เล่มที่ 4, 2505: 1188, ใน พระมหาวรชัย กลิ่งโพธิ์, “การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484,” หน้า 123.

⁴³ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่มที่ 48 ภาค 7 (เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2503): 569-570.

“...ถ้าหากคณะสงฆ์มีความคิดเห็นที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างไร กระผมก็ไม่ขัดข้องและยินดี รับผิดชอบเพื่ออนุโลมให้เป็นไปตามความต้องการของคณะสงฆ์ เป็นต้นว่าถ้าหากพระคุณเจ้าทั้งหลายปรารถนาจะแก้ไขพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันเสียให้เหมาะสมและเป็นความดีความสะดวกแก่ฝ่ายสงฆ์ที่จะดำรงและเชิดชูพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น กระผมก็พร้อมที่จะรับพิจารณาและดำเนินการแก้ไขกฎหมายไปในทางที่เหมาะสมที่ควร และที่ทางบ้านเมืองสามารถจะอำนวยให้ได้ ขอได้โปรดแจ้งให้กระผมทราบ...”⁴⁴

การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ประกอบกับความต้องการของคณะสงฆ์บางกลุ่มที่มีอำนาจในสังฆมนตรี ที่ต้องการรูปแบบการปกครองสงฆ์ให้มีลักษณะการรวมศูนย์ ในที่สุครีฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ร่วมกับคณะสงฆ์ได้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธศักราช 2505 ขึ้นมา

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มีลักษณะเป็นการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง คือการประกาศยกเลิกสังฆสภา สังฆมนตรี และคณะวินัยธร มีการสร้างองค์กรมหาเถรสมาคมให้เข้มแข็ง สาระในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้ถึงบัญญัติสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเอาไว้อย่างมาก โดยมีการบัญญัติสถานะและหน้าที่ที่แน่นอนโดยเฉพาะในหมวด 2 มาตรา 12 ได้บัญญัติสถานะและอำนาจหน้าที่ ให้สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปเป็นกรรมการมหาเถรสมาคม โดยตำแหน่ง ที่สำคัญกฎหมายไม่มีการบัญญัติจำนวนตำแหน่งสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเอาไว้อาจจะทำให้มีการเพิ่มจำนวนตำแหน่งได้โดยไม่มีการจำกัดจำนวน ไม่กำหนดเวลาในการดำรงตำแหน่ง และไม่ได้บัญญัติเรื่องการพ้นจากตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคมที่เป็นโดยสถานะของตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ กล่าวคือ จะต้องดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคมไปจนกว่าจะพ้นจากสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ คือ

1. มรณภาพ
2. พ้นจากความเป็นภิกษุ
3. ลาออกจากสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ
4. โปรดเกล้าฯ ให้ออกจากตำแหน่ง

เรื่องสำคัญที่มีสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในสถานะที่กฎหมายกำหนดให้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม โดยตำแหน่งเข้าไปเกี่ยวข้องโดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับการประชุมมหาเถรสมาคมที่มีบัญญัติไว้ใน มาตรา 16, 17, 18, และ 19 เนื้อหาโดยรวมที่เกี่ยวข้องสำคัญกับสมเด็จพระราชาคณะ บัญญัติว่าเมื่อประธานกรรมการมหาเถรสมาคม (สมเด็จพระสังฆราช) ไม่อาจเข้า

⁴⁴ แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่มที่ 48 ภาค 7 (เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2503): 586.

ประชุมหรือไม่สามารถมาประชุมได้ ให้กรรมการที่เป็นสมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสพรรษาสูงสุดเป็นประธานในที่ประชุม จะมอบหมายให้พระเถระรูปอื่นที่ไม่ได้ดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะทำการแทนไม่ได้ เท่ากับว่าผู้ทำหน้าที่เป็นประธานแทนในการประชุมมหาเถรสมาคมทุกครั้งที่มีสมเด็จพระสังฆราชในฐานะประธานมหาเถรสมาคมไม่สามารถเข้าประชุมได้ต้องเป็นสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น

องค์ประชุมคณะกรรมการมหาเถรสมาคมนั้นประกอบด้วยกรรมการ โดยดำรงตำแหน่ง คือ ในการประชุมมหาเถรสมาคมทุกครั้งต้องมีสมเด็จพระราชาคณะเข้าประชุมทุกครั้ง และไปร่วมกับกรรมการที่มาจากการแต่งตั้ง ในการประชุมแต่ละครั้งต้องมีกรรมการไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งของกรรมการทั้งหมด มิฉะนั้นการประชุมครั้งนั้นให้เป็นการประชุมที่ไม่ชอบด้วยกฎหมาย มติใดๆ ที่ที่ประชุมครั้งนั้นมิมีมติข้อม ไม่มีผลตามกฎหมาย เท่ากับว่าการประชุมมหาเถรสมาคมในครั้งหนึ่งครั้งใดก็ตาม แม้ว่าองค์ประชุมจะมีสมาชิกเข้าประชุมเกินกึ่งหนึ่ง แต่ในการประชุมครั้งนั้นไม่มีสมเด็จพระราชาคณะรูปใดเลยเท่าที่มีรองสมณศักดิ์อยู่ในขณะนั้นเข้าประชุมร่วมด้วยให้ถือว่าการประชุมครั้งนั้นมิชอบด้วยกฎหมาย เท่ากับเป็นการย่ำถึงความสำคัญของสมเด็จพระราชาคณะในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่งในการประชุมของมหาเถรสมาคมทุกครั้งต้องมีสมเด็จพระราชาคณะอย่างน้อยหนึ่งรูปเข้าประชุมถึงจะประชุมได้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะนั้นมีความสำคัญมาก โดยเฉพาะงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ โดยเฉพาะงานการเสนอขอพระราชทานสมณศักดิ์การเสนอขอพระราชทานสมณศักดิ์นั้นจะต้องมีการพิจารณาตามลำดับชั้นปกครองขึ้นไป จึงทำให้สมเด็จพระราชาคณะนั้นมีสิทธิในการพิจารณาเสนอชื่อหรือคัดกรองชื่อพระสงฆ์ที่เสนอขอรับพระราชทานสมณศักดิ์ได้ถึง 3 ครั้ง คือ

1. ในชั้นเจ้าอาวาส
2. ในชั้นผู้ปกครองในตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนปกครอง
3. ในชั้นพิจารณากรรมการเถรสมาคม

การพิจารณาดำเน่งทางการปกครองคณะสงฆ์ที่สำคัญต้องมีสมเด็จพระราชาคณะในฐานะเป็นกรรมการมหาเถรสมาคม โดยตำแหน่งเป็นผู้พิจารณาพระเถระให้ดำรงตำแหน่ง เช่น เจ้าคณะหน (ซึ่งตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 5 หน ได้แก่เจ้าคณะหนเหนือ หนใต้ หนกลาง หนตะวันออก และเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต จะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นที่ปรึกษามหาเถรสมาคม รับมอบหมายงานที่สมเด็จพระสังฆราชทรงบัญชา แต่ไม่ถือเป็นตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์⁴⁵ และพระสงฆ์ที่ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ ส่วนมากมักจะเป็นสมเด็จพระราชาคณะเกือบทั้งหมด) เจ้าคณะภาค

⁴⁵ ชำเลียง วุฒิจันทร์, เจ้าคณะใหญ่กับการปกครองสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิตรครุ, 2521), หน้า 50.

และเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งในแต่ละระดับมีเกณฑ์ในการพิจารณาต่างกัน และยังมีสมณศักดิ์ฐานานุกรมที่สมเด็จพระราชาคณะสามารถแต่งตั้งเองได้ 10 รูป เป็นต้น

สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 สามารถสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4 แสดงสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ช่วงเวลา/ สถานะ	เป็นฐานันดรศักดิ์ (ยศ)	เป็นตำแหน่งการปกครองคณะสงฆ์
ช่วงที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505	<p>เป็นฐานันดรศักดิ์ชั้นสูงที่มีจารีกราชทินนามในสุพรรณบัฏ ช่วงเวลาดังกล่าวสมเด็จพระราชาคณะเป็นฐานันดรสูงสุดของคณะสงฆ์ไทย เพราะไม่มีการสถาปนาฐานันดรศักดิ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า มีแต่การสถาปนาสมเด็จพระสงฆ์ ซึ่งมีฐานันดรศักดิ์ชั้นเดียวกันถือเป็นชั้นสุพรรณบัฏ</p> <p>พบว่าสถานะของสมเด็จพระราชาคณะศักดิ์จะต่ำกว่าสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราชได้รับการยกสถานะให้เป็นเจ้าสังกัดจาก</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ต้องมีการใช้คำราชาศัพท์กับสมเด็จพระสังฆราช 2. พิจารณาจากตำแหน่ง กล่าวคือ ถ้ามีฐานันดรศักดิ์ชั้นเดียวให้พิจารณาว่าใครมีตำแหน่งสูงกว่าแสดงว่ามีสมณศักดิ์สูงกว่า⁴⁶ ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นสกลสังฆปริณายกผู้เป็นใหญ่ปกครองสงฆ์ทั้งหมดจึงจัดว่าเป็นฐานันดรศักดิ์สูงสุด 	<p>เป็นช่วงที่ฐานันดรศักดิ์ติดกับตำแหน่ง ซึ่งเป็นฐานันดรศักดิ์เพียงชั้นเดียวที่กฎหมายบัญญัติให้มีตำแหน่งทางการปกครองคณะ คือมีสถานะเป็นกรรมการมหาเถรสมาคม โดยตำแหน่งการประชุมมหาเถรสมาคมทุกครั้งต้องมีสมเด็จพระราชาคณะเป็นประธานการประชุม และการลงมติในวาระพิจารณาที่สำคัญของการประชุมนั้นจะทำได้หากไม่มีสมเด็จพระราชาคณะเข้าประชุม</p> <p>กฎหมายได้บัญญัติให้พระสงฆ์ผู้มีตำแหน่งทางการปกครองทุกระดับเป็น “เจ้าพนักงาน” ตามประมวลกฎหมายอาญาของรัฐด้วย</p>

ที่มา: ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, คึกฤทธิ์กับพระพุทธศาสนา เรื่องการปกครองคณะสงฆ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2523).

⁴⁶นันทนา วัฒนสุข, “บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา,” 2516, หน้า 254.

สถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มีการให้ความสำคัญกับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะมากกว่าพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 โดยที่มีการบัญญัติสถานะของสมเด็จพระราชาคณะ มีการบัญญัติหน้าที่ความรับผิดชอบโดยที่มีข้อกำหนดหมายรองรับอำนาจอย่างชัดเจนอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน มีการกำหนดสถานะของพระสงฆ์เอาไว้อย่างชัดเจนในหมวดที่ 8 เรื่องเบ็ดเตล็ด ในมาตรา 45 บัญญัติ ไว้ว่า “ให้ถือว่าพระภิกษุซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งในการปกครองคณะสงฆ์และไวยาวัจกร เป็นเจ้าพนักงานตามความในประมวลกฎหมายอาญา”

ทำให้พระสงฆ์ที่ทำหน้าที่บริหารตั้งแต่ระดับเจ้าอาวาสจนถึงระดับมหาเถรสมาคมรวมไปถึงสมเด็จพระสังฆราชด้วย มีสภาพเสมือนว่าเป็น “เจ้าพนักงาน”⁴⁷ ตามประมวลกฎหมายอาญาของรัฐ เป็นต้น

การศึกษาสถานะของสมเด็จพระราชาคณะในบทนี้พบว่า สถานะของสมเด็จพระราชาคณะสามารถแบ่งได้เป็น 2 ส่วน คือสถานะในส่วนที่เรียกว่า “สถานะส่วนฐานันดร” และ “สถานะส่วนตำแหน่งหน้าที่” สถานะทั้งสองส่วนของสมเด็จพระราชาคณะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นั้น มีทั้งสถานะส่วนที่ “คงที่” และส่วนที่ “ผันแปร” ไปตามโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปภายใต้กรอบของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ทั้ง 3 ฉบับ อันได้แก่

1. พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121
2. พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484
3. พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ตามโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ที่ระบุไว้ในพระราชบัญญัติทั้ง 3 ฉบับนั้น สถานะของสมเด็จพระราชาคณะในส่วน “ฐานันดรศักดิ์” ไม่มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น บทบัญญัติของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ทั้งสามฉบับไม่กระทบถึงสถานะในส่วนนี้ของสมเด็จพระราชาคณะ กล่าวคือสมเด็จพระราชาคณะยังคงสถานะความเป็นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ระดับสูงในระบบสมณศักดิ์สงฆ์ไทย และสถานะส่วนนี้นำมาซึ่งความมีบารมีและอิทธิพลในวงการคณะสงฆ์

สถานะของสมเด็จพระราชาคณะส่วนที่มีการผันแปรไปตามบทบัญญัติของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ทั้งสามฉบับคือสถานะในส่วน “ตำแหน่งหน้าที่” ในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ไทย ซึ่ง “ตำแหน่งหน้าที่” นี้หมายถึงหน้าที่รับผิดชอบพิเศษในระบบบริหารคณะสงฆ์ต่างหากไปจากตำแหน่งเจ้าอาวาสพระอารามหลวงอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระราชาคณะรูปนั้น และตำแหน่ง

⁴⁷ สมภาร พรหมทา, “หยุดยื่นดาบใส่มือพระ,” ใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ, รัฐกับศาสนา: บทความว่าด้วยอาณาจักร ศาสนจักร และเสรีภาพ (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2545), หน้า 23.

พระอุปัชฌาย์ จากการศึกษาพบว่าพระราชบัญญัติคณะสงฆ์แต่ละฉบับทำให้ตำแหน่งหน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะมีความเปลี่ยนแปลงไป พิจารณาได้ดังนี้

1. ในช่วงระยะเวลาการใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ทั่วไป จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระราชาคณะทุกรูปยังคงสถานะความเป็นพระสมณศักดิ์ในระดับสูงสุด และมีตำแหน่งหน้าที่ในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ซึ่งตามพระราชบัญญัตินี้ระบุเรียกว่า “เจ้าคณะใหญ่” แต่ในทางปฏิบัติกลับพบว่าตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่นี้ไม่มีอำนาจสั่งการใดๆ เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงถืออำนาจการบริหารปกครองทั้งหมด และมีพระบัญชาสั่งการในกิจการบริหารคณะสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรแต่เพียงพระองค์เดียว

2. ในช่วงระยะเวลาการใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 พบว่าตำแหน่งหน้าที่ในกิจการบริหารคณะสงฆ์ของสมเด็จพระราชาคณะในช่วงเวลานี้มีความแตกต่างหลากหลาย ขึ้นอยู่กับพระบัญชาของสมเด็จพระสังฆราชว่าจะมีพระบัญชาแต่งตั้งให้มีตำแหน่งและปฏิบัติหน้าที่ใด อย่างไรก็ตามสมเด็จพระราชาคณะทุกรูปมีตำแหน่งที่เสมอกันคือตำแหน่ง “สมาชิกสังฆสภา” ซึ่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้กำหนดให้พระราชราชาคณะตั้งแต่ชั้นธรรมทุกรูปดำรงตำแหน่งนี้ นอกจากนั้นยังปรากฏว่าตำแหน่ง “สังฆนายก” ซึ่งตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่ได้ระบุชัดว่าผู้ดำรงตำแหน่งต้องเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ก็มีสมเด็จพระราชาคณะถึง 4 รูปที่ได้ดำรงตำแหน่งนี้ จนทำให้เกิดความเข้าใจที่สับสนว่าตำแหน่งสังฆนายกเป็นตำแหน่งสำหรับพระสมณศักดิ์ชั้นสมเด็จพระราชาคณะ

3. ในช่วงระยะเวลาการใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 พบว่าในช่วงระยะเวลานี้สถานะของสมเด็จพระราชาคณะมีทั้ง “ความแตกต่าง” และ “ความเด่นชัด” ไปจากช่วงระยะเวลาการใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ทั้งสองฉบับแรกที่ได้กล่าวไปแล้ว กล่าวคือสมเด็จพระราชาคณะมีสถานะทั้งความเป็นพระสมณศักดิ์ระดับสูงสุดในระบบสมณศักดิ์สงฆ์ไทย และสถานะในส่วนตำแหน่งหน้าที่ในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ที่มีความชัดเจน มีอำนาจสิทธิ์ขาดในตัวตำแหน่งที่ปฏิบัติงานจริง และมีความสอดคล้องกับสถานะส่วนแรก โดยพระราชบัญญัติฉบับนี้กำหนดให้สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม ซึ่งได้รับการฟื้นฟูกลับขึ้นมาเป็นองค์กรหลักในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ ทั้งยังระบุความสำคัญของสมเด็จพระราชาคณะในการบริหารงานของมหาเถรสมาคมด้วย โดยเฉพาะการกำหนดเงื่อนไขในการประชุมคณะกรรมการมหาเถรสมาคมให้ที่ประชุมแต่ละครั้งต้องมีสมเด็จพระราชาคณะเป็นประธานการประชุม และการลงมติในวาระพิจารณาที่สำคัญของการประชุมนั้น จะทำไม่ได้หากไม่มีสมเด็จพระราชาคณะเข้าประชุม นอกจากนั้นยังพบว่าตำแหน่งเจ้าคณะหนทั้งสี่ และตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกายนั้น แม้ว่าตามพระราชบัญญัติจะไม่ได้ระบุชัดว่าผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ทั้งห้าตำแหน่งนี้ต้องเป็นสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติแล้วผู้

ได้รับพระบัญชาแต่งตั้งส่วนใหญ่ก็เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ตำแหน่งสำคัญอีกตำแหน่งหนึ่งที่พระราชบัญญัติฉบับนี้ระบุไว้คือตำแหน่งผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ในกรณีที่สมเด็จพระสังฆราชไม่ทรงสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ หรือสมเด็จพระสังฆราชสิ้นพระชนม์แล้วรอการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ใหม่นั้น พระราชบัญญัติกำหนดให้สมเด็จพระราชาคณะที่มีพรรษาสูงสุดเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

จากการศึกษาพบว่าช่วงระยะเวลาของการใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นั้น เป็นช่วงระยะเวลาที่สถานะความเป็นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ระดับสูงสุดของระบบสมณศักดิ์สงฆ์ไทยของสมเด็จพระราชาคณะมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับตำแหน่งหน้าที่ในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ไทยมากที่สุด กล่าวคือความเป็นสมเด็จพระราชาคณะเป็นตัวกำหนดให้มีตำแหน่งบริหารปกครองที่สำคัญ อันได้แก่ กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะหนทั้งสี่ เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย และผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช และตำแหน่งบริหารปกครองเหล่านี้เป็นศูนย์รวมอำนาจ อิทธิพล และบารมี ให้แก่ผู้ครองสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในช่วงเวลานี้ สถานะของสมเด็จพระราชาคณะทั้งในส่วนฐานันดรและส่วนตำแหน่งหน้าที่จึงมีความสัมพันธ์กับการที่พระเถระชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะรูปใดรูปหนึ่งจะได้รับการพิจารณาเสนอชื่อให้ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งจะเป็นประเด็นศึกษาที่สำคัญในบทถัดไป

ศูนย์วิทยพัชกร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ พ.ศ. 2490–2532

ในบทนี้จะศึกษาและอภิปรายถึงเงื่อนไขหรือคุณสมบัติและปัจจัยสำคัญ ในการพิจารณา การคัดเลือกและเสนอรายชื่อพระสมณศักดิ์ เพื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ รวมทั้งอภิปรายถึงเหตุปัจจัยอื่นๆ ที่สนับสนุนให้พระราชาคณะเจริญในสมณศักดิ์ จนได้รับการพิจารณาเสนอชื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งได้ กำหนดช่วงเวลาของการศึกษา ระหว่างปี พ.ศ. 2490 – 2532 อันเป็นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งตลอดระยะเวลาที่กำหนดนี้มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรวม 20 รูป

พระมหากษัตริย์ไทยในฐานะพุทธศาสนูปถัมภกและผู้ทรงใช้พระราชอำนาจในการ กำกับดูแลคณะสงฆ์ ทรงสนับสนุนส่งเสริมพระสงฆ์ผู้ทรงศีลบริสุทธิ์และดำรงมั่นในสมณคุณ เพื่อให้พระสงฆ์เหล่านั้นเป็นกำลังสำคัญในการรักษาและสืบพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์จึง ทรงดำเนินการใช้แนวคิดในการพระราชทานสมณศักดิ์และนิตยภัต เพื่อเป็นกำลังใจให้พระสงฆ์ เหล่านั้น¹ สังเกตได้ว่าการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ปรากฏว่าในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะนั้นมีแนวทางปฏิบัติในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์หลายแนวทาง จนถึงรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบพระราชอำนาจการบริหารงานคณะสงฆ์แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์โดยทั่วไป พระองค์พยายามเสนอเงื่อนไขหรือคุณสมบัติดังที่อภิปรายมาแล้วในบทที่ 2 โดยทรงเสนอให้ พระมหากษัตริย์กำหนดเงื่อนไขหรือคุณสมบัติของพระสงฆ์ที่จะโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะให้ชัดเจน แต่ที่สุดการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะก็ยังคงเป็นการสถาปนาโดยพระ ราชอัธยาศัยของความเป็นพระมหากษัตริย์

ในปี พ.ศ. 2490 เป็นปีที่สองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มี พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเป็นครั้งแรกใน รัชกาล โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯสถาปนาพระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นสมเด็จพระวันรัต อย่างไรก็ตามเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ยังไม่ได้ มีพระราชอำนาจเต็มในการปกครองประเทศ กล่าวคือช่วง พ.ศ. 2489-2493 เป็นช่วงที่ยังเสด็จ

¹ ประมวล รุจนเสรี, พระราชอำนาจ (กรุงเทพฯ: สุเมธ รุจนเสรี, 2548), หน้า 65-66.

กลับไปทรงศึกษาที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ จึงทรงตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์¹ ซึ่งในปี พ.ศ. 2490 ที่มีประกาศสถาปนาพระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นสมเด็จพระวันรัต นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมขุนชัยนาทนเรนทร กับ พระยามานวราชเสวี (ปลอด วิเชียร ณ สงขลา) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์² พระราชาคณะรูปแรกที่ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะภายหลังจากทรงรับบรมราชาภิเษก คือ พระธรรมวโรดม (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ ซึ่งโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์³ ตามประกาศพระบรมราชโองการ ลงวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2496 อันเป็นปีที่ 8 ในรัชกาล³

การศึกษาในบทที่แล้วพบว่า สมเด็จพระราชาคณะนั้นมีสถานะของพระสมณศักดิ์ที่ครองยศ “ระดับสูงสุด” ในระบบสมณศักดิ์สงฆ์ไทย และตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 กำหนดว่าสมเด็จพระราชาคณะทุกรูปดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคม จึงเท่ากับว่าสมเด็จพระราชาคณะมีสถานะเป็นพระสงฆ์ที่ครอง “ตำแหน่งถาวรอันสูงสุด” ในระบบการบริหารปกครองคณะสงฆ์ไทย จะพ้นจากตำแหน่งนี้ได้ก็ต่อเมื่อลาสิกขาบท มรณภาพ ลาออก หรือ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ถอดเสียจากสมณศักดิ์หรือออกจากตำแหน่งเท่านั้น สถานะความเป็นพระสงฆ์ที่สูงส่งด้วยเกียรติยศ บารมี อำนาจ และอิทธิพลในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ในราชอาณาจักรนี้จะมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการและขั้นตอนในการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ เพื่อให้ได้ผู้มีความเหมาะสมจะดำรงสถานะดังกล่าว จึงมีความจำเป็นที่ต้องกำหนดเงื่อนไขหรือคุณสมบัติในการพิจารณาการคัดเลือกและการเสนอชื่อพระสมณศักดิ์ผู้ที่จะได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะให้ชัดเจน

4.1 เงื่อนไขหรือคุณสมบัติและปัจจัยสำคัญในการพิจารณาคัดเลือกและการเสนอชื่อพระสมณศักดิ์

จากการศึกษาพบว่าคณะสงฆ์ไทยนั้นได้กำหนดเงื่อนไขและปัจจัยบางประการ ให้เป็นแนวปฏิบัติสำหรับคณะกรรมการมหาเถรสมาคม ที่จะใช้พิจารณาเสนอรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้พระมหากษัตริย์มีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ โดยสามารถแบ่งเงื่อนไขและปัจจัยดังกล่าวนี้ได้เป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. เงื่อนไขหรือคุณสมบัติคณะสงฆ์ใช้ในการพิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะสำหรับการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ

² “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 64 ตอนที่ 27 (17 มิถุนายน 2490): 430-434.

³ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวโรดม (อยู่ ญาโณทโย) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 70 ตอนที่ 78 (22 ธันวาคม 2496): 1535-1537.

2. ปัจจัยทั่วไปที่มีส่วนส่งเสริมให้พระภิกษุเจริญในสมณศักดิ์จนได้รับพิจารณาเสนอรายชื่อเพื่อสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ระหว่าง พ.ศ. 2490 – 2532
3. เหตุปัจจัยต่างๆที่นอกเหนือจากเงื่อนไขหรือคุณสมบัติในขณะสงฆ์มีผลต่อการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์

4.1.1 เงื่อนไขหรือคุณสมบัติที่คณะสงฆ์ใช้ในการพิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะ สำหรับการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ

ขั้นตอนนี้เริ่มต้นที่มหาเถรสมาคมในฐานะผู้มีอำนาจพิจารณาเสนอรายชื่อพระเถระมาตามจำนวนตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่าง พิจารณาเสนอรายชื่อพระเถระเสนอทุกเกล้าๆให้พระมหากษัตริย์มีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งในงานวิจัยเรื่องนี้พยายามศึกษาเงื่อนไขหรือคุณสมบัติ พื้นฐานที่พระเถระที่จะได้รับการพิจารณาเสนอชื่อให้ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะต้องมี โดยที่เงื่อนไข หรือคุณสมบัติเหล่านั้น ได้แก่

4.1.1.1 การมีตำแหน่ง “พระสังฆาธิการ”

การเป็นพระสังฆาธิการเป็นคุณสมบัติสำคัญประการแรกที่คณะสงฆ์ใช้พิจารณาเสนอรายชื่อขอพระราชทานสมณศักดิ์ ดังที่อภิปรายมาแล้วว่าสมณศักดิ์จะพระราชทานให้แก่พระสงฆ์ผู้ได้รับการยกย่องว่า ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ เพื่อให้ดำรงอยู่ในสมณเพศช่วยทำนุบำรุงต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน และเป็นการมอบหมายภาระหน้าที่ในการปกครองดูแลหมู่คณะสงฆ์ การที่จะปกครองดูแลหมู่สงฆ์ให้อยู่ในระเบียบอยู่ในวินัยนั้น หมายถึงว่า ต้องมีอำนาจทางการปกครองคณะสงฆ์ คือ ต้องมีตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์ปกครองแตกต่างจากพระสงฆ์ทั่วไปจึงพระราชทานสมณศักดิ์ให้

กฎหมายเถรสมาคมฉบับที่ 5 พ.ศ. 2506 ว่าด้วยการแต่งตั้งและถอดถอนพระสังฆาธิการบัญญัติไว้ว่า สังฆาธิการ หมายถึง พระภิกษุผู้ดำรงตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ ตั้งแต่ระดับผู้ช่วยเจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส รองเจ้าคณะตำบล เจ้าคณะตำบล รองเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะอำเภอ รองเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะจังหวัด รองเจ้าคณะภาคและเจ้าคณะภาค และให้มีผลถึงพระภิกษุที่ดำรงตำแหน่งข้างต้น อยู่ก่อนประกาศใช้ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 รวมเป็นพระสังฆาธิการด้วย⁴

คุณสมบัติความเป็นพระสังฆาธิการคณะสงฆ์ได้ใช้เป็นเงื่อนไขในการพิจารณาเสนอขอรับพระราชทานสมณศักดิ์ทุกระดับชั้น โดยเฉพาะในสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะการศึกษา

⁴ แดงการณัฒคณะสงฆ์ เล่มที่ 51 ภาค 12 ตอนที่ 1 วันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2506

พบว่า มีการอ้างเงื่อนไขความเป็นพระสังฆาธิการในการพิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะ เพื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะคือกรณีที่เกิดขึ้นในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2518 และ พ.ศ. 2520 มหาเถรสมาคมไม่เสนอชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เพื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ⁵

กรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ที่ถูกกล่าวโทษทั้งทางโลก ด้วยข้อหาที่มีการกระทำเป็นคอมมิวนิสต์ และกระทำผิดต่อความมั่นคงชาติ ถูกกล่าวโทษทางธรรม ต้องอธิกรณ์ข้อหาเสพเมถุน ในที่สุดทำให้พระพิมลธรรมถูกถอดจากสมณศักดิ์⁶ และถูกปลดจากตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ ภายหลังการสอบสวนปรากฏว่าไม่มีมูลความผิด พระพิมลธรรมจึงได้รับพระราชทานคืนสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะ⁷ ในวันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2518 ซึ่งในช่วงที่พระพิมลธรรมถูกปลดออกจากตำแหน่งเจ้าอาวาส มหาเถรสมาคมได้เสนอแต่งตั้งให้พระธรรมปัญญาบดี (สวัสดิ์ กิตติสาโร) เป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุแทน⁸ ทำให้พระพิมลธรรมเป็นเพียงพระลูกวัด ไม่มีตำแหน่งในการปกครองคณะสงฆ์ แต่ต่อมาเมื่อพระธรรมปัญญาบดี มรณภาพลงในปี พ.ศ. 2523 พระพิมลธรรมจึงได้รับแต่งตั้งกลับมาดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ⁹ ทำให้มีคุณสมบัติครบตามที่คณะสงฆ์ใช้พิจารณาในที่สุดเมื่อ พ.ศ. 2528 มหาเถรสมาคมได้พิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรมเพื่อสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ในราชทินนามสมเด็จพระพุฒาจารย์ อย่างไรก็ตาม ในกรณีของการสถาปนาพระพิมลธรรมขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น ยังมีเหตุปัจจัยอย่างอื่นที่มาเกี่ยวข้องอีก ดังจะได้มีการอภิปรายในลำดับต่อไป

⁵ พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนาเลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คืนสมณศักดิ์ พระพุฒาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 -2532 (ราชบุรี: วัดหลักหมุดนาราม, 2533), หน้า 232-278.

⁶ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ถอดพระสมณศักดิ์,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 77 ตอนที่ 94 (15 พฤศจิกายน 2503): 2380.

⁷ สำนักพระราชพิธี, “ร.ล. 1001/2387 เรื่องขอพระราชทานพระมหากรุณาให้พระเถระกลับคืนมีสมณศักดิ์เดิม”, 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2518, ใน พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนาเลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คืนสมณศักดิ์ พระพุฒาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 -2532, หน้า 247-248.

⁸ ธรรมเนียมธรรมเนียมในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมปัญญาบดี (สวัสดิ์ กิตติสาโร) จิตตภาวันวิทยาลัย มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุ (ชลบุรี: มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, 2524), หน้า 15.

⁹ พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช ที่ 12/2524 เรื่อง ให้พระพิมลธรรม กลับคืนสู่ตำแหน่งเจ้าอาวาสตามเดิม (5 ตุลาคม พ.ศ. 2524).

4.1.1.2 ความเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ

ในช่วงเวลาที่ศึกษาในวิจัยเรื่องนี้ คือ ตั้งแต่ปี 2490-2532 พบว่าสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์ รวม 20 รูป ล้วนเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะมาก่อนทั้งสิ้น อันที่จริงแล้วการเป็นพระสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะเป็นเงื่อนไขสำคัญในการพิจารณาเสนอชื่อพระภิกษุให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะมาตั้งแต่ พ.ศ. 2455 กล่าวคือ หลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ในปี พ.ศ. 2455 ดังที่อภิปรายมาแล้วในบทที่ 3 ว่าทำเนียบสมณศักดิ์นี้แยก “ฐานันดรศักดิ์” ออกจาก “ตำแหน่ง” เพื่อเป็นการให้เกียรติและคุณค่าแก่ฐานันดรศักดิ์ และเพื่อประสิทธิภาพในการบริหารงานคณะสงฆ์ มีการจัดลำดับสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะ (พระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏ) อยู่ในลำดับที่ 3 รองจากสมเด็จพระมหาสมณะ และสมเด็จพระราชาคณะ จากการศึกษาพบว่าก่อนหน้าที่จะมีการจัดทำเนียบสมณศักดิ์ พ.ศ. 2455 ปรากฏมีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในบางกรณีที่ไม่ได้คำนึงถึงเกณฑ์เรื่องสมณศักดิ์ในข้อนี้ โดยมีการสถาปนาข้ามสมณศักดิ์กรณีตัวอย่างที่ชัดเจน คือ

1. ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระเทพกวี (โต พรหมรังสี) วัดระฆัง ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2407¹⁰
2. ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระธรรมราชา นวภัทร (พุก) วัดศาลาปูน จังหวัดอยุธยา ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี 2422¹¹

หลังจากจัดทำเนียบสมณศักดิ์ใหม่ในปี พ.ศ. 2455 ไม่ปรากฏว่าสถาปนาสมณศักดิ์ข้ามชั้นฐานันดรศักดิ์เกิดขึ้นอีก และถึงแม้ว่าเงื่อนไขเรื่องความเป็นพระสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะนั้นจะไม่ได้กำหนดไว้ในรูปกฎหมาย แต่คาดว่าที่คณะสงฆ์ได้ใช้เงื่อนไขดังกล่าวนี้เป็นหลักสำคัญในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ก็เพื่อให้เป็นไปตามขั้นอาวุโสทางสมณศักดิ์ เป็นการให้เกียรติและคุณค่าแก่สมณศักดิ์ชั้นต่างๆ จึงควรให้เรียงตามลำดับศักดิ์ลงไป¹²โดยไม่ได้แบ่งแยกนิกาย

กระบวนการพิจารณารายชื่อพระราชาคณะชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะสมณศักดิ์จะเริ่มต้นเมื่อถึงวาระในการพิจารณาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลง มหาเถรสมาคมจะให้กรมการศาสนา (ซึ่งเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบหรือเกี่ยวกับสมณศักดิ์ในช่วงเวลาที่

¹⁰ สำเนาประกาศสถาปนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดระฆัง วันที่พฤหัสบดี เดือน 10 ปี 9 ค่ำ ปชวด พ.ศ. 2407) อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 85.

¹¹ สำเนาประกาศสถาปนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุก) วัดศาลาปูน ปีเถาะ พ.ศ. 2422 อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 133 .

¹² แนวคิดของผู้วิจัย

ศึกษาในงานวิจัยเรื่องนี้) จัดทำบัญชีรายชื่อพระราชกฤษฎีกาชั้นรองสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้งหมดที่ดำรงสมณศักดิ์อยู่ในขณะที่กำลังจะพิจารณาเสนอชื่อให้ได้รับพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์ทั้ง 2 นิิกาย โดยจัดเรียงตามลำดับความอาวุโสทางสมณศักดิ์ส่งมายังมหาเถรสมาคมเพื่อใช้ในการพิจารณา¹³

อาจสรุปได้ว่าคณะสงฆ์ได้ใช้เงื่อนไขความเป็นพระสังฆาธิการ กับ ความเป็นพระสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถือว่าเป็นคุณสมบัติพื้นฐานที่พระเถระทุกรูปต้องมีถึงจะได้รับในการพิจารณาเสนอชื่อให้ได้รับพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่กว่าที่พระเถระเหล่านั้นจะเจริญในสมณศักดิ์มาเป็นรองสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้นั้นก็ต้องมีเหตุปัจจัยทั่วไปหลายประการที่ส่งเสริมให้เจริญในสมณศักดิ์ ซึ่งคณะสงฆ์ได้ใช้เหตุปัจจัยเหล่านี้เป็นส่วนประกอบในการพิจารณาเสนอชื่อพระเถระให้ได้รับการโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย ดังจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

4.1.2 ปัจจัยทั่วไปที่มีส่วนส่งเสริมให้พระภิกษุเจริญในสมณศักดิ์จนได้รับพิจารณาเสนอรายชื่อเพื่อสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ระหว่าง พ.ศ. 2490 - 2532

หลักฐานสำคัญสำหรับการอภิปรายหัวข้อนี้ คือ ข้อมูลจากประวัติและผลงานของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้ง 20 รูป ที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ระหว่างปี พ.ศ. 2490 - 2532 การศึกษาพบว่า ปัจจัยทั่วไปที่มีส่วนส่งเสริมให้เจริญในสมณศักดิ์ที่จะอภิปรายในงานวิจัยเรื่องนี้ ไม่ได้หมายความว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้ง 20 รูป จะต้องมียุทธศาสตร์ที่ส่งเสริมเหมือนกันหมด เพราะปัจจัยทั่วไปบางกรณีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้ง 20 รูป ที่มีส่วนส่งเสริมเหมือนกันหมด และบางกรณีที่มีส่วนส่งเสริมเฉพาะบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเท่านั้น ปัจจัยทั่วไปที่ส่งเสริมสามารถแบ่งออกเป็น 2 แบบ คือ

1. ปัจจัยจากคุณสมบัติส่วนบุคคล เช่น การศึกษาพระปริยัติธรรม ชาติตระกูล ถิ่นที่กำเนิด ความสามารถเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ เป็นต้น
2. ปัจจัยแวดล้อมอื่นๆ เช่น สถานะของวัดที่จำพรรษา สถานะของผู้เป็นอาจารย์ มีผลงานโดดเด่นเป็นที่ประจักษ์ เป็นต้น

¹³ “เรื่องการพิจารณาคัดเลือกรายชื่อขอเลื่อนสมณศักดิ์,” รายงานการประชุมกรรมการมหาเถรสมาคม, ที่ 12/2511, วันที่ 27 สิงหาคม 2511.

4.1.2.1 ปัจจัยจากคุณสมบัติส่วนบุคคล

4.1.2.1.1 การศึกษาพระปริยัติธรรม เป็นปัจจัยที่สำคัญมากที่ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถในการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะแผนกบาลีจนสำเร็จเป็นมหาเปรียญจะทำให้มีโอกาสเจริญในสมณศักดิ์ ซึ่งผลการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจนสำเร็จเป็นมหาเปรียญจะได้รับการประกาศเป็นคุณสมบัติส่วนบุคคลแรกในประกาศสถาปนาสมณศักดิ์เลื่อนพระราชคณะชั้นธรรมเป็นชั้นพระราชคณะชั้นหรือชั้น (รองสมเด็จพระราชาคณะ) โดยความในประกาศสถาปนาสมณศักดิ์จะเน้นการเป็นผู้ที่มีความรู้แตกฉานเข้าใจในภาษาบาลี ในพระวินัยต่างๆ และกล่าวถึงความสามารถทางการศึกษาว่าสามารถสอบไล่ได้สำเร็จภูมิเปรียญธรรมชั้นใดด้วย ตัวอย่างเช่น ในประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวราลังการ (จับ จูตธมฺโม) ขึ้นเป็นพระธรรมปัญญาจารย์ ปี พ.ศ. 2510 ความตอนหนึ่งว่า

“จึงทรงพระราชดำริว่า พระธรรมวราลังการ เป็นพระเถระผู้เจริญในสมณคุณธรรมเนกขัมมปฏิบัติ ได้ศึกษาแตกฉานในมคธปริวรรตน์และอรรถธรรมวินัย สามารถสอบได้สำเร็จภูมิเปรียญธรรม 9 ประโยค”¹⁴

ปรากฏว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2532 สมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูป ล้วนเป็นผู้ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมสอบไล่ได้สำเร็จเปรียญธรรมต่างๆ ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 5 ตารางแสดงผลการสอบไล่ได้สำเร็จภูมิเปรียญธรรมจากการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ของสมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532

ลำดับที่	ชื่อ ฉายา สมเด็จพระราชาคณะ	วัด	เปรียญธรรมปี
1.	สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ)	วัดเบญจมบพิตร	ป.ธ. 9/2451
2.	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อยู่ ฉฺวาโณทโย)	วัดสระเกศ	ป.ธ. 9/2445
3.	สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี)	วัดมกุฏกษัตริย์	ป.ธ. 9/2472
4.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนฺโน)	วัดสุทัศน์	ป.ธ. 5/2445
5.	สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ)	วัดพระเชตุพน	ป.ธ. 6/2467
6.	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน)	วัดราชบพิธ	ป.ธ. 4/2470
7.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จูติญาโณ)	วัดอรุณ	ป.ธ. 6/2461

¹⁴ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวราลังการ (จับ จูตธมฺโม) ขึ้นเป็นพระธรรมปัญญาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 84 ตอนที่ 128 (30 ธันวาคม 2510): 2.

ลำดับที่	ชื่อ ฉายา สมเด็จพระราชาคณะ	วัด	เปรียญธรรมปี
8.	สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ฐมฺมชโร)	วัดพระศรีมหาธาตุ	ป.ธ. 6/2469
9.	สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน)	วัดบวรนิเวศ	ป.ธ. 9/2484
10.	สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โฆสโก)	วัดสังเวช	ป.ธ. 6/2473
11.	สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก)	วัดจักรวรรดิ	ป.ธ. 9/2481
12.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พิน ชุตินฺธโร)	วัดสามพระยา	ป.ธ. 9/2480
13.	สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (วิน ฐมฺมสาโร)	วัดราชผาติการาม	ป.ธ. 9/2480
14.	สมเด็จพระวันรัต (จิป ฐิตฺตมฺโม)	วัดโสมนัส	ป.ธ. 9/2485
15.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริ)	วัดสุทัศน์	ป.ธ. 6/2482
16.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโก)	วัดมหาธาตุ	ป.ธ. 8/2472
17.	สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนธิ เขมจารี)	วัดปทุมคงคา	ป.ธ. 9/2491
18.	สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี (ทองเจือ จินฺตโกโร)	วัดราชบพิธ	ป.ธ. 6/2481
19.	สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺณโชโต)	วัดเบญจมบพิตร	ป.ธ. 7/2490
20.	สมเด็จพระมหามุนีวงศ์ (สนั่น จันทปฺชโชโต)	วัดนรนาถ	ป.ธ. 9/2486

ที่มา: หนังสือพระประวัติและประวัติของสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูป

จากตารางข้างต้นพบว่าพระราชาคณะที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะส่วนมากมีผลการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีจนสำเร็จเป็นมหาเปรียญเอกทั้งหมด 12 รูป เปรียญเอกประกอบด้วยเปรียญธรรม 7 ประโยค 1 รูป เปรียญธรรม 8 ประโยค 1 รูป และเปรียญธรรม 9 ประโยค 10 รูป การสอบธรรมสนามหลวงแผนกบาลีนั้นสามารถสอบได้ทั้งที่เป็นพระภิกษุและสามเณร ถ้ามีความสามารถสอบไล่ได้เปรียญธรรม 9 ประโยค ตั้งแต่ยังเป็นสามเณรก็จะได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้เป็นนาคหลวง* การได้เป็นนาคหลวงนั้นยังเป็นปัจจัยส่งเสริมให้มีโอกาสเจริญ

* นาคหลวง หมายถึง ผู้ที่ได้รับบรรพชาอุปสมบทภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยพระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่พระราชาคณะผู้ปกครองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดย

1. พระบรมวงศานุวงศ์ พระราชวงศ์ ราชสกุล ราชินิกุล หรือข้าราชการที่ทำเรื่องกราบบังคมทูลขอเป็นนาคหลวง นาคหลวงประเภทนี้ จะมีพิธีสมโภชในพระที่นั่งแล้วแห่ไปอุปสมบทในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนข้าราชการชั้นสัญญาบัตร นาคหลวงประเภทนี้ จะไม่มีพิธีสมโภช เว้นแต่จะโปรดเกล้าฯ เป็นพิเศษ และข้าราชการต่ำกว่าชั้นสัญญาบัตรพระราชทานเครื่องบริวาร ไปอุปสมบท ตามวัดที่ติดต่อกันเอง (เรียกนาคหลวงประเภทนี้ว่า "นาคในพระบรมราชานุเคราะห์")

2. ผู้สอบภาษาบาลีได้เปรียญธรรม 9 ประโยค ขณะยังเป็นสามเณร อายุไม่เกิน 21 ปี (เรียกนาคหลวงประเภทนี้ว่า "นาคหลวงสายเปรียญธรรม" (ข้อมูลจาก "การทรงผนวชในรัชกาลที่ 7 พุทธมามกะและนาคหลวง", วัดบวรนิเวศวิหารและมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง วันที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2528), หน้า 123-212.

ในสมณศักดิ์ด้วย ดังตัวอย่าง สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ทรงสอบได้เปรียญธรรม 9 ประโยค ตั้งแต่ยังเป็นสามเณรจึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้เป็นนาคหลวง ดังในประกาศสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ของพระองค์จากพระธรรมโกศาจารย์เป็นพระพรหมมุนี พ.ศ. 2480 ความตอนหนึ่งว่า

“...ได้ศึกษาสอบไล่ได้มาโดยลำดับจนสำเร็จภูมิเปรียญธรรม 9 ประโยค แต่ครั้งยังเป็นสามเณร นับเป็นอริยบุรุษหาได้โดยยาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาเป็นบรมราชูปถัมภ์ยกย่องเชิดชูให้เกียรติยศพิเศษนานาประการ เช่นเมื่อมีอายุครบอุปสมบท ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นนาคหลวง...”¹⁵

อาจสรุปได้ว่าความรู้ความสามารถทางการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์จะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ช่วยส่งเสริมให้เจริญในสมณศักดิ์ เมื่อสามารถศึกษาพระปริยัติธรรมจนแตกฉานแล้วก็ต้องมีหน้าที่ในอบรมสั่งสอน อาจจะเริ่มต้นจากการเป็นผู้สอนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร และอบรมสั่งสอนธรรมแก่ประชาชนทั่วไป ต่อมาอาจพัฒนาเป็นผู้จัดการศึกษาพระปริยัติธรรม เช่นเปิดสำนักเรียนภายใน หรือเป็นผู้สนับสนุนให้เปิดสำนักเรียนตามวัดต่างๆ ทั้งในกรุงเทพฯ ในต่างจังหวัด และไปจนถึงต่างประเทศ อาจจะได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการหรือประธานตรวจสอบความรู้นักธรรมและบาลีสนามหลวง รวมทั้งเป็นกรรมการหรือประธานตรวจชำระคัมภีร์ ฎีกา หรือพระไตรปิฎก โดยที่ฐานะงานพุทธศาสนาเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่ส่งเสริมให้พระราชกณะที่สามารถปฏิบัติงานให้เป็นไปตามพระประสงค์ได้เจริญในสมณศักดิ์ชั้นที่สูงขึ้นไป เป็นต้น

4.1.2.1.2 ชาติตระกูล เป็นปัจจัยส่งเสริมประการหนึ่งในการพิจารณาคัดเลือกและการเสนอรายชื่อพระภิกษุผู้มีความเหมาะสมให้ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ ในงานวิจัยเรื่องนี้พยายามเสนอว่าพระสงฆ์ที่กำเนิดในชาติตระกูลที่ดี คือ กำเนิดในตระกูลที่ใกล้ชิดกับบุคคลระดับสูงทางสังคม เช่นพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการชั้นสูง หรือพระสงฆ์ที่ทรงสมณศักดิ์ อาจทำให้มีโอกาสที่จะได้รู้จักติดต่อใกล้ชิดหรือสนองงานกับบุคคลเหล่านี้ โดยบุคคลเหล่านี้ อาจจะมีอำนาจเกี่ยวข้องกับการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ในทางใดทางหนึ่งก็ได้ ซึ่งอาจสามารถสนับสนุนให้พระสงฆ์ที่รู้จักเจริญในสมณศักดิ์ได้ เช่น มีชาติตระกูลเป็นเชื้อพระวงศ์ คือกำเนิดในวงศ์ของพระมหากษัตริย์ หรือพระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อทรงผนวชแล้วสามารถครองสมณเพศได้นานมักจะได้รับการคัดเลือกและเสนอพระนามให้ได้รับการสถาปนาสมณศักดิ์ มักจะเจริญในสมณศักดิ์ชั้นสูง

¹⁵ “ประกาศสถาปนาพระธรรมโกศาจารย์ ขึ้นเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามที่พระพรหมมุนี,” (4 สิงหาคม พ.ศ. 2480).

และมีโอกาสได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ดังที่อภิปรายมาแล้ว จนเป็นค่านิยมหนึ่งของพระราชวงศ์ที่จะให้พระโอรส พระองค์ใดพระองค์หนึ่งทรงผนวช เนื่องจากถ้าทรงผนวชแล้วอาจสามารถเลื่อนฐานะขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชได้ ดังความตอนหนึ่งในพระนิพนธ์เรื่อง “เกิดวังปารุสก์” ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ว่า

“...พ่อ (เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ) ตรัสเล่าว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเจ้านุชเกล้าเมื่อไร จะรีบทรงผนวชเพื่อจะได้เป็นพระอุปัชฌาย์ของมกุฎราชกุมารพระองค์นั้น เพื่อจะรับตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะ...”¹⁶

กำเนิดในตระกูลที่ได้สนองงานใกล้ชิดพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ตัวอย่างกรณีของ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2490 กล่าวคือ เมื่อครั้งยังเป็นสามเณรนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงฟังการสอบบาลีสนามหลวงวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2443 เป็นการสอบโดยวิธีการแปลปากเปล่า สามเณรปลด แปลได้ 1 ประโยค เป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก มีรับสั่งถามถึงอาจารย์ สำนักเรียน และบิดา ทรงทราบว่าเป็นบุตรของขุนพิชญ์โลกประชานาถ (ลำ เกตุทัต*) ซึ่งเป็นเจ้ากรมคนแรกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ¹⁷ ยิ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ย้ายมาอยู่ ณ วัดเบญจมบพิตร¹⁸ ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์เป็นพิเศษ¹⁹ ในปี พ.ศ. 2452 ได้รับการอุปสมบทเป็นนาคหลวง อุปสมบทได้ 6 พรรษา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นพระราชาคณะสามัญที่ พระศรีวิสุทธิวงษ์²⁰ ใน พ.ศ. 2457

¹⁶ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกิดวังปารุสก์ (กรุงเทพฯ: พิษณุโลกการพิมพ์, 2531-2532), หน้า 191.

* สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ได้รับสั่งเกี่ยวกับนามสกุล “เกตุทัต” ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายว่า ตระกูลเกตุทัตมีสายตระกูลสัมพันธ์กันโดยฐานะพระญาติ เช่นเดียวกับสายสกุลหงสกุล, สกุลละสิงห์, และกษาชีวะ ดูใน “สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร,” นิตยสารธรรมจักษุ ปีที่ 81 ฉบับที่ 5 (กันยายน 2540):10.

¹⁷ “สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร,” นิตยสารธรรมจักษุ ปีที่ 81 ฉบับที่ 5 (กันยายน 2540):10.

¹⁸ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 35.

¹⁹ “สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร,” นิตยสารธรรมจักษุ ปีที่ 81 ฉบับที่ 5 (กันยายน 2540):12.

²⁰ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 41.

อีกกรณีหนึ่ง คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺตยา โณ) วัดอรุณที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2506 เป็นบุตรของพระวิจิตรชาตณรงค์ (เทศ วิจิตรกุล) เจ้าเมืองปราณบุรี กับนางวิจิตรชาตณรงค์ (ทองอยู่ วิจิตรกุล) และเป็นหลานปู่ของพระยาวิจิตรชาตณรงค์ (ภู วิจิตรกุล) เจ้าเมืองปราณบุรี (มีศักดิ์เป็นพี่ของเจ้าจอมมารดาจันทร์ พระมารดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ต้นตระกูล สุขสวัสดิ์) เจ้าจอมมารดาจันทร์ ได้นำสมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺตยา โณ) ไปรับอุปการะเพื่อจะให้รับราชการ แต่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺตยา โณ) สนใจที่จะศึกษาพระธรรมมากกว่า²¹ จึงขอบรรพชา ในปี พ.ศ. 2452 และอุปสมบท ในปี พ.ศ. 2457 จำพรรษา ณ วัดพระเชตุพน อุปสมบทได้ 7 พรรษา ก็ได้รับการสถาปนาเป็นพระราชาคณะสามัญที่ พระวิเชียรธรรมคุณาธาร²² เป็นต้น

4.1.2.1.3 ถิ่นที่กำเนิด คือ ถิ่นฐานที่กำเนิดรวมไปถึงภูมิภาคที่กำเนิดด้วย ปัจจัยกรณีนี้สามารถสนับสนุนให้พระราชาคณะมีความเจริญในสมณศักดิ์ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ได้รับการสนับสนุนจากพระเถระหรือกลุ่มสงฆ์ที่กำเนิดในท้องถิ่นเดียวกันหรือภูมิภาคเดียวกัน จากการศึกษาพบว่าสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูปที่ได้รับสถาปนาในช่วงระยะเวลาที่ศึกษานั้น มีถิ่นที่กำเนิดดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 6 ตารางแสดงถิ่นที่กำเนิดของสมเด็จพระราชาคณะ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2490-2532

ลำดับที่	ชื่อ ฉายา สมเด็จพระราชาคณะ	วัด	ถิ่นที่กำเนิด
1.	สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ)	วัดเบญจมบพิตร	กรุงเทพฯ
2.	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อยู่ ญาโณทโย)	วัดสระเกศ	กรุงเทพฯ
3.	สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี)	วัดมกุฏกษัตริย์	ราชบุรี
4.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนฺโน)	วัดสุทัศน์	สุราษฎร์ธานี
5.	สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ)	วัดพระเชตุพน	สุพรรณบุรี
6.	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน)	วัดราชบพิธ	อยุธยา
7.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺตยา โณ)	วัดอรุณ	ประจวบคีรีขันธ์
8.	สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ฐมฺมธโร)	วัดพระศรีมหาธาตุ	อุบลราชธานี
9.	สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน)	วัดบวรนิเวศ	กาญจนบุรี
ลำดับที่	ชื่อ ฉายา สมเด็จพระราชาคณะ	วัด	ถิ่นที่กำเนิด

²¹ เริง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพฯมหานครจัดพิมพ์, 2521), หน้า 9.

²² กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 142.

10.	สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โฆสโก)	วัดสังเวช	อยุธยา
11.	สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก)	วัดจักรวรรดิ	นครราชสีมา
12.	สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร)	วัดสามพระยา	อยุธยา
13.	สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (วิน ชุ่มสาโร)	วัดราชผาติการาม	ชุมพร
14.	สมเด็จพระวันรัต (จັบ ฐิตธมฺโม)	วัดโสมนัส	สงขลา
15.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จนฺทสิริ)	วัดสุทัศน์	อยุธยา
16.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโก)	วัดมหาธาตุ	ขอนแก่น
17.	สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนธิ เขมจารี)	วัดปทุมคงคา	ราชบุรี
18.	สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี (ทองเจือ จินฺตโกโร)	วัดราชพิธ	กรุงเทพฯ
19.	สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺณ โชโต)	วัดเบญจมบพิตร	เชียงใหม่
20.	สมเด็จพระมหามุนีวงศ์ (สนั่น จนฺทปชฺโชโต)	วัดนรนาถ	อุบลราชธานี

ที่มา: รวบรวมหนังสือพระประวัติและประวัติของสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะ
ทั้ง 20 รูป

ปัจจัยเรื่องถิ่นที่กำเนิดมีความสัมพันธ์กับการอุปถัมภ์ในคณะสงฆ์ และวัดที่จำพรรษา ดังจะพบว่า เจ้าอาวาสวัดในต่างจังหวัดนิยมส่งพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถมาขอจำพรรษา และศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมในวัดที่กรุงเทพฯ การที่จะเลือกส่งพระภิกษุสามเณรเข้ามาจำพรรษา ณ วัดใดวัดหนึ่ง เหตุผลประการหนึ่งที่เลือกวัดให้จำพรรษา มาจากความสัมพันธ์ของเจ้าอาวาสที่อาจจะรู้จักกันในฐานะคนที่กำเนิดในท้องถิ่นเดียวกัน โดยมีสายสัมพันธ์ในฐานะอาจารย์กับศิษย์ หรือในฐานะเป็นเครือญาติกัน เพื่อให้ช่วยดูแลทางด้านการศึกษา และส่งเสริมให้เจริญก้าวหน้าในสมณศักดิ์ คำนิยมในการส่งพระภิกษุสามเณรมาอยู่ในวัดที่เจ้าอาวาสมีมาตุภูมิเดียวกัน ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของพระภิกษุสามเณรร่วมท้องถิ่นเดียวกันหรือภูมิภาคเดียวกัน จนกระทั่งเป็นที่รับรู้กันทั่วไปว่าวัดใดเป็นศูนย์รวมกลุ่มพระสงฆ์จากภูมิภาคใด

วัดพระศรีมหาธาตุเป็นวัดที่พระสงฆ์ที่มีถิ่นกำเนิดมาจากตะวันออกเฉียงเหนือ นำเกิดมาจากช่วงก่อตั้งวัดพระศรีมหาธาตุ ในปี พ.ศ. 2485 มีคำสั่งแต่งตั้งให้สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (ฮ้วน ดิสฺโส)²³ ผู้มีถิ่นกำเนิดเป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานี จากวัดบรมนิวาสมาเป็นเจ้าอาวาส ทำให้พระสงฆ์ที่

²³ ตำแหน่งทางการปกครอง

พ.ศ. 2446 เป็นเจ้าอาวาสวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี

พ.ศ. 2460 เป็นเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี

พ.ศ. 2470 เป็นเจ้าอาวาสวัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา และเป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. 2475 เป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ

มีถิ่นกำเนิดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือฝ่ายธรรมมุติของจำพรรษาอยู่ภายในวัดเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) ใน พ.ศ. 2446 ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดสุปฏิญนาราม²⁴ จังหวัดอุบลราชธานี และได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ ทำอุปสมบทชาวจังหวัดอุบลราชธานี เป็นจำนวนมาก ได้ส่งเสริมพระภิกษุชาวอุบลราชธานีที่มีความรู้ความสามารถเข้ามาเรียนพระปริยัติธรรมที่วัดบวรนิเวศ กรุงเทพฯ หนึ่งในจำนวนพระภิกษุชาวอุบลราชธานีที่ได้รับการส่งเสริมทางการศึกษา คือ สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ธรรมโร) (ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2508) ในปี พ.ศ. 2461 เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรม จนสำเร็จเป็นมหาเปรียญประโยค 3 ต่อมาปี พ.ศ. 2465 พระเทพเมธี (อ้วน ติสฺโส) ได้นำไปฝากให้เรียนที่สำนักเรียนวัดบวรนิเวศ จนสำเร็จเปรียญ 6²⁵ ในปี พ.ศ. 2474 พระเทพเมธี (อ้วน ติสฺโส) เสนอให้แต่งตั้ง พระมหาพิมพ์ ธรรมโร เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสุทศจินดา จังหวัดนครราชสีมา และเป็นผู้ช่วยเจ้าคณะจังหวัดนครราชสีมา²⁶ พ.ศ. 2475 ส่งเสริมให้พระมหาพิมพ์ ธรรมโร ได้รับการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระญาณดิลก²⁷ พ.ศ. 2485 สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระศรีมหาธาตุ²⁸ และได้แต่งตั้งพระญาณดิลก (พิมพ์ ธรรมโร) เป็นรองเจ้าอาวาสและได้เจริญสมณศักดิ์สูงขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2504 พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ธรรมโร) ได้รับ

พ.ศ. 2485 เป็นเจ้าอาวาสวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงเทพฯ สมณศักดิ์

พ.ศ. 2447 พระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระศาสนดิลก

พ.ศ. 2454 พระราชาคณะเสมอชั้นราช ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. 2455 พระราชาคณะชั้นราชที่ พระราชมนู

พ.ศ. 2464 พระราชาคณะชั้นเทพที่ พระเทพเมธี

พ.ศ. 2468 พระราชาคณะชั้นเทพพิเศษที่ พระโพธิวงศาจารย์

พ.ศ. 2472 พระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมปาโมกข์

พ.ศ. 2475 ชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะที่ พระพรหมมนู

พ.ศ. 2482 สมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์

ดูใน กรมศิลปากร, เรื่องแต่งตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 133.

²⁴ วัชรธรรมยุติแห่งแรกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างในปี พ.ศ. 2394-2410 ดูใน เปรมวิทย์ ท่อแก้ว “การก่อตั้งและขยายของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ. 2394-2473),” (วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 55-56.

²⁵ ชีวิตกับเหตุการณ์ของสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (ธรรมโร พิมพ์) (กรุงเทพฯ: กองทัพอากาศพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ เนื่องในงานสมโภชสุพรรณบัฏ, 2509), หน้า 204-205.

²⁶ เริง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 344-345.

²⁷ กรมศิลปากร, เรื่องแต่งตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 144.

²⁸ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 30 ภาค 5 ประจำเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2485: (325ก)-(328ง).

แต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาส²⁹ ต่อจากสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ฮ่วน ดิสฺโต) ได้รับมอบหมายเผยแผ่ให้เป็นหัวหน้าคณะพระธรรมทูตสายที่ 1 ซึ่งเป็นพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เน้นพัฒนาบุคคลให้มีความรู้แก่ประชาชน³⁰ โดยเฉพาะผู้ชายชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นจำนวนมากที่เลื่อมใสศรัทธามาก จึงขอบรรพชาอุปสมบท ณ วัดพระศรีมหาธาตุ จนได้ชื่อว่าเป็นวัดพระชาวตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งในปี พ.ศ. 2508 ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ เป็นต้น

วัดเบญจมบพิตรเป็นวัดของพระสงฆ์ที่มีถิ่นที่กำเนิดมาจากภาคเหนือ น่าจะเกิดในช่วงที่สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺโณ โขโต) อดีตเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร มีถิ่นกำเนิดที่จังหวัดเชียงราย ครั้งยังครองสมณศักดิ์ที่พระธรรมกิตติโสภณ ได้จัดโครงการธรรมจาริกที่เน้นเผยแผ่ในภาคเหนือ ทำให้ชาวภาคเหนือเกิดศรัทธาแล้วขออุปสมบทมาจำพรรษาอยู่ที่วัดเบญจมบพิตรเป็นจำนวนมาก³¹

ปัจจัยเรื่องถิ่นที่กำเนิดเดียวกันหรือภูมิภาคเดียวกัน ที่ไม่มีสัมพันธ์กับวัดที่จำพรรษา แต่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งอาจจะมีส่วนช่วยเหลือกันให้เจริญสมณศักดิ์ให้เป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ กรณีของ พระพิมลธรรม (อาจ อาสฺโภ) วัดมหาธาตุ มีถิ่นกำเนิดเป็นคนภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นคนจังหวัดขอนแก่น กับสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก) วัดจักรวรรดิ มีถิ่นกำเนิดเป็นคนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นคนจังหวัดนครราชสีมา สมเด็จพระธีรญาณมุนี ได้กล่าวเตือนพระพิมลธรรม ถึงเรื่องร่วมกันคัดค้านไม่ให้พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ดำรงตำแหน่งสังฆนายก ในปี พ.ศ. 2494 ดังความตอนหนึ่งว่า

“...คนอื่นจะทำได้อย่างที่ท่านสังฆมนตรีทำอยู่นี้คงหายาก แต่ท่านสังฆมนตรีอย่าลืมคิดว่า เขาหาว่า เราเป็นลาว การที่จะหวังให้เขาสนับสนุนหรือยอมรับคงเป็นไปได้ยากในที่สุด เรื่องมันก็เกิดขึ้นแก่ท่านจริงๆเราก็ได้พยายามหาทางช่วยเหลือท่านมาตลอดเท่าที่คิดว่าจะช่วยได้ เพราะตั้งใจไว้แต่ต้นแล้วว่าจะไม่ทอดทิ้งกัน...”³²

เมื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสฺโภ) เกิดปัญหาขึ้น ดังที่อภิปรายเหตุการณ์มาแล้ว เมื่อปัญหาคดีความต่างๆยุติลงแล้ว พ.ศ. 2523 สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก) ในฐานะกรรมการมหาเถร

²⁹ เริง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 345.

³⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (พิมพ์ รมฺมธโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาวิรวงศ์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม ที่ 82 ตอนที่ 111 (23 ธันวาคม 2508): 2.

³¹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพุทฺธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺโณ โขโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธชินวงศ์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม ที่ 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 5.

³² แสง อุคฺมศรี, ศึกสมเด็จ, หน้า 49.

สมาคมได้เสนอให้มหาเถรสมาคมพิจารณาขึ้นตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุแก่พระพิมลธรรม³³ และปรากฏว่าเป็นผลสำเร็จพระพิมลธรรมได้รับแต่งตั้งกลับมาเป็นเจ้าอาวาสอีกครั้งในปี พ.ศ. 2524 เมื่อถึงวาระการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลงในปี พ.ศ. 2526 พบว่า สมเด็จพระธีรญาณมุนี เป็นสมเด็จพระราชาคณะเพียงรูปเดียวที่ให้การสนับสนุนพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ในปี พ.ศ. 2526 สมเด็จพระธีรญาณมุนี มีลิขิตด่วน³⁴ กราบทูลสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) เพื่อให้ทรงพิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรม ว่าเหมาะสมที่จะได้รับการสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ โดยได้กราบทูลข้อดีต่างๆของพระพิมลธรรมให้สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ทรงพิจารณา เป็นต้น

ปัจจัยเรื่องถิ่นที่กำเนิดเดียวกันหรือภูมิภาคเดียวกัน สร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และมีส่วนเกี่ยวพันกันในเรื่องการงาน เห็นได้จาก กรณีของสมเด็จพระมหาวิรวัศ (พิมพ์ ธรรมโร) (2508) วัดมหาธาตุ กับ สมเด็จพระมหามุนีวงศ์ (สนั่น จนฺทปชฺโชโต) วัดนรนาถ (2532) ทั้งคู่เป็นคนชาวจังหวัดอุบลราชธานี พบว่าทั้งสองรูปเป็นพระสงฆ์กลุ่มแรกที่ได้รับอาราธนาไปจำพรรษาที่วัดพระศรีมหาธาตุ³⁵ ใน พ.ศ. 2499 พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ธรรมโร) วัดพระศรีมหาธาตุ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะธรรมยุต ภาค 3, 4 และ 5³⁶ เสนอให้แต่งตั้ง พระอมรเวที (สนั่น จนฺทปชฺโชโต) วัดพระศรีมหาธาตุ เป็นผู้ช่วยคณะธรรมยุต ภาค 3, 4 และ 5³⁷ ใน พ.ศ. 2500 พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ธรรมโร) ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระศรี มหาธาตุ ปรากฏว่า ในปีถัดไป พ.ศ. 2501 พระอมรเวที (สนั่น จนฺทปชฺโชโต) ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดนรนาถ และ ในปีเดียวกันได้รับสถาปนาเป็นพระเทพวราภรณ์³⁸ พ.ศ. 2503 พระธรรมปิฎก ได้แต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะธรรมยุตภาค 8, 9, 10, และ 11³⁹ ได้เสนอให้แต่งตั้งพระเทพวราภรณ์ เป็นรองเจ้าคณะธรรมยุต ภาค 8, 9, 10, และ 11⁴⁰ งานส่วน

³³ สำนักเอกสารวัดจักรวรรดิราชาวาส ค่อนข้างมาก ที่ พ.2/2523 “เรื่องตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์,” (29 กันยายน 2523), ใน พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนา เลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน ก็นสมณศักดิ์ พระพุทธานุรักษ์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325-2532, หน้า 255.

³⁴ วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร, ค่อนข้างมาก ที่ 119/2526 “เรื่องการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ,” 20 พฤศจิกายน 2526, ใน แสง อุดมศรี ศึกษสมเด็จ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรรการพิมพ์, 2528), หน้า 252-254.

³⁵ คณิงนิคย์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวยุทธสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 164-165.

³⁶ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ธรรมโร) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 11.

³⁷ กรมศิลปากร, เรื่องแต่งตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 172.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 145.

³⁹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (พิมพ์ ธรรมโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาวิรวัศ,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 82 ตอนที่ 111 (23 ธันวาคม 2508): 2.

ใหญ่ก็เน้นงานเผยแพร่ โดยเฉพาะงานเผยแพร่ในโครงการพระธรรมทูตดั้งจะได้กล่าวในลำดับต่อไป ซึ่งงานในโครงการพระธรรมทูตนั้นถือว่าเป็นผลงานที่ทำให้ทั้งคู่ได้รับการพิจารณาเลื่อนสมณศักดิ์ ดังจะพบในคำประกาศสถาปนาแต่งตั้งให้มีสมณศักดิ์ชั้นสูงขึ้น หลังจากสมเด็จพระมหาวิวงศ์ มรณภาพแล้วงานเผยแพร่ต่างๆ ที่เคยปฏิบัตินั้นมีพรพรหมมุนี (สนั่น จนฺทปชฺโชโต) รับผิดชอบแทน เกือบทั้งหมด และได้กลายเป็นผลงานชิ้นสำคัญที่ทำให้พรพรหมมุนี เจริญในสมณศักดิ์จนเป็น สมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2532

4.1.2.1.4 ความสามารถเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์

ปัจจัยข้อนี้มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าข้ออื่นๆ ที่กล่าวมาแล้ว เพราะพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจและพระราชอิทธิพลในการพระราชทานสมณศักดิ์แก่พระสงฆ์ โดยเฉพาะพระสงฆ์ผู้มีความสามารถเป็นที่พอพระราชหฤทัย หรือมีพระราชศรัทธาเป็นส่วนพระองค์ ได้แก่ ความสามารถในทางรณาทรมหัทธินหรืองานวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ความสามารถในการเป็นพระธรรมกถึกผู้แสดงธรรม และความสามารถทางทังคณธุระ เป็นต้น จากการศึกษาพบว่าพระสงฆ์ที่มีความเชี่ยวชาญในด้านต่างๆ ที่กล่าวมาจนได้รับพระราชทานตั้งเป็น “พระคณาจารย์”^{*} ในด้านต่างๆ สมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูปที่ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 ปรากฏว่ามีจำนวนถึง 9 รูป ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระคณาจารย์ตามความสามารถด้านต่างๆ ดังตารางต่อไปนี้

⁴⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (สนั่น จนฺทปชฺโชโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาโมหณินวงศ์,” *ราชกิจจานุเบกษา* ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 7.

* พระคณาจารย์ หมายถึง พระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิในฝ่ายปริยัติที่ได้รับการแต่งตั้ง ตามประกาศสังฆนายก เรื่องระเบียบการแต่งตั้งพระคณาจารย์ พ.ศ. 2488 แบ่งเป็น 3 ประเภท คือ พระคณาจารย์ทางเทศนา, พระคณาจารย์ทางรณาทรมหัทธิน และพระคณาจารย์ทางคณธุระ การแต่งตั้งพระคณาจารย์ มีขึ้นเพื่อยกย่องพระภิกษุผู้ทรงความรู้ด้านปริยัติ และเพื่อสนับสนุนในการให้พระภิกษุผู้ได้รับการแต่งตั้ง ได้ช่วยในการปฏิบัติหน้าที่ทางด้านการส่งเสริมสนับสนุนกิจการพระพุทธศาสนาตามพระปริยัติธรรมตามแต่ที่สังฆสภา (มหาเถรสมาคม) มอบหมายปัจจุบันหลังจากพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้ยกเลิกสังฆสภา ทำให้ไม่มีการแต่งตั้งพระภิกษุเพื่อให้เป็นพระคณาจารย์อีกต่อไป

ตารางที่ 7 ตารางแสดงความเป็นพระคณาจารย์ของสมเด็จพระราชาคณะ

ลำดับที่	ชื่อ ฉายา สมเด็จพระราชาคณะ	พระคณาจารย์ชั้น	สาขา
1.	สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ)	โท	เทศนา
2.	สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี)	เอก	เทศนา
3.	สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ)	เอก	เทศนา
4.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วาศน์ วาสโน)	เอก	รจนาพระคัมภีร์
5.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน วิฑฺฒินาโณ)	เอก	เทศนา
6.	สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ฆมฺมุโร)	เอก	เทศนา
7.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พิ่น ชุตินฺธโร)	ตรี	รจนาพระคัมภีร์
8.	สมเด็จพระวันรัต (จับ วิฑฺฒโม)	ตรี	รจนาพระคัมภีร์
9.	สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อจ อสโภ)	โท	คันถธุระ

ที่มา: รวบรวมจากประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นธรรมจันเป็นสมณศักดิ์ชั้นหิรัญบัฏของสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 9 รูป ในราชกิจจานุเบกษา

จากตารางข้างต้นพบว่าสมเด็จพระราชาคณะจำนวน 9 รูปที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระคณาจารย์ พระคณาจารย์ทางด้านเทศนามีจำนวนมากที่สุด คือ 5 รูป กรณีนี้ขอยกตัวอย่าง สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ในทางเทศนา มีความสามารถทั้งการพูด และลีลาในการเทศน์ คำสอนที่เทศนาก็เหมาะสมกับยุคสมัย⁴¹ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกเป็นพระคณาจารย์เอกในทางเทศนา ครั้งยังครองสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก ได้มีการจัดตั้งโครงการสถาพระธรรมกถึกขึ้นที่วัดพระเชตุพน ในปี พ.ศ. 2492 เพื่อเปิดอบรมพระธรรมกถึกให้มีคุณวุฒิ และคุณภาพ ให้สมกับฐานะและเกียรติคุณสมแก่ความเป็นผู้ทรงธรรม⁴² พระธรรมดิลกได้รับเลือกขึ้นเป็นสภานายกรูปแรก⁴³ โครงการสถาพระธรรมกถึกได้สนองงานทั้งพระศาสนาและรัฐบาลในการอบรมศีลธรรมและ

⁴¹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมดิลก (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 74 ตอนที่ 6 (12 มกราคม 2500): 18.

⁴² สถาพระธรรมกถึก, ระเบียบสภาพระธรรมกถึก พุทธศักราช 2493 และข้อบังคับการประชุมและการปรึกษา (พระนคร : กองวิชาการสภาพระธรรมกถึก, 2495), หน้า 5-10.

⁴³ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมดิลก (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 74 ตอนที่ 6 (12 มกราคม 2500): 19.

วัฒนธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณร ข้าราชการและประชาชนทั่วไป เท่ากับเป็นการช่วยเผยแผ่พระศาสนาไปได้อย่างรวดเร็ว⁴⁴ เป็นต้น

พระคณาจารย์ทางด้านรจนาพระคัมภีร์มีจำนวนมากเป็นลำดับ 2 คือมี 3 รูป กรณีตัวอย่าง ขอยกตัวอย่าง สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ที่ทรงมีความถนัดทางรจนาพระคัมภีร์ ได้เคย แต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กสำหรับพิมพ์พระราชทานแจกในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา ประจำปีได้รับรางวัลที่ 1 รวม 2 ครั้ง จากเรื่องทิส 6 กับเรื่องสังคหวัตถุ 4 นับเป็นพระสงฆ์องค์แรกที่ แต่งหนังสือประกวดจนได้รับพระราชทานรางวัล ต่อมาจึงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่งตั้งให้เป็นพระคณาจารย์เอกในทางรจนาพระคัมภีร์⁴⁵ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ได้ ทรงบันทึกไว้ในหนังสือเรื่องรางวัลในชีวิตเกี่ยวกับความสามารถในด้านการรจนาพระคัมภีร์ว่าเป็น ที่ต้องพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้ใจความตอนหนึ่งว่า “องค์นี้แหละแต่งหนังสือเก่ง ในหลวงโปรด”⁴⁶ และได้แต่งบทความตั้งร้อยแก้วและร้อยกรองไว้ เป็นจำนวนมาก และได้พิมพ์เผยแพร่ในโอกาสอยู่เสมอ⁴⁷ เป็นต้น

ปัจจัยจากคุณสมบัติส่วนบุคคล พบว่าเรื่องความรู้ความสามารถทางการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้นเป็นสิ่งที่สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปในช่วงเวลาที่ศึกษานั้นมีเหมือนกัน คือ การเป็นมหาเปรียญ ส่วนปัจจัยเรื่องอื่นในปัจจัยคุณสมบัติส่วนบุคคล อาจเกิดขึ้นเฉพาะกลุ่ม หรือเฉพาะบุคคล ซึ่งปัจจัยต่างๆเหล่านี้อาจจะส่วนช่วยเพิ่ม โอกาสหรือส่งเสริมแก่พระภิกษุสามเณรที่สามารถยึดมั่นในสมณเพศเจริญทางสมณศักดิ์ขั้นสูงได้ แต่พระภิกษุสามเณรนั้นต้องดำเนินชีวิตเป็นหมู่คณะย่อมมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นๆหรือสถานที่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเป็นปัจจัยที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งที่จะช่วยส่งเสริมให้เจริญในสมณศักดิ์ต่อไปด้วย

4.1.2.2 ปัจจัยแวดล้อมอื่นๆ

นอกจากคุณสมบัติส่วนบุคคลที่เป็นความรู้ความสามารถเฉพาะบุคคลของพระภิกษุสามเณรเองแล้ว พระภิกษุสามเณรก็ย่อมมีความสัมพันธ์กับพระภิกษุสามเณรรูปอื่นในฐานะอาจารย์กับศิษย์ และสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมรอบๆตัว โดยเฉพาะวัดที่ตนจำพรรษาอยู่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะ

⁴⁴ สภาพระธรรมกถึก, ระเบียบสภาพระธรรมกถึก พุทธศักราช 2493 และข้อบังคับการประชุมและการปรึกษา, หน้า 11.

⁴⁵ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปาโมกข์ (วาสน์ วาสโน) ขึ้นเป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 74 ตอนที่ 107 (17 ธันวาคม 2500): 1568.

⁴⁶ สมเด็จพระสังฆราช (วาสนมหาเถระ), “รางวัลในชีวิต,” ใน คล้ายวันประสูติ 2 มีนาคม 2530 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.), หน้า 105.

⁴⁷ ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อุษยา, ประวัติสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, 2535) หน้า 7-8.

เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่จะส่งเสริมให้พระเถระได้รับการคัดเลือกและการเสนอ ให้ได้รับการสถาปนาสมณศักดิ์ตั้งแต่สมณศักดิ์ พระครูสัญญาบัตรชั้นตรีขึ้นไปจนถึงสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ โดยมีคำพูดกันอย่างทั่วไปว่าคุณสมบัติองค์ประกอบแวดล้อมส่วนบุคคล ได้แก่ สถานะของวัด สถานะของอาจารย์ และผลงานเด่น” ซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้

4.1.2.2.1 สถานะของวัดที่จำพรรษา

ตั้งแต่ในสมัยอยุธยาจะถือเอาวัดที่จำพรรษาเป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าภิกษุรูปใดจะมียศสูงกว่ากัน กล่าวคือ ถ้าเป็นวัดขนาดใหญ่หรือพระอารามหลวง พระสงฆ์ผู้ปกครองหรือเจ้าอาวาสก็จะได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ส่วนวัดที่มีความสำคัญรองลงมาฐานะเจ้าอาวาสก็จะต่ำลงมาด้วย⁴⁸ การที่พระภิกษุสามเณรได้จำพรรษาในวัดที่มีชื่อเสียงหรือมีสถานภาพที่มั่นคง เช่น วัดที่มีสถานะเป็นพระอารามหลวงตั้งแต่ชั้นตรี จนถึงชั้น เอก สถานะของวัดหรือพระอารามหลวงเหล่านั้นสามารถจะช่วยส่งเสริมให้พระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น ได้เจริญในสมณศักดิ์ขึ้นตามลำดับไป จนถึงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ดังตารางแสดงสถานะและคุณสมบัติของวัดต่อไปนี้

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁸ นันทนา วัฒนสุข, “บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการบำรุงพระพุทธศาสนา,” หน้า 252-253.

ตารางที่ 8 ตารางแสดงสถานะและคุณสมบัติของวัดที่จำพรรษา ที่มีส่วนช่วยส่งเสริมให้พระสงฆ์เจริญในสมณศักดิ์ได้จนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะ

คุณสมบัติหลัก	เหตุผล
1. เป็นพระอารามหลวง	เพื่อรองรับสถานภาพความเป็นสมเด็จพระราชาคณะ
2. เป็นสำนักเรียนที่มีการสอนพระปริยัติธรรม	เพื่อเป็นการแสดงภารกิจส่งเสริมทางการศึกษาที่มีต่อคณะสงฆ์และทำให้พระภิกษุสามเณรที่จำพรรษาในวัดนั้นๆ ต้องทำการศึกษาค้นสำเร็จเป็นมหาเปรียญในที่สุด
3. ต้องตั้งอยู่ในราชธานี (กรุงเทพมหานคร นคร)	เพื่อสะดวกในการปฏิบัติศาสนกิจในงานพระราชพิธีต่างๆ
คุณสมบัติรอง	เหตุผล
1. เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า/สมเด็จพระสังฆราช/สมเด็จพระราชาคณะ	เพื่อเป็นภูมิหลังของวัด เป็นเกียรติประวัติสืบเนื่อง
2. เป็นวัดที่มีประชาชนในชุมชนและนอกชุมชนเลื่อมใสศรัทธา	ทำให้เกิดความสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มบุคคลที่สามารถส่งเสริมเรื่องสมณศักดิ์ได้ เช่น ราชการ นักการเมือง เป็นต้น

ที่มา: ประวัติสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะ 20 รูป ที่ได้รับการสถาปนาในช่วงระยะเวลาของการวิจัย

สถานะและคุณสมบัติของวัดที่จำพรรษาจะช่วยส่งเสริม ความเจริญในสมณศักดิ์ของพระสงฆ์พระเถระ โดยเฉพาะในกรณีของพระอารามหลวง เมื่อพระสงฆ์รูปใดมีโอกาสขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ส่วนใหญ่มักจะได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะภายหลังได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสพระอารามหลวง ดังกรณีตัวอย่างที่สำคัญ คือวัดพระเชตุพนที่มีสถานะเป็นพระอารามหลวงชั้นเอกและมีความสำคัญยิ่งในกรุงรัตนโกสินทร์ สถานะของพระอารามหลวงมีส่วนช่วยส่งเสริมให้พระเถระที่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสนั้นเจริญในสมณศักดิ์ยิ่งขึ้นไป ปรากฏว่าวัดพระเชตุพนตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์จนถึง ปี พ.ศ. 2532 มีเจ้าอาวาสทั้งหมด 13 รูป เป็นสมเด็จพระราชาคณะ 7 รูป เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ 5 รูป และมีสมณศักดิ์ชั้นธรรม 1 รูป⁴⁹

⁴⁹ ประวัติอวาสวัดพระเชตุพน คูใน คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, ประวัติอชิบตีสงฆ์วัดพระเชตุพน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535).

พบว่าเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนมักจะครองสมณศักดิ์ชั้นสูง เพื่อให้สมกับสถานะที่วัดพระเชตุพนเป็นพระอารามหลวงชั้นเอกและมีความสำคัญยิ่งในกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นการแสดงเกียรติภูมิหลังของวัด เป็นเกียรติประวัติสืบเนื่อง เมื่อพระเถระรูปใดรับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสมักเจริญในสมณศักดิ์ชั้นสูงขึ้นไป เช่น

พระเทพเวที (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนในปี พ.ศ. 2491 ปรากฏว่าในปีเดียวกันนั้นได้รับสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมดิลก การเป็นเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนทำให้เจริญในสมณศักดิ์ชั้นสูงขึ้นไป ปรากฏอยู่ในคำประกาศเลื่อนสมณศักดิ์พระธรรมดิลก (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน เป็นพระธรรมวโรดม ในปี พ.ศ. 2500 ความตอนหนึ่งว่า

“...ในคราวที่ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่างลง โดยที่วัดนี้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก และเป็นพระอารามใหญ่ที่มีความสำคัญเป็นพิเศษ ซึ่งจะต้องเลือกสรรพระเถระผู้ทรงคุณธรรมที่เหมาะสมแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าอาวาส ทางคณะสงฆ์ได้ตระหนักถึงคุณธรรมและความสามารถของพระธรรมดิลกเป็นอย่างดี จึงได้เลือกและแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส”⁵⁰

พระธรรมวโรดม(ปุ่น ปุณฺณสิริ) ต่อมาได้มีความเจริญก้าวหน้าทางสมณศักดิ์จนได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ 17 ของกรุงรัตนโกสินทร์ ในปี พ.ศ. 2515⁵¹

กรณีตัวอย่างที่สำคัญอีกกรณีหนึ่งได้แก่ วัดอรุณราชวราราม ซึ่งเป็นพระอารามหลวงชั้นเอกและมีความสำคัญยิ่งอีกแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่าวัดอรุณ ตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์จนถึง ปี พ.ศ. 2532 มีเจ้าอาวาสทั้งหมด 12 รูป คือ เป็นสมเด็จพระราชาคณะ 4 รูป เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ 3 รูป เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม 4 รูป และเป็นพระราชาคณะชั้นราช 1 รูป⁵² เพื่อให้สมกับสถานะของวัดอรุณที่เป็นพระอารามหลวงชั้นเอกและมีความสำคัญยิ่งในกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นการแสดงเกียรติภูมิหลังของวัด เป็นเกียรติประวัติสืบเนื่อง เช่น

พระวิเชียรธรรมคุณาธาร(วน ฐิติญาโณ) วัดพระเชตุพนได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดอรุณ ในปี พ.ศ. 2489 จากนั้นในปี พ.ศ. 2490 ได้รับสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพมุนี ต่อมาในปี พ.ศ. 2493 ได้รับเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์⁵³ ซึ่งการเป็นเจ้าอาวาสวัดอรุณ

⁵⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมดิลก (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 74 ตอนที่ 6 (12 มกราคม 2500): 15.

⁵¹ บันทึกสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2551), หน้า 86.

⁵² ประวัติเจ้าอาวาสวัดอรุณ ดูใน ประวัติวัดอรุณราชวราราม (จัดพิมพ์ในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมสิริชัย (บุญเลิศ โฆสโก) 19 เมษายน 2552).

⁵³ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 142

ทำให้เจริญในสมณศักดิ์ชั้นสูงขึ้น ปรากฏอยู่ในคำประกาศเลื่อนสมณศักดิ์ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ขึ้นเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่ พระธรรมปัญญาบดีในปี พ.ศ. 2504 ความตอนหนึ่งว่า

“...เมื่อปีพุทธศักราช 2489 ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดอรุณราชวรารามว่างลง โดยที่วัดนี้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก และเป็นพระอารามใหญ่ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานปูชนียสถานสำคัญอันเป็นที่เชิดชูเกียรติของประเทศชาติ ซึ่งจะต้องเลือกสรรพระเถระผู้ทรงคุณธรรมที่เหมาะสมแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าอาวาส ทางคณะสงฆ์ได้ตระหนักถึงความสามารถของพระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นอย่างดี จึงได้เลือกและแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส”⁵⁴

พระธรรมปัญญาบดี (วน ฐิติญาโณ) มีความเจริญในสมณศักดิ์ ที่ท้ายที่สุดได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2506

อีกกรณีหนึ่งสถานะและคุณสมบัติของวัดที่จำพรรษามีส่วนช่วยส่งเสริมให้พระเถระที่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสเจริญในสมณศักดิ์ คือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ซึ่งเป็นพระอารามหลวงชั้นเอก และมีความสำคัญมากแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นพระอารามที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชเกือบทุกพระองค์⁵⁵ และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้ตั้งมหาวิทยาลัยการศึกษาของสงฆ์ฝ่ายมหานิกายขึ้นในพระอารามนี้ เรียกว่า “มหาธาตุวิทยาลัย”⁵⁶ เพื่อให้เป็นเกียรติแก่พระอารามที่มีสถานะอันสำคัญแห่งนี้สถานะของพระอารามจึงเป็นปัจจัยกำหนดให้ผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสจะต้องเป็นพระเถระสมณศักดิ์ชั้นสูงตามไปด้วย ดังในคำประกาศเลื่อนสถาปนาพระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) เป็นพระพิมลธรรม ในปี พ.ศ. 2492 ความตอนหนึ่งว่า

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁴ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมไตรโลกาจารย์ (วน ฐิติญาโณ) ขึ้นเป็นพระธรรมปัญญาบดี,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 7-8.

⁵⁵ ประวัติวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, 2533), หน้า 21.

⁵⁶ 50 ปี อุดมศึกษา มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2490-2540) (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2540), หน้า 12.

“...อนึ่งคราวที่ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ว่างลง โดยที่วัดนี้เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก และเป็นพระอารามใหญ่ที่มีความสำคัญเป็นพิเศษ ซึ่งจักต้องเลือกสรรพระเถระผู้ทรงคุณธรรมที่เหมาะสมแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าอาวาส ทางคณะสงฆ์ได้ตระหนักถึงความสามารถของพระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นอย่างดี จึงได้เลือกและแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส”⁵⁷

พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) ก่อนที่จะได้ครองสมณศักดิ์ชั้นธรรม เคยดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดสุวรรณคาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา⁵⁸ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ ในปี พ.ศ. 2492 ปรากฏว่าในปีเดียวกันนั้นก็ได้รับสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่พระพิมลธรรม และเจริญต่อไปในสมณศักดิ์จนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนาม สมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2528 เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่าสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูป ที่ได้รับการสถาปนาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2490- 2532 นั้น เมื่อครั้งได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสพระอารามหลวงแล้ว ได้มีความก้าวหน้าในสมณศักดิ์ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁷ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) ขึ้นเป็นพระพิมลธรรม,” ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 66 ตอนที่ 66 (6 ธันวาคม 2492): 875.

⁵⁸ แสวง อุคมศรี, สี่กษมเด็จพระ, หน้า 120.

ตารางที่ 9 ตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างการได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระอารามหลวงกับการได้รับการสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะ

สมเด็จพระราชาคณะปี	วัด	เป็นเจ้าอาวาสปี	ลำดับชั้นที่ได้เลื่อนสมณศักดิ์ปี
สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) 2490	วัดเบญจมบพิตร	2471	จากพระเทพมุนี(2469) เลื่อนเป็น พระธรรมโกศาจารย์ 2472
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อยู่ โยธาธโย) 2496	วัดสระเกศ	2467	จากพระเทพเวที (2466) เลื่อนเป็น พระธรรมเจดีย์ 2470
สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) 2499	วัดมกุฏกษัตริย์	2488	จากพระเทพเวที (2484) เลื่อนเป็น พระธรรมปาโมกข์ 2488
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนฺโน) 2500	วัดสุทัศน์	2489	จากพระธรรมดิลก (2482) เลื่อนเป็น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ 2490
สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) 2505	วัดพระเชตุพน	2491	จากพระเทพเวที (2490) เลื่อนเป็น พระธรรมดิลก 2491
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วาสน์ วาสโน) 2506	วัดราชบพิธ	2491	จากพระเทพโมลี (2490) เลื่อนเป็น พระธรรมปาโมกข์ 2492
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน ฐิติญาโณ) 2506	วัดอรุณ	2489	จากพระวิเชียรธรรมคุณาธาร (2482) เลื่อน เป็น พระเทพมุนี 2490
สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ฐมฺมธโร) 2508	วัดพระศรีมหาธาตุ	2500	จากพระธรรมปิฎก (2496) เลื่อนเป็น พระพรหมมุนี 2504
สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) 2515	วัดบวรนิเวศ	2504	จากพระธรรมวราภรณ์ (2499) เลื่อนเป็น พระสาสนโสภณ 2504
สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โฆสโก) 2515	วัดสังเวช	2478	จากพระมหาทรัพย์ ป.ธ. 6 เลื่อนเป็น พระญาณโสภณ 2479
สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก) 2515	วัดจักรวรรดิ	2498	จากพระธรรมธีรราชฆราวาส (2495) เลื่อน เป็น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ 2506
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) 2518	วัดสามพระยา	2481	จากพระมหาฟื้น ป.ธ. 9 เลื่อนเป็น พระปริยัติโสภณ 2481
สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (วิน ฐมฺมธโร) 2518	วัดราชผาติการาม	2503	จากพระธรรมปาโมกข์ (2500) เลื่อนเป็น พระพรหมมุนี 2509
สมเด็จพระวันรัต (จับ ฐิตฺตมฺโม) 2520	วัดโสมนัส	2489	จากพระมหาจับ ป.ธ. 9 เลื่อนเป็น พระอมรมุนี 2489
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริ) 2520	วัดสุทัศน์	2505	จากพระธรรมวิสุทธิทวารวดี (2502) เลื่อนเป็น พระวิสุทธิวงศาจารย์ 2511

สมเด็จพระราชาคณะปี	วัด	เป็นเจ้า อาวาสปี	ลำดับชั้นที่ได้เลื่อนสมศักดิ์ปี
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) 2528	วัดมหาธาตุ	2492	จากพระธรรมไตรโลกาจารย์ (2490) เลื่อน เป็น พระพิมลธรรม 2492
สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนธิ์ เขมจารี) 2528	วัดปทุมคง คา	2514	จากพระธรรมปิฎก (2504) เลื่อนเป็น พระธรรมวโรดม 2515
สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี (ทองเจือ จินตโคร) 2532	วัดราชบพิธ	2531	จากพระพุทธพจนวราภรณ์ (2516) เลื่อน เป็น สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี 2532
สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺโณโชโต) 2532	วัดเบญจม บพิตร	2505	จากพระเทพกิตติมุนี (2501) เลื่อนเป็น พระธรรมกิตติโสภณ 2505
สมเด็จพระมหามุนีวงศ์ (สนั่น จนฺทปฺขุโชโต) 2532	วัดนรนาถ	2501	จากพระอมรเวที (2498) เลื่อนเป็น พระเทพวราภรณ์ 2501

ที่มา: รวบรวมจากหนังสือพระประวัติและประวัติของสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูป

4.1.2.2 สถานะของผู้เป็นอาจารย์

ในงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้เป็นอาจารย์ คือ การมีพระมหาเถระที่มีสมณศักดิ์ชั้นสูงทำหน้าที่เป็นผู้บรรพชาอุปสมบท คือ พระอุปัชฌาย์⁵⁹ หรือเป็นอาจารย์ เช่น มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า หรือสมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระราชาคณะ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ เป็นพระอุปัชฌาย์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอนุสาวนาจารย์ เป็นต้น ด้วยความสัมพันธ์ในฐานะพระอุปัชฌาย์กับ สัทธวิहारิก หรือ อาจารย์กับอันเตวาสิก ซึ่งอาจารย์ย่อมส่งเสริมศิษย์ โดยอาจจะให้ศิษย์ช่วยเหลือแบ่งเบาภาระหน้าที่ทางคณะสงฆ์ที่ตนรับผิดชอบอยู่ อาจจะส่งเสริมให้เป็นเลขานุการช่วยงานในตำแหน่งต่างๆที่ตนดำรงอยู่ เช่น เลขานุการเจ้าคณะใหญ่ เลขานุการเจ้าคณะมณฑล เลขานุการเจ้าคณะภาค เป็นต้น เมื่อถึงวาระการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ก็จะส่งเสริมสนับสนุนให้ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญอันเป็นก้าวแรกของความก้าวหน้าในสมณศักดิ์ต่อไป หรืออาจจะเริ่มต้นด้วยการแต่งตั้งให้เป็นฐานานุกรมในสมณศักดิ์ของตนเอง ดังปรากฏความสัมพันธ์ของสมเด็จพระราชาคณะกับพระอุปัชฌาย์ พระกรรมวาจาจารย์ และพระอนุสาวนาจารย์ สามารถอธิบายและยกตัวอย่างได้ดังต่อไปนี้

⁵⁹ พระอุปัชฌาย์ หมายถึง มีหน้าที่เป็นผู้รับผิดชอบและรับรองผู้บวชในพิธีบรรพชาอุปสมบท และเป็นผู้รับปกครองดูแล แนะนำ ดักเตือนและติดตามความเป็นอยู่ของผู้ที่ตนบวชให้ คูอิน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด (กรุงเทพฯ พ.ศ. 2548).

4.1.2.2.2.1 สมเด็จพระราชาคณะที่มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงเป็นพระอุปฌาย์

ที่เห็นได้ชัด คือกรณีของ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิศ ในคราวอุปสมบทเมื่อ พ.ศ. 2461 มี สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์ ทรงเป็นพระอุปฌาย์ พระมหาวาสน์ วาสโน ได้สนองพระเดชพระคุณได้ช่วยแบ่งเบาภารกิจทั่วไปของ พระอุปฌาย์ โดยได้รับแต่งตั้งเป็นฐานานุกรมของ พระอุปฌาย์ ในสมณศักดิ์ พระครูโฆสิตสุทธสร พระครูคู่สวด⁶⁰ ในปี พ.ศ. 2465 ต่อมาเป็น พระครูธรรมธร พระครูวิจิตรธรรมคุณ ในปี พ.ศ. 2466 และได้รับความไว้วางใจในขณะเป็นพระครูวิจิตรธรรมคุณได้รับปลงบริวาร (รับพินัยกรรม) จากสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์⁶¹ ในปี พ.ศ. 2472 และได้เจริญทางสมณศักดิ์ เป็นพระจุลคณิศร พระราชาคณะสามัญปลัดซ้ายในปี พ.ศ. 2477 จากนั้นพระจุลคณิศร (วาสน์ วาสโน) พระราชาคณะสามัญ ก็ได้เจริญในสมณศักดิ์อย่างรวดเร็วเวลาเพียง 29 ปี จนได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ในปี พ.ศ. 2506 และทรงได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในปี พ.ศ. 2517⁶²

พระมหาเถระอีกรูปหนึ่งที่ได้รับแต่งตั้งเป็นฐานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์ ในฐานะที่ทรงเป็นพระอุปฌาย์ คือ พระมหาทองเจือ จินตกรโ ได้รับแต่งตั้งเป็นพระครูวิจิตรธรรมคุณ ในปี พ.ศ. 2477 และในที่สุด พ.ศ. 2532 ก็เจริญสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามตามที่จารึกในสุพรรณบัฏว่า

“สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี ศรีชินวราธิบดีศรีวิวัฒนางกูร วิบูลคุณวิจิตรปริยัติธาดา สีสมาจารวัตร วิสุทธิพิพัฒนาพิริยคุณ อุดลธรรมกถาปสาทกร ธรรมยุคคณิศสร บวรสังฆารามคามวาสี อรัณยวาสี สถิต ณ วัดราชบพิศสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร พระอารามหลวง”⁶³

ศรีชินวราธิบดีศรีวิวัฒนางกูร หมายถึง สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี มีเชื้อสายมาจากสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์ที่ทรงรับเป็นพระอุปฌาย์เมื่อคราวอุปสมบท เป็นต้น

⁶⁰ ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยุธา, ประวัติสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, หน้า 16.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

⁶² คล้ายวันประสูติ 2 มีนาคม 2530 (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2530), หน้า 24.

⁶³ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพุทธรพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินตกรโ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธปาพจนบดี,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 3.

4.1.2.2.2.2 สมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นพระอุปัชฌาย์

สำหรับในกรณีข้อนี้ขอยกตัวอย่างกรณีของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) วัดเบญจมบพิตร ในคราวอุปสมบทมี สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) เจ้าอาวาส วัดเบญจมบพิตร ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระพรหมมุนีเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อ พ.ศ. 2483 พระมหาสุวรรณ สุวณฺณโชโต ได้สนองงานพระอุปัชฌาย์ในตำแหน่งเลขานุการแม่กองบาลีสนามหลวงซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ดำรงตำแหน่งเป็นแม่กองบาลีสนามหลวง (2479-2503) อย่างไรก็ตาม พระมหาสุวรรณ สุวณฺณโชโต ได้รับแต่งตั้งเป็นพระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ พระครูปลัดฐานานุกรมของพระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) ในปี พ.ศ. 2489 ต่อมา ในปี พ.ศ. 2490 เมื่อพระพรหมมุนี (ปลด กิตฺติโสภโณ) เลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระวันรัต ก็ได้แต่งตั้งเลื่อนพระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ ฐานานุกรมพระครูปลัดรองสมเด็จพระราชาคณะเป็นพระครูปลัดสัมพิพัฒนสุตาจารย์ ฐานานุกรมพระครูปลัดสมเด็จพระราชาคณะ จากนั้นในปี พ.ศ. 2493 ก็ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนให้ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญเป็นที่ พระกิตติวงศ์เวที เป็นต้น

4.1.2.2.2.3 สมเด็จพระราชาคณะที่มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นพระอุปัชฌาย์ หรือเป็นพระกรรมวาจาจารย์ หรือเป็นพระอนุสาวนาจารย์

กรณีให้เห็นได้ชัดที่สุด คือ สมเด็จพระวันรัต (เฟื่อน ดิสฺสทฺตฺโต) วัดพระเชตุพน ในฐานะที่เป็นพระอุปัชฌาย์ หรือเป็นพระกรรมวาจาจารย์ หรือเป็นพระอนุสาวนาจารย์ ได้สนับสนุนให้ศัทธาวิหาริกและอันเตวาสิกให้เจริญในสมณศักดิ์ชั้นสูงขึ้น บางรูปรับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช หรือเป็นสมเด็จพระราชาคณะ และเป็นพระราชาคณะชั้นต่างๆ หลหลายรูป เช่น

กรณีของสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) * ในคราวอุปสมบทมี สมเด็จพระวันรัต (เฟื่อน ดิสฺสทฺตฺโต) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระศากยบุตฺติยวงศ์ เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ในปี พ.ศ. 2484 ต่อมาสมเด็จพระวันรัตขณะครองสมณศักดิ์ที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนส่งเสริมให้พระมหาปุ่น ปุณฺณสิริ ในฐานะอันเตวาสิก ให้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญเป็นที่ พระอมรเวที ต่อมาปี พ.ศ. 2489 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระวันรัต พระอมรเวทีก็ได้เลื่อนสมณศักดิ์ในปีเดียวกันเป็นพระราชสุธี และในวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2490 สมเด็จพระวันรัต

* จากการศึกษาพบว่าสมเด็จพระสังฆราช ปุ่น ปุณฺณสิริ ถือว่าเป็น พระมหาเถระที่มีความเจริญในสมณศักดิ์เร็วที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับสมเด็จพระราชาคณะรูปอื่นนับตั้งแต่ ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ (พระอมรเวที 2484) จนถึงเป็นสมเด็จพระราชาคณะ (สมเด็จพระวันรัต 2505) ใช้เวลาเพียง 21 ปีเท่านั้น ดูใน บันทึกสมเด็จพระเจ้า (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2551).

มรณภาพลง พระราชสุธี ได้รับหน้าที่รักษาการแทนเจ้าอาวาส วัดพระเชตุพน จากนั้นอีก 3 เดือนคือวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2490 พระราชสุธีได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็น พระเทพเวที (ปุ่น ปุณฺณสิริ) เมื่อพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระวันรัต เสร็จสิ้นเรียบร้อยแล้ว มีการแต่งตั้งพระเทพเวทีเป็นเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน และในวาระพระราชพิธีวันเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2491 ก็โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์พระเทพเวทีเป็นพระธรรมดิลก จากนั้นได้เจริญในสมณศักดิ์เรื่อยมาจนได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชในปี พ.ศ. 2515 เป็นต้น

พระมหาเถระอีกรูปหนึ่ง คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺตยาโณ) วัดอรุณ ในคราวอุปสมบทมี สมเด็จพระวันรัต (เฟื่อน ดิสฺสทตฺโต) ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระสากยบุตรดียวังศ์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ได้ส่งเสริมให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺตยาโณ) ในขณะดำรงสมณศักดิ์ที่พระวิเชียรธรรมคุณาธาร จำพรรษาอยู่ ณ วัดพระเชตุพน ไปครองวัดอรุณเป็นเจ้าอาวาสในปี พ.ศ. 2489 ก็ปรากฏว่าเมื่อปี พ.ศ. 2490 พระพระวิเชียรธรรมคุณาธาร (พระราชกณะชั้นราชแต่ใช้ราชทินนามเดิม) (วน จิตฺตยาโณ) ก็ได้รับการสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่พระเทพมุนี เป็นต้น

สังคมไทยเป็นสังคมอุปถัมภ์ความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ย่อมมีความเกื้อหนุนส่งเสริมกันดังในคำสอนของพระพุทธศาสนาเรื่องทิส 6 ว่าด้วย ทักขิมทิส ทิสเบื้องขวา ครู อาจารย์ คำสอนที่ว่าครู อาจารย์มีหน้าที่จะต้องอนุเคราะห์ต่อศิษย์ แนะนำให้เรียนดี ยกย่องให้ปรากฏในหมู่คณะที่รู้จัก โดยเฉพาะ ทำความป้องกันในทิสทั้งหลาย คือ สอนให้รู้จักวิธีในการเอาตัวรอด การสร้างฐานะ และช่วยฝากฝังกับบุคคลที่รู้จักเพื่อให้ช่วยดูแลเรื่องงาน⁶⁴ เป็นต้น ด้วยค่านิยมและการอบรมสั่งสอนทางพุทธศาสนาจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่พระอุปัชฌาย์ พระกรรมวาจาจารย์ และพระอนุสาวนาจารย์ที่มีฐานะเป็นพระอาจารย์ย่อมสนับสนุนพระที่เป็น ลูกศิษย์ที่คอยปฏิบัติงานแบ่งเบาภาระอย่างใกล้ชิดให้เจริญก้าวหน้าทางสมณศักดิ์

4.1.2.2.3 มีผลงานโดดเด่นเป็นที่ประจักษ์

การที่พระภิกษุเมื่อคราวบรรพชาอุปสมบทมีพระมหาเถระที่มีสมณศักดิ์ชั้นสูงเป็นพระอุปัชฌาย์ หรือเป็นพระกรรมวาจาจารย์ หรือเป็นพระอนุสาวนาจารย์ และสามารถดำรงอยู่ในสมณเพศจนได้รับ แต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระอารามหลวงที่สำคัญๆ แล้ว ย่อมต้องประกอบภารกิจในการปกครองดูแลหมู่คณะสงฆ์ให้เป็นที่เรียบร้อย ซึ่งเป็นลักษณะของงานปกครอง และต้องมีผลงานในงานด้านอื่นๆ อีกที่ปฏิบัติแล้วเป็นประโยชน์ต่อพระศาสนา ประชาชน และสังคม ด้วยผลงานที่โดดเด่นเกิดประโยชน์เป็นประจักษ์ต่อพระศาสนา ประชาชน และสังคมแล้วย่อมส่งเสริมให้ในวาระการพิจารณาคัดเลือกเสนอขอรับพระราชทานสมณศักดิ์ โดยที่ผลงานหลักๆ ต้องมีดังนี้ คือ

⁶⁴ คณาจารย์สำนักพิมพ์เลี้ยงเซียง, หนังสือเรียนนักธรรมชั้นตรี ฉบับมาตรฐาน บูรณาการชีวิต วิชาธรรมวิภาค (กรุงเทพฯ: เลี้ยงเซียง, 2549), หน้า 401.

4.1.2.2.3.1 งานด้านการศึกษา ต้องมีการส่งเสริมการศึกษาภายในวัด ทั้งแผนกธรรมศึกษา และแผนกบาลี ในฐานะที่ตนเองเป็นเจ้าของสำนักเรียน โดยเฉพาะวัดใดที่มีการจัดการศึกษาแล้วมีพระภิกษุสามเณรสามารถสอบไล่เปรียญธรรม 9 ประโยค ผ่านมากจะถือว่าเป็นผลงานที่เด่นมาก เช่น ตัวอย่างของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (วิน ชนมฺสาโร) วัดราชผาติการาม เมื่อครั้งครองสมณศักดิ์เป็นที่ พระธรรมปาโมกข์ รักษาการเจ้าอาวาสวัดราชผาติการาม มีความสามารถจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม ภายในสำนักเรียนวัดราชผาติการาม ได้ผลดี มีจำนวนผู้สอบไล่ได้เป็นนักธรรมและเป็นเปรียญ โดยเฉพาะเปรียญธรรม 9 ประโยค ที่มีผู้สอบได้ 3 รูป ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน⁶⁵ ถือเป็นผลงานที่โดดเด่นมากเพราะมีการประกาศลงไว้ในคำประกาศสถาปนาสมณศักดิ์เลื่อน พระธรรมปาโมกข์ (วิน ชนมฺสาโร) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี จะพบว่าพระอารามที่มีสมเด็จพระราชาคณะเจ้าอาวาสมักจะเปิดเป็นสำนักเรียน โดยเฉพาะแผนกบาลี ตัวอย่างวัดที่สำคัญที่เปิดเป็นสำนักเรียนบาลีคือ วัดสามพระยา ในสมัยที่พระธรรมคุณากรณ์ (พิน ชุตินฺธโร) เป็นเจ้าอาวาส ในฐานะที่เป็นแม่กองบาลีสนามหลวง (พ.ศ. 2503-2531) ได้เปิดสำนักเรียนบาลีสี่ส่วนกลาง ทำการเรียนการสอนบาลีเปรียญเอก ในประโยค 7-9⁶⁶ ปรากฏว่าพระสงฆ์ที่สำเร็จเปรียญธรรม 9 ประโยค จากการอบรมของสำนักเรียนบาลีวัดสามพระยา แล้วได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ถึง 3 รูปด้วยกัน ได้แก่

1. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศ (พ.ศ. 2533)
2. สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (นิยม ฐานิสฺสโร) วัดชนะสงคราม (พ.ศ. 2535)
3. สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ช่วง วรปญฺโญ) วัดปากน้ำ (พ.ศ. 2538)

4.1.2.2.3.2 งานด้านเผยแพร่ ต้องมีการร่วมมือกับคณะสงฆ์หรือภาครัฐหรือภาคเอกชนในการจัดกิจกรรมเกี่ยวกับการเผยแผ่ทั้งในประเทศและต่างประเทศ เช่น การจัดอบรมพระภิกษุสามเณร การอบรมศีลธรรมแก่ประชาชน จัดกิจกรรมเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ตัวอย่างสมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานเด่นด้านการเผยแผ่โดยเฉพาะการเผยแผ่ภายในประเทศคือ

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ชนมฺชโร) วัดพระศรีมหาธาตุ ได้รับมอบหมายให้เป็นหัวหน้าคณะพระธรรมทูตสายที่ 1 โดยเน้นพัฒนาบุคคลให้มีความรู้แก่ประชาชน ไปพัฒนาประชาชนทางด้านจิตใจ ในจังหวัดต่างๆ ในภาค 8 ภาค 9 ภาค 10 และภาค 11⁶⁷ ของคณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด ด้วยสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ชนมฺชโร) เป็นผู้ที่มีปฏิภาณโวหารในการเทศนาเป็นอย่างดี ทำให้ประชาชนและเยาวชนทุกภูมิภาคเกิดความเลื่อมใส โดยเฉพาะผู้ชายชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาต่างได้มาขอบรรพชา

⁶⁵ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปาโมกข์ (วิน ชนมฺสาโร) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 83 ตอนที่ 114 (19 ธันวาคม 2509): 2.

⁶⁶ ธรรมโมวาท เล่มที่ 2 (กาญจนบุรี: สหการพิมพ์, 2539),

⁶⁷ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (พิมพ์ ชนมฺชโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 82 ตอนที่ 111 (23 ธันวาคม 2508): 2.

อุปสมบท ณ วัดพระศรีมหาธาตุ เป็นจำนวนมากจนได้ชื่อว่าเป็นวัดพระชาวตะวันออกเฉียงเหนือ
อย่างที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ดังมีข้อความในตอนหนึ่งเกี่ยวกับสมเด็จพระมหาวิรวงค์ (พิมพ์ ธรรมโร) กับพระชาว
ตะวันออกเฉียงเหนือ ตอนที่ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สถาปนาพระธรรมปิฎกขึ้นเป็นที่
รองสมเด็จพระราชาคณะมีราชทินนามตามจารึกในหิรัณยบัฏ ในปี พ.ศ. 2508 ความตอนหนึ่งว่า

“พระพรหมมุนี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎกธรรมालังการวิภูสิต ตะวันออกเฉียงเหนือทิศ
ธรรมิกคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร พระ
อารามหลวง”⁶⁸

โดยที่ตะวันออกเฉียงเหนือทิศธรรมิกคณิสสร หมายถึง การที่สมเด็จพระมหาวิรวงค์ (พิมพ์
ธรรมโร) ได้ชื่อว่าเป็นพระมหาเถระที่เป็นใหญ่ เป็นที่เคารพของพระสงฆ์ชาวตะวันออกเฉียงเหนือ
เป็นอย่างมาก เป็นต้น

การเผยแผ่ภายในประเทศนั้นทุกวัดย่อมต้องปฏิบัติกันโดยทั่ว ส่วนการเผยแผ่ใน
ต่างประเทศพบว่ามีสมเด็จพระราชาคณะ 2 รูป ที่มีผลงานโดดเด่น คือ

1. สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เมื่อครั้งครอง
สมณศักดิ์เป็นที่พระศาสนโสภณ ในปี พ.ศ. 2511 ได้เดินทางไปเผยแผ่ศาสนาที่ประเทศอินโดนีเซีย
มีชาวพุทธเลื่อมใสศรัทธาเป็นจำนวนมาก ทำให้ในปี พ.ศ. 2513 ได้เดินทางไปเป็นพระอุปัชฌาย์
อุปสมบทแก่กุลบุตรในประเทศอินโดนีเซีย ตามคำอาราธนาของพระชินรักจิต หัวหน้าพุทธบริษัท
ในประเทศอินโดนีเซีย⁶⁹ ที่วัดบวรนิเวศมีการสร้างกุฏิไว้ต้อนรับพระสงฆ์ชาวต่างประเทศ ปรากฏว่า
มีพระสงฆ์ชาวต่างประเทศมาจำพรรษาเป็นจำนวนมาก จัดให้มีพระธรรมเทศนาเป็นภาษาอังกฤษ
เดือนละครั้ง มีชาวต่างชาติและชาวไทยสนใจเข้ารับฟังเป็นอย่างมาก⁷⁰ ซึ่งปฏิบัติสืบต่อกันมา

2. สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในการ
เผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศในปี พ.ศ. 2502 ได้รับบัญชาจากสมเด็จพระสังฆราชเจ้า (มรว.
ชื่น สุจิตโต) ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสรูปแรกของวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย ปรากฏว่าปฏิบัติ
หน้าที่เป็นผลดี ได้แสดงธรรมและแสดงปาฐกถาเป็นภาษาอังกฤษทำให้ชาวอินเดียเกิดความ

⁶⁸ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ธรรมโร) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ
เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 12.

⁶⁹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวร,” ราชกิจจานุเบกษา
ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 3.

⁷⁰ ส.สิวรักษ์, ฉลอง 200 ปี พระเจ้ากรุงสยาม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2548), หน้า 119-120.

เลื่อมใสเข้าใจ ในหลักธรรมเป็นจำนวนมาก ซึ่งบางคนตามเข้ามาอุปสมบทในที่วัดจักรวรรดิ⁷¹ เป็นหัวหน้าพระธรรมทูตสายที่ 6 เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูตรูปที่ 2 ได้เดินทางไปสังเกตการณ์พระศาสนาในต่างประเทศ ในทวีปยุโรป ได้แก่ อังกฤษ ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ เยอรมนี ออสเตรีย สวิสเซอร์แลนด์ และอิตาลี⁷² ไปปฏิบัติงานศาสนกิจในการสงเคราะห์ชาวไทยและชาวต่างประเทศ ให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาในต่างประเทศ จัดว่าเป็นพระมหาเถระรูปหนึ่งที่บุกเบิกการสร้างวัดไทยในต่างประเทศจนเป็นแบบอย่างของการเผยแผ่พุทธศาสนาในต่างประเทศของคณะสงฆ์ไทย เป็นต้น

4.1.2.2.3.3 งานด้านสาธารณูปการ* เป็นงานนวัตกรรมการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ภายในวัดที่จำพรรษาอยู่ โดยอาจจะเป็นประธานดำเนินการหรือเป็นกรรมการในการปรับปรุงดูแลบูรณปฏิสังขรณ์ สร้างเสริม ถาวรวัตถุ คูศาสนสถานต่างๆ ภายในพระอารามเหล่านั้น ซึ่งเป็นงานปกติของเจ้าอาวาสทุกรูปต้องปฏิบัติงานในด้านนี้ งานด้านสาธารณูปการนี้จัดผลงานที่มีในคำประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะทุกรูป มีการแสดงรายละเอียดตั้งแต่ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสหรือได้รับมอบหมายจากเจ้าอาวาส ได้ก่อสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ ศาสนสถานภายในวัดอย่างไรบ้าง สมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับยกย่องว่ามีความรู้ความสามารถในงานด้านสาธารณูปการอย่างมาก คือ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โฆสโก) วัดสังเวช เป็นผู้มีความสามารถในด้านนวัตกรรมเป็นพิเศษ⁷³ มีผลงานปรากฏทั้งในประเทศและต่างประเทศ⁷⁴ ถนัดในการด้านก่อสร้างซ่อมแซม ศาสนสถานทั้งภายในวัดสังเวช และเป็นประธานในการสร้างพระอุโบสถวัดโสธรวรา

⁷¹ สมเด็จพระเถลิง-ทศ-เทศน์ (กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2527), หน้า 42.

⁷² “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร์ ปุณณโก) ขึ้นเป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี,” *ราชกิจจานุเบกษา* ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 8.

* หลักเกณฑ์การพิจารณาแต่งตั้งและเลื่อนสมณศักดิ์ พ.ศ. 2525 ว่าด้วยเรื่อง งานสาธารณูปการ พระภิกษุผู้ที่จะได้รับการพิจารณาแต่งตั้ง หรือ เลื่อนสมณศักดิ์ ต้องประกอบด้วยลักษณะดังนี้

-ในเขตปกครองหนกลาง ต้องมีจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายในการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ไปแล้วดังนี้

-สำหรับพิจารณาแต่งตั้ง จำนวนเงินตั้งแต่ 1,000,000 บาท (หนึ่งล้านบาท) ขึ้นไป

-สำหรับพิจารณาเลื่อนชั้น จำนวนเงินตั้งแต่ 500,000 บาท (ห้าแสนบาท) ขึ้นไป

-ในเขตปกครองหนเหนือ หนตะวันออก และหนใต้ ต้องมีจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายในการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ไปแล้วดังนี้

-สำหรับพิจารณาแต่งตั้ง และ เลื่อนชั้น จำนวนเงินตั้งแต่ 150,000 บาท (หนึ่งแสนห้าหมื่นบาท) ขึ้นไป

-ในเขตปกครองภาค 4-5 จำนวนเงินตั้งแต่ 500,000 บาท (ห้าแสนบาท) ขึ้นไป

ทั้งนี้ไม่นับผลงานที่เป็นประธานในการก่อสร้าง โรงเรียนของรัฐบาล หรือการก่อสร้างในวัดอื่น

⁷³ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวโรดม (ทรัพย์ โฆสโก) ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต,” *ราชกิจจานุเบกษา* ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 6.

⁷⁴ เริง อรรถวิบูลย์, *ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 127.

นาม จังหวัดฉะเชิงเทรา⁷⁵ และเป็นกรรมการก่อสร้างวัดเขตนันท์ กวาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย⁷⁶ สมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานเด่นด้านนี้คือ สมเด็จพระวันรัต (จิบ ฐิตธมฺโม) วัดโสมนัส ได้อนุเคราะห์ทำสัญญาเช่าที่ระหว่างวัดโสมนัสกับกองทัพบก พ.ศ. 2492⁷⁷ ในการจัดสร้างฌาปนสถานของกองทัพบกขึ้นในวัดโสมนัส ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราชการกองทัพบกและประชาชนทั่วไป⁷⁸ เป็นต้น

4.1.2.2.3.4 งานด้านสาธารณประโยชน์ เป็นการสร้างสาธารณประโยชน์ให้กับสังคม คือ ต้องมีผลงานด้านสาธารณสงเคราะห์ที่พระสงฆ์ได้บำเพ็ญสาธารณประโยชน์มาประกอบด้วย เช่น การก่อสร้างสถานศึกษา โรงพยาบาล ถนน สะพาน ขุดสระน้ำ เป็นต้น โดยใช้เงินทุนทรัพย์ที่เกิดจากแรงศรัทธาที่ประชาชนมีต่อศิลาจารวัตรของตนเอง หรือเป็นประธานจัดหาเงินทุนทรัพย์ด้วยตนเอง โดยไม่ต้องอาศัยงบประมาณของราชการ โดยที่ส่วนใหญ่พระราชกฤษฎีกาชั้นต่างๆ ไม่ใช่เฉพาะสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น ต่างมักจะเน้นพัฒนาถิ่นที่กำเนิดของตนเองตามกำลังและความรู้ความสามารถ โดยมุ่งเน้นการสร้างสาธารณประโยชน์ ซึ่งกลายเป็นผลพลอยได้ให้เป็นผลงานงานด้านสาธารณประโยชน์อีกทางหนึ่ง หรืออาจจะเป็นการช่วยเหลือบริจาค จัดหา จัดสร้างสาธารณประโยชน์ไปยังสถานที่ที่ขาดแคลน หรือที่ที่เกิดภัยพิบัติทางธรรมชาติ เป็นต้นตัวอย่างสมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานเด่นด้านนี้คือ

1. สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ ได้สร้างความเจริญในด้านต่างๆ เช่น บริจาคปัจจัยในการขุดสระน้ำ ปัจจุบันเรียกว่า “สระสมเด็จพระธีรญาณมุนี” สมเด็จพระธีรญาณมุนีได้อนุเคราะห์อุปถัมภ์ในการสร้างโรงเรียนมัธยมศึกษาสมเด็จพระธีรญาณมุนี และได้มีการบริจาคปัจจัยในการสร้างถนน ซึ่งปัจจุบันเป็นถนนทางหลวงแผ่นดิน มีชื่อเรียกว่า “ถนนสมเด็จพระธีรญาณมุนี”⁷⁹ เป็นต้น

2. สมเด็จพระวันรัต (จิบ ฐิตธมฺโม) วัดโสมนัส ได้ดำเนินการพัฒนาวัดเกษตรชลธี อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา (เดิมมีพระครูวิจิตรศีลคุณ (แดง) เป็นเจ้าอาวาส ซึ่งเป็นพระกรรมวาจาจารย์ของสมเด็จพระวันรัต (จิบ ฐิตธมฺโม) เมื่อคราวบรรพชาอุปสมบท ได้จัดการซ่อมอุโบสถให้มีสภาพมั่นคงถาวร สร้างกุฏิเจ้าอาวาส ศาลาบำเพ็ญกุศล จัดให้วางท่อน้ำประปาเข้ามายังบริเวณวัด ได้จัดหา

⁷⁵ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมรัตนากร (ทรัพย์ โฆสโก) ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 18.

⁷⁶ เรือง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 127.

⁷⁷ แหล่งข้อมูลจากกองการฌาปนกิจ สก.ทบ.

⁷⁸ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวราลังการ (จิบ ฐิตธมฺโม) ขึ้นเป็นพระธรรมปัญญาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 84 ตอนที่ 128 (30 ธันวาคม 2510): 4.

⁷⁹ สมเด็จพระ คัด-เขียน-พุด-เทศน์, หน้า 30-40.

ทุนตั้งเป็นมูลนิธิสำหรับบำรุงอาราม และเมื่อเกิดภัยธรรมชาติที่วัดเกษตรชลธิ ก็จะสงเคราะห์ช่วยเหลือพระสงฆ์สามเณรเป็นอย่างดี มีการจัดหาสิ่งจตุปัจจัย เครื่องอุปโภคบริโภคด้วยทุนทรัพย์ส่วนเป็นประจำ⁸⁰ เป็นต้น

3. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริ) วัดสุทัศน์ เน้นส่งเสริมทางด้านสาธารณสุข โดยได้บริจาคติดตั้งตู้ยาสำหรับประชาชน ไว้ที่วัดและตลาด จัดซื้อจัดหาส่งยารักษาโรคไปให้เป็นประจำ มีการบริจาคที่ดินของตนเองเพื่อการก่อสร้างสาธารณประโยชน์ เช่น ขุดสระน้ำ สร้างอาคารที่พักผ่อนและประกอบกิจกรรมต่างๆ⁸¹ เป็นต้น

4.1.2.2.3.5 งานด้านศึกษาสงเคราะห์ วัดกับสถานศึกษาเป็นสิ่งที่ต้องเกี่ยวพันกัน จะพบว่าวัดสำคัญๆ ในกรุงเทพฯ หรือต่างจังหวัดมักจะมีโรงเรียนในอุปถัมภ์ สังเกตได้จากโรงเรียนต่าง ๆ นั้นจะใช้ชื่อวัดเป็นชื่อสถานศึกษา วัดจะให้การอุปถัมภ์เรื่องที่ดินให้เป็นที่ตั้งโรงเรียนและทุนการศึกษาของนักเรียน พระเถระที่เป็นเจ้าอาวาสวัดที่มีโรงเรียนในอุปถัมภ์ ก็ต้องสงเคราะห์ส่งเสริมการศึกษาของเยาวชนในโรงเรียนด้วย โดยอาจเป็นประธานหรือกรรมการจัดหาทุนก่อสร้างสถานศึกษา รวมไปถึงงานการจัดตั้งกองทุนการศึกษาแก่นักเรียน งานดำเนินการเพิ่มทุนสงเคราะห์นักเรียน และงานมอบทุนการศึกษาแก่นักเรียน หรือผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษา เป็นต้น ตัวอย่างสมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานเด่นด้านนี้ คือ

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺณ โชโต) วัดเบญจมบพิตร ในฐานะที่เป็นประธานพระธรรมจาริก ส่งภิกษุสามเณรไปอบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมแก่ชาวไทยภูเขาในจังหวัดต่างๆ ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และนำบุตรหลานมารับการบรรพชาอุปสมบทเป็นจำนวนมาก⁸² จนได้รับการยกย่องเป็นนักสังคมสงเคราะห์ดีเด่นจากมูลนิธิปอเต๋อ อังสุสิงห์

ดังมีข้อความในตอนหนึ่งที่สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺณ โชโต) ที่มุ่งพัฒนาประโยชน์ให้แก่ชาวไทยภูเขา ตอนที่ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สถาปนาพระพุทธชินวงศมุนีขึ้นเป็นที่สมเด็จพระราชกษัตริย์นามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า

⁸⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปัญญาจารย์ (จับ จิตฺตมฺ โม) ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 95 ตอนที่ 34 (27 มีนาคม 2521): 4.

⁸¹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระวิสุทธีวงศาจารย์ (เสงี่ยม จันทสิริ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 95 ตอนที่ 34 (27 มีนาคม 2521): 7.

⁸² “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพุทธีวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณ โชโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธชินวงศ์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 5.

“สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ จุฬาลงกรณรังสาธัญญ์ กิตติโสภณวารังกูร วิบูลศีลาจารวิมล คิริชนพหุลหิตีศรี ตรีปิฎกวารารณ อุตมมหาคณปธานาคิสร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร พระอารามหลวง”⁸³

โดยที่คิริชนพหุลหิตีศรี หมายถึง การที่สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) มุ่งแสวงหาพัฒนาประโยชน์อย่างมากให้กับชาวไทยภูเขา เป็นต้น

ปัจจัยทั่วไปดังกล่าวมาข้างต้นทั้งที่เป็นปัจจัยทั่วไปส่วนบุคคล และปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบแวดล้อมส่วนบุคคล ที่มีส่วนส่งเสริมให้พระมหาเถระทั้ง 20 รูป ที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในช่วง พ.ศ. 2490 – 2532 ซึ่งอาจพิจารณาได้ว่าปัจจัยทั่วไปเหล่านี้บางส่วนเหมือนจะกลายเป็นเงื่อนไขหรือคุณสมบัติหนึ่งไปที่คณะสงฆ์ใช้พิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชา การสถาปนาสมณศักดิ์ในบางครั้งต้องขึ้นอยู่กับสภาวการณ์ในคณะสงฆ์ขณะนั้นด้วย เพราะปรากฏว่ายังมีเหตุปัจจัยอื่นๆที่นอกเหนือเงื่อนไขหรือคุณสมบัติดังอภิปรายมาข้างต้นที่ใช้พิจารณาการคัดเลือกและการเสนอชื่อพระเถระให้ได้รับการสถาปนาสมณศักดิ์ ถือเป็นเงื่อนไขพิเศษ อันอาจทำให้เกิดเป็น “กรณียกเว้น” ในกรณีนี้เกิดขึ้นในขั้นตอนของพระมหากษัตริย์ ดังจะได้มีการอภิปรายในลำดับต่อไป โดยที่เงื่อนไขพิเศษ นี้ทำให้คณะสงฆ์ต้องพิจารณาคัดเลือกและเสนอรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ

เหตุปัจจัยต่างๆที่นอกเหนือจากหลักเกณฑ์ในคณะสงฆ์มีผลต่อการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ ได้แก่

1. พระราชอภัยยศของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์
2. เหตุปัจจัยด้านการเมือง
3. เหตุปัจจัยภายในคณะสงฆ์

4.1.3 เหตุปัจจัยต่างๆที่นอกเหนือจากเงื่อนไขหรือคุณสมบัติในคณะสงฆ์มีผลต่อการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์

4.1.3.1 พระราชอภัยยศของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์

การพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์เป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ซึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงวางเงื่อนไขเรื่องระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการพิจารณาลำดับก่อนหลังของพระราชาคณะที่จะทรงสถาปนาสมณศักดิ์เลื่อนชั้นยศจากรอง

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

สมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ และจากสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่กว่าที่ พระมหาเถระเหล่านั้นจะเจริญสมณศักดิ์มาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ ก็ต้องผ่านการพิจารณาเลื่อนสมณศักดิ์ระดับต่างๆมาก่อน ปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมสนับสนุนให้พระภิกษุสงฆ์เจริญในสมณศักดิ์ก็คือ “พระราชศรัทธาส่วนพระองค์” อันน่าจะเกิดจาก 2 สาเหตุใหญ่ คือ

4.1.3.1.1 เป็นครุฎฐานิยบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์

“ครุฎฐานิยบุคคล” แห่งองค์พระมหากษัตริย์ คือ พระเถระบางรูปที่มีคุณูปการต่อพระมหากษัตริย์เป็นกรณีพิเศษ เช่น เคยเป็นพระราชอุปัชฌาย์ พระราชกรรมวาจาจารย์ และพระราชอนุสาวนาจารย์ หรือเป็นพระอาจารย์ ดังตัวอย่างปรากฏในคราวเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงผนวช ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2499 มีพระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี)* วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ ทำให้ในวาระพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2499 พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ ดังความตอนหนึ่งในประกาศสถาปนาพระศาสนโสภณ เป็น สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ ว่า

“จึงทรงพระราชดำริว่า พระศาสนโสภณ ได้เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ มีคุณูปการต่อพระองค์ ในคราวทรงผนวช นับว่าเป็นครุฎฐานิยบุคคล แห่งองค์พระมหากษัตริย์”⁸⁴

อีกกรณีหนึ่งที่น่าจะสะท้อนผลแห่งพระราชศรัทธาในส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน คือ กรณีของพระโสภณคณาภรณ์ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ที่เป็นพระอภิบาลหรือพระพี่เลี้ยงของพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในขณะที่ทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ซึ่งในเวลานั้นดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นเทพในราชทินนามพระโสภณคณาภรณ์ ความเป็นครุฎฐานิยบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ในฐานะพระอาจารย์ น่าจะทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มีพระราชศรัทธาต่อพระโสภณคณาภรณ์อย่างมาก ดังปรากฏว่าวาระพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2499 พระโสภณคณาภรณ์ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระธรรมวราภรณ์ สิ่งที่สะท้อนถึงพระราชศรัทธามากประการหนึ่ง ในช่วงเป็น

* พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ได้รับปฏิบัติทำหน้าที่ อ่านประกาศการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในคราวพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช วันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2493 ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ

⁸⁴ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 74 ตอนที่ 6 (12 มกราคม 2500): 1-2.

พระธรรมวราภรณ์ คือ ในพ.ศ. 2500 ได้รับพระราชทานพัชรดาภรณ์⁸⁵ ต่อมา พ.ศ. 2504 ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ ปรากฏว่าวาระพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาปีเดียวกันพระธรรมวราภรณ์ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระสาสนโสภณ การเลื่อนสมณศักดิ์ของพระธรรมวราภรณ์ขึ้นเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ อาจถือได้ว่าเป็นกรณีประวัติศาสตร์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยที่พระธรรมวราภรณ์ได้รับการสถาปนาสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะในขณะที่มีอายุไม่ถึง 50 ปี เป็นรูปที่สอง ซึ่งรูปแรกคือ พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ และในปี พ.ศ. 2515 โปรดเกล้าฯให้มีการเพิ่มตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะจาก 4 รูป เป็น 6 รูป เพื่อให้อัตราตำแหน่งให้กับพระสาสนโสภณ วัดบวรนิเวศ และจะโปรดเกล้าฯสถาปนาให้ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะหลายครั้งแล้ว ดังข้อความที่ ส.ศิวัรักษ์ ได้เขียนบรรยาย ไว้ในเรื่องสมเด็จพระญาณสังวรที่ข้าพเจ้ารู้จัก ว่า

“...ได้ทราบพระเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์จะโปรดให้ท่านเป็นสมเด็จพระราชาคณะมาหลายครั้ง หากท่านบ้ายเบี่ยงไปว่าท่านที่อาวุโสกว่าท่านมีอยู่ จนปีที่ท่านยอมรับเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นตำแหน่งสมเด็จพระวันรัตว่างลง...”⁸⁶

ดังปรากฏว่าวาระพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2515 มีประกาศสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) เป็นสมเด็จพระราชาคณะ เป็นลำดับที่ 9 ในรัชกาลด้วย นัยยะของการมีพระราชศรัทธาต่อพระเถระรูปนี้ยังสะท้อนออกมาจากราชทินนามที่ได้รับในขณะที่เป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ ราชทินนามพระญาณสังวร* น่าจะสะท้อน

⁸⁵ การพระราชทานพัชรดาภรณ์ เป็นพัดประจำรัชกาลที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นสำหรับพระราชทานแก่พระสงฆ์ที่ทรงเคารพนับถือ และคุ้นเคยโดยเฉพาะ ถือว่าเป็นพัดยศที่ใช้ได้เฉพาะตัวผู้ได้รับพระราชทานเท่านั้น ผู้อื่นจะนำไปใช้ไม่ได้ ทั้งจะนำไปใช้ในงานชาวบ้านก็ไม่ได้ แม้แต่ในงานพระราชพิธี ได้มีระเบียบการใช้พัชรดาภรณ์ ว่าใช้เฉพาะเวลาอนุโมทนาในงานพระราชพิธีถรมงคลงานเดิมนั้นๆ คือน พระมหานิรุตต์ จิตสวโร, คู่มือสมณศักดิ์ พัดยศ ฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพฯ: ธงธรรม, 2550), หน้า 184.

⁸⁶ ส.ศิวัรักษ์, “สมเด็จพระญาณสังวรที่ข้าพเจ้ารู้จัก,” ใน ฉลอง 200 ปี พระเจ้ากรุงสยาม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2548), หน้า 122.

สมณศักดิ์ญาณสังวรในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้โปรดเกล้าฯสถาปนาตั้ง พระอาจารย์สุก เป็นพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระที่พระญาณสังวรเถร ครองวัดราชสิทธิ ต่อมาในรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2359 โปรดเกล้าฯสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์พระญาณสังวรเถร เป็น สมเด็จพระญาณสังวร และใน พ.ศ. 2363 โปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เป็นสมเด็จพระสังฆราชสถิตในวัดพระมหาธาตุ ในราชทินนามเดิม คือ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) ญาณสังวร พระเถระรูปนี้มีครุฐานิยบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ คือ เป็นพระกรรมวาจาจารย์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นพระอุปัชฌาย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวทรงผนวช และเป็นพระอุปัชฌาย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวทรงผนวชเป็นสามเณร สมเด็จพระสังฆราช (สุก) ญาณสังวร เป็นที่เคารพศรัทธาทั้งฝ่ายราชสำนักและประชาชนทั่วไป ดังจะนุ่งหน้าสมเด็จพระ

คุณลักษณะส่วนบุคคลของพระศาสนโศภณที่มีความคล้ายกับสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ว่าเป็นที่เคารพศรัทธาทิ้งฝ่ายราชสำนักและประชาชนทั่วไป โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ทรงพระราชศรัทธาทรงเลื่อมใสในธรรมเป็นพิเศษ เหมือนกัน

ราชทินนามพระญาณสังวรยังสะท้อนให้เห็นถึงพระราชศรัทธาต่อสมเด็จพระญาณสังวรเป็นพิเศษในตอนสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชที่ไม่ได้พระราชทานราชทินนามพระอริยวงศาตตญาณ ซึ่งเป็นราชทินนามของตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชที่ไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ทรงผนวช เพราะยังคงพระราชทานให้ใช้ราชทินนามเดิม ปรากฏในคำจารึกพระสุพรรณบัฏ ในคราวสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ไว้ด้วยว่า “สมเด็จพระญาณสังวร บรมนริศรธรรมนิตินิบาล...” อันแปลว่า สมเด็จพระผู้มีสังวรธรรม (ธรรมเป็นเครื่องระวาง อันประกอบด้วยพระปรีชาญาณ ทรงเป็นพระอภิบาล (พระพี่เลี้ยง) ในการถวายแนะนำพระธรรม แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นใหญ่อย่างในหมู่นรชน⁸⁷ นัยยะน่าจะเป็นการเชิดชูยกขึ้นให้ต่างจากสมเด็จพระสังฆราชที่ไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ที่ต้องใช้ราชทินนามเหมือนกันหมด แต่ใช้ธรรมเนียมเดียวกับการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชที่เป็นเชื้อพระองค์ เมื่อได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช จะได้รับพระราชทานยกราชทินนามเดิมที่ได้รับพระราชทานครั้งสุดท้ายขึ้นเป็นราชทินนามสมเด็จพระสังฆราช เช่น⁸⁸

1. พ.ศ. 2394 สถาปนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส

2. พ.ศ. 2434 สถาปนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์

3. พ.ศ. 2453 สถาปนา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระวชิรญาณวโรรส

4. พ.ศ. 2464 สถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลสังฆปริณายกพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์

5. พ.ศ. 2488 สถาปนา สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ขึ้นเป็น สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก

พระสังฆราชมาแต่เป็นเพียงสมเด็จพระราชาคณะนั้นแล้ว เพราะทรงพระราชศรัทธา ทรงเลื่อมใสในธรรมเป็นพิเศษ คูในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1, หน้า 61-62.

⁸⁷ สุขาวัน พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548), หน้า 36-37.

⁸⁸ คูใน เริง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพฯมหานครจัดพิมพ์, 2521).

4.1.3.1.2 เป็นพระภิกษุที่พระมหากษัตริย์ทรงยกย่องในความรู้ความสามารถ

นอกจากความรู้ความสามารถของพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นความสามารถเฉพาะบุคคลดังที่อภิปรายมาแล้วข้างต้นยังมีพระมหาเถระอีกส่วนหนึ่ง ที่มีความรู้ความสามารถพิเศษเป็นที่ต้อง พระราชอัชฌาศัย เช่นเป็นพระโหราจารย์ ดังในคำประกาศสถาปนาพระธรรมโรดม (อยู่ ญา โณทโย) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ในราชทินนามสมเด็จพระพุฒาจารย์ มีความในตอนหนึ่งในประกาศสถาปนาที่สะท้อนให้เห็นถึงความรู้ความสามารถทรงพระราชดำริว่า “พระธรรมวโรดมเป็นพระเถระผู้เจริญด้วยวิริยาคุณและชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์พยากรณ์”⁸⁹

ความรู้ความสามารถอย่างหนึ่งที่ทรงยกย่องและทรงมีพระราชศรัทธามาก คือ การเป็นพระธรรมกถึก เป็นพระเถระผู้ถวายพระธรรมเทศนาในการพระราชพิธี และในการบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ เป็นหน้าที่ของพระราชาคณะตั้งแต่ชั้นสามัญขึ้นไป ที่จะได้รับอาราธนาให้ถวายพระธรรมเทศนาโดยเฉพาะการถวายพระธรรมเทศนาพระมงคลวิเสศกถาในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พระมหาเถระผู้รับหน้าที่ถวายเทศน์มงคลวิเสศกถาจะต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบรมราชานุญาตก่อน เมื่อมีพระบรมราชานุญาตลงมาแล้วก็ถือเป็นหน้าที่ประจำที่จะต้องถวายเทศน์ทุกปีจนกว่าจะมีเหตุจำเป็น จึงกราบทูลขอพระบรมราชานุญาตเปลี่ยนรูปอื่น เป็นที่ทราบกันดีในหมู่สงฆ์ว่าเป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระราชาคณะที่มีความสามารถในด้านการเทศนาจะเป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนา ปราภพว่าสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนาแทนสมเด็จพระสังฆราช คือ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เริ่มต้นใน พ.ศ. 2517 ทำหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน และตั้งแต่ พ.ศ. 2525 ทำหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนาเรื่อยมา

ปราภพว่ามีพระมหาเถระ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชและพระราชวงศ์ ทรงมีพระราชศรัทธามาก ในเรื่องการแสดงพระธรรมเทศนาอีกรูปหนึ่ง คือ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ฆมฺมสาโร) วัดราชผาติการาม พระองค์ทรงเห็นถึงความสามารถในการแสดงธรรมเทศนา จนเป็นที่พอพระราชหฤทัย และได้รับสั่งให้เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังทำการบันทึกการแสดงธรรมของสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ฆมฺมสาโร) ทุกๆวันธรรมสวนะ ตั้งแต่ครั้งยังไม่ได้ครองสมณศักดิ์ สมเด็จพระราชาคณะ ติดต่อกันไม่น้อยกว่า 20 ปี โดยพระองค์ทรงถือว่า สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ฆมฺมสาโร) เป็นพระอาจารย์สอนธรรมเสมอมา⁹⁰

⁸⁹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวโรดม (อยู่ ญา โณทโย) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 70 ตอนที่ 78 (22 ธันวาคม 2496): 1-2.

⁹⁰ พระเทพโมลี, “ธรรมสารคุณูปการานุสรณ์ครบ 100 ปี,” ใน ทางสงบ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2549), (พิมพ์อุทิศส่วนกุศลถวาย สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ฆมฺมสารเถร ป.ธ. 9) เนื่องในโอกาสครบรอบ 100 ปี ชาตกาล 29 กันยายน 2549), หน้า 42.

นายสัญญา ธรรมศักดิ์ อดีตประธานองคมนตรี ได้เขียนบรรยายไว้ในบทความเรื่องความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในทางธรรม เกี่ยวกับข้อสังเกตในพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ทุมมสาโร) วัดราชผาติการาม ไว้ว่า

“...เป็นกรณีพิเศษอย่างยิ่งก็คือทุกราวที่เจ้าประคุณท่านได้แสดงพระธรรมเทศนาในพระบรมมหาราชวัง ต่อหน้าพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อแสดงจบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะใช้เวลาอันยาวนานในการทรงมีพระราชปฐกฐาในข้อธรรมในพระธรรมเทศนา และพระองค์ทรงมีความประทับใจในข้อธรรมข้อธรรมที่เจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ได้แสดง...”⁹¹

ในปี พ.ศ. 2520 สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ทุมมสาโร) ได้ถวายพระธรรมเทศนา เรื่อง “พระมหาชนก” จนเป็นเหตุสำคัญให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชทานนิพนธ์เรื่อง “พระมหาชนก” ดังในพระราชปรารภในพระราชนิพนธ์เรื่องพระมหาชนก พระราชทานไว้ว่า

“เมื่อ พ.ศ. 2520 เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสดับพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ทุมมสาโร มหาเถร) วัดราชผาติการาม เรื่องพระมหาชนก ทรงพระราชดำริว่าพระมหาชนกชาดก มีคติที่แจ่มแจ้ง และน่าจะเป็นประโยชน์แก่ชนทุกหมู่”⁹²

ด้วยพระราชศรัทธาในความรู้ความสามารถจึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ถวายบูชาภัณฑ์เทศน์ เป็นประจำทุกวันธรรมสวนะจนสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ทุมมสาโร) จนมรณภาพ ทรงมีความห่วงใยในสุขภาพของสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ทุมมสาโร) เป็นอย่างยิ่ง ได้โปรดเกล้าฯ จัดส่งเจ้าหน้าที่และนายแพทย์มาดูแลสุขภาพ เมื่ออาพาธเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาล ก็ทรงรับไว้ในพระบรมราชานุเคราะห์ทุกครั้ง เมื่อกลับมาประจำที่วัดตามปกติ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหน้าที่นำภัตตาหารทั้งเช้าและเพลถวายเป็นประจำ⁹³ เป็นต้น

⁹¹ สัญญา ธรรมศักดิ์, “ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในทางธรรม,” ใน ทางสงบ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2536), (ที่ระลึกออกมรพระราชนิพนธ์สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ทุมมสาโรเถร ป.ช. 9) วันที่ 20 กรกฎาคม 2536), หน้า 499.

⁹² พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช, พระมหาชนก (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2542), หน้า (3).

⁹³ พระครูวิลาสวริธาน, “คำปรารภ,” ใน ทางสงบ, หน้า 18.

เหตุปัจจัยต่างๆ ที่สนับสนุนให้พระภิกษุสงฆ์เจริญในสมณศักดิ์อันเนื่องมาจากพระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์นั้น พระมหากษัตริย์ทรงดำเนินการในกรณีนี้อย่างรอบคอบก่อนที่จะทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยให้พระมหาเถระเหล่านั้นได้รับการสถาปนาสมณศักดิ์พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในความรู้ความสามารถของพระเถระที่มีผลงานเป็นที่ประจักษ์จริงแก่บรรดาเหล่าพระภิกษุด้วยกันเอง และพุทธศาสนิกชนก็ต่างมีศรัทธาต่อพระมหาเถระเหล่านั้นด้วยในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นสูงอย่างสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะก็ไม่ได้ทรงเลือกพิจารณาจากพระราชหฤทัยส่วนพระองค์แต่อย่างเดียว

4.1.3.2 เหตุปัจจัยด้านการเมือง

พระวินัยของสงฆ์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทเอาไว้ ได้ห้ามมิให้พระสงฆ์เข้าไปก้าวก่ายและแทรกแซงกิจการของรัฐที่ดำเนินกันอยู่ตามปกติก็ตาม⁹⁴ แต่เนื่องจากปัญหาของสถาบันสงฆ์ที่มีความต้องการทางเศรษฐกิจและต้องการความยอมรับจากสถาบันอื่น ซึ่งสถาบันสงฆ์นั้นอยู่ในสภาพขององค์กรที่ขาดความเข้มแข็งในการบริหารและจัดการ จะใช้พระวินัยสงฆ์อย่างเดียวในการปกครองไม่อาจจะเพียงพอ ดังนั้นสถาบันสงฆ์จึงมีความจำเป็นที่จะหาทางแก้ปัญหาดังกล่าว ซึ่งถ้าพิจารณาจะเห็นว่า องค์กรในสังคมที่มีความเข้มแข็งและมีความพร้อมที่จะช่วยเหลือสถาบันสงฆ์ได้ก็คือ สถาบันการเมือง ทำให้สถาบันสงฆ์มีความจำเป็นที่ต้องไปมีความสัมพันธ์กับสถาบันการเมือง⁹⁵

พระราชวรมุนี (ประยูร ชาญโต) กล่าวว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันการเมืองกับสถาบันสงฆ์ เป็นหลักการอันชอบธรรมที่ฝ่ายการเมืองจะเข้ามาสัมพันธ์กับสถาบันสงฆ์ หรือร่วมมือกับคณะสงฆ์ ทำหน้าที่เป็นฝ่ายอำนวยการและสนับสนุน เพราะคณะสงฆ์โดยลำพังตัวเองนั้นไม่มีอำนาจในการบริหารจัดการอย่างแท้จริงจึงต้องพึ่งพาอำนาจของฝ่ายบริหาร คือ รัฐให้การอุปถัมภ์ ส่งเสริมพระสงฆ์ให้มีหน้าที่ในการเผยแผ่ธรรมะ สั่งสอนประชาชน และรัฐต้องปกป้องให้พระพุทธศาสนามีความบริสุทธิ์⁹⁶ ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันการเมืองไม่ว่าจะเป็นระบบการปกครองแบบใดก็ตาม ฝ่ายการเมืองจะได้รับความชอบธรรมในอำนาจปกครองใน

⁹⁴ พระราชวรมุนี, ลักษณะสังคมพุทธ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2527), หน้า 140.

⁹⁵ สันติ บัณฑิตพรหมชาติ, “ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์: ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 37.

⁹⁶ พระราชวรมุนี, “ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนาในรอบ 2 ศตวรรษ,” ใน พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย (จัดพิมพ์เนื่องในงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อเฉลิมฉลองวิสาขบูชา 11-17 พฤษภาคม พ.ศ. 2527), หน้า 35.

ฐานะผู้ทำนุบำรุงและคุ้มครองพระพุทธศาสนา ในเชิงอำนาจนั้นสถาบันสงฆ์เป็นฝ่ายที่ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของอำนาจทางการเมืองตลอดมา⁹⁷ ดังจะพบว่าสถาบันสงฆ์ของไทยนั้นมีความสัมพันธ์กับสถาบันการเมือง สถาบันสงฆ์ได้จำลองรูปแบบการปกครองจากฝ่ายบ้านเมืองมาเป็นแบบแผนในการปกครองคณะสงฆ์ โดยเฉพาะหลังจากการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ฝ่ายศาสนจักรอนุโลมตามรูปแบบการปกครองของฝ่ายบ้านเมืองมาใช้ในการปกครองคณะสงฆ์ คือมีรัฐมนตรีสงฆ์ (สังฆมนตรี) มีสภาสงฆ์ (สังฆสภา) มีศาลของสงฆ์ (คณะวินัยธร) พอฝ่ายบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงช่วงสมัย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ปรากฏว่ารูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ก็เปลี่ยนเป็นแบบรวมอำนาจแบบเบ็ดเสร็จตามลักษณะการปกครองของฝ่ายบ้านเมืองในขณะนั้นด้วย

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ฝ่ายการเมืองเข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับสมณศักดิ์ของพระสงฆ์มาก กล่าวคือ กรมการศาสนา จะหารือร่วมกับมหาเถรสมาคมซึ่งเป็นผู้พิจารณาคัดเลือกพระภิกษุที่สมควรได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ จากนั้นกรมการศาสนาจะเสนอบัญชีรายชื่อที่ผ่านการพิจารณาของมหาเถรสมาคมไปตามลำดับขั้นต่อไป การที่กรมการศาสนาซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับการคัดเลือกพระภิกษุให้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์นี้ก่อให้เกิดเสียงครหาอย่างมากว่าพระสงฆ์มีการวิ่งเต้นเรื่องสมณศักดิ์กับเจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นประจำทุกปี⁹⁸ นายสมบุรณ์ สุขสำราญ ได้วิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องสมณศักดิ์ ว่า

“...การมีสมณศักดิ์สูงจะเป็นบันไดไปสู่ตำแหน่งในคณะสงฆ์แล้ว การมีสมณศักดิ์ยังหมายถึงการได้รับนิยตยักต ควบคุมไปกับโอกาสที่จะได้รับเลือกให้ตำแหน่งทางการบริหาร สมณศักดิ์ยังแสดงถึงเกียรติ ความมั่นคง และอำนาจ ดังนั้นสมณศักดิ์จึงเป็นบันไดแก่พระสงฆ์ที่จะสร้างความสัมพันธ์กับฆราวาสที่อยู่ในฐานะสูงทางสังคมไม่ว่าจะเชิงทางอำนาจทางการเมืองหรือเศรษฐกิจ...”⁹⁹

สังคมไทยนั้นเป็นที่ยอมรับกันว่า เมื่อพระภิกษุได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นต่างๆย่อมเป็นเครื่องแสดงถึงคุณธรรมความสามารถ ความอาวุโสและคุณูปการที่พระเถระได้สร้างต่อ

⁹⁷ สมบุรณ์ สุขสำราญ, เอกสารประกอบวิชาการหมายเลข 3 เรื่อง “หนึ่งศตวรรษพระพุทธศาสนาในสังคมไทย” ในหัวข้อ “ความสัมพันธ์ของสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทยในหนึ่งศตวรรษ,” ใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ, รัฐกับศาสนา: บทความว่าด้วยอาณาจักร ศาสนาจักร และ เสรีภาพ, หน้า 275.

⁹⁸ พิพัฒน์ พสุธารชาติ, รัฐกับศาสนา : บทความว่าด้วยอาณาจักร ศาสนาจักร และ เสรีภาพ (กรุงเทพฯ: สยาม, 2545), หน้า 289.

⁹⁹ สมบุรณ์ สุขสำราญ, “หนึ่งศตวรรษพระพุทธศาสนาในสังคมไทย” ในหัวข้อ “ความสัมพันธ์ของสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทยในหนึ่งศตวรรษ,” ใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ, รัฐกับศาสนา: บทความว่าด้วยอาณาจักร ศาสนาจักร และ เสรีภาพ, หน้า 290.

พระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ แต่ในช่วงที่บ้านเมืองและวงการพุทธศาสนาอยู่ภายใต้การปกครองของกลุ่มที่ต้องการแสวงหาผลประโยชน์ การสถาปนาสมณศักดิ์ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นเครื่องมือในการสร้างฐานอำนาจและการปูนบำเหน็จแก่พวกพ้องโดยไม่คำนึงถึงหลักคุณธรรม ความสามารถ ความอาวุโส และคุณูปการที่มีต่อพระพุทธศาสนาเท่าที่ควร ปัญหาดังกล่าวได้กลายเป็นปัญหาความยุติธรรมในวงการคณะสงฆ์ไทยมากขึ้นในระยะหลังๆ เพราะการได้มาของสมณศักดิ์นั้นมีการเมืองเข้ามาแทรกแซง ซึ่งการสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นสูงๆดังกล่าวนี้มักจะมีผลต่อการเข้าไปดำรงตำแหน่งในวงการปกครองคณะสงฆ์ เช่นมีบางรูปเป็นเจ้าคณะใหญ่หนต่างๆ และถ้ารับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะจะได้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง และมีโอกาสได้รับสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช¹⁰⁰ ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันการเมืองกับสถาบันสงฆ์มีลักษณะเกื้อกูลประโยชน์ซึ่งกันและกัน และโดยเฉพาะจะพบว่าพระสงฆ์ที่สนองตอบหรือขานรับนโยบายของรัฐมาช่วยส่งเสริมหรือช่วยเผยแพร่ให้เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายของรัฐก็คือประชาชน ฝ่ายสถาบันการเมืองที่มีอำนาจจะตอบแทนคุณด้วยการส่งเสริมให้เจริญในสมณศักดิ์ ซึ่งดำเนินรูปแบบความสัมพันธ์นี้มาอย่างยาวนานแล้ว

งานวิจัยเรื่องนี้จะเสนอความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันการเมืองกับสถาบันสงฆ์ที่เห็นได้ชัดเจนที่มีผลต่อการเจริญในสมณศักดิ์ คือ โครงการพัฒนาชุมชนชนบทโดยความร่วมมือของคณะสงฆ์และรัฐบาล¹⁰¹ กล่าวคือหลังการรัฐประหาร จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้สร้างอุดมการณ์ “พัฒนา” เข้ามาแทนที่อุดมการณ์ “ประชาธิปไตย” จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เน้นเรื่องความมั่นคง ความเป็นระเบียบ ความสงบเรียบร้อยของทุกส่วนประกอบในสังคม เป็นที่ต้องการและเป็นเงื่อนไขสำคัญในการพัฒนาประเทศ รวมทั้งทรัพยากรของชาติ ไม่ว่าจะเป็ทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรมนุษย์โดยไม่จำกัดประเภทและสถาบันจารีตนิยมทุกสถาบัน ไม่ว่าจะเป็สถาบันศาสนาหรือสถาบันใดก็ตามจะถูกระดมมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่การพัฒนา ทำให้นับตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาบาทบาทของพระสงฆ์ในการเข้าร่วมการพัฒนาชุมชนชนบทได้มากขึ้นอย่างจริงจังและเห็นได้ชัด โดยเฉพาะรัฐบาลหลังจาก จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้เข้ามามีส่วนร่วมกับสถาบันสงฆ์ในการพัฒนาชุมชนชนบท เป็นรูปธรรมผ่านโครงการที่สำคัญๆ อย่างเช่น โครงการพระธรรมทูต (จัดตั้ง พ.ศ. 2507) และโครงการธรรมจาริก (จัดตั้ง พ.ศ. 2508)

โครงการทั้งสองที่มีคณะสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการและจัดทำโครงการในเวลาใกล้เคียงกันต่างมีจุดมุ่งเน้นที่เหมือนกัน คือ จุดมุ่งหมายทางศาสนาและจุดมุ่งหมายทางการเมือง¹⁰² มีวัตถุประสงค์

¹⁰⁰ กระแส นันทโพธิ์, มหานิกาย-ธรรมยุค ความขัดแย้งภายในของคณะสงฆ์ไทยกับการส่องเสพอำนาจปกครองระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร (นนทบุรี: สำนักพิมพ์สันติธรรม, 2518), หน้า 192.

¹⁰¹ อริยา ลิมสุวัฒน์, “บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 88.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

จัดทำโครงการดังกล่าวเพื่อป้องกันความเสื่อมทางจิตใจของประชาชนพลเมืองที่มีต่อพระศาสนา และป้องกันการนำเอาลัทธิอื่น ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อความมั่นคงของชาติและศาสนา มิให้มาเผยแพร่ ชักจูงจิตใจของชาวไทยได้เป็นผลสำเร็จ¹⁰³ จะพบว่านอกจากจะมุ่งหมายในทางศาสนาแล้ว รัฐบาล ยังได้มีนโยบายอาศัยสถาบันสงฆ์เป็นเครื่องมือต่อต้านคอมมิวนิสต์ในทางอ้อมอีกด้วย ทั้งสอง โครงการแตกต่างกันตรงที่โครงการพระธรรมทูต เน้นกระจายไปทั่วประเทศ แต่ในทางปฏิบัติ มุ่งเน้นในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหลัก ส่วนโครงการธรรมจาริก เน้นพัฒนาเฉพาะเขต ภาคเหนือ เป้าหมายแก้ไขปัญหายาเสพติด การจัดการโครงการทั้งสอง เริ่มจากอาราธนาพระเถระ ผู้ใหญ่รับภาระจัดพระภิกษุผู้สมัครมาเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนา เทียวออกไปในท้องถิ่นห่างไกล ความเจริญ และในปี พ.ศ. 2508 รัฐบาลได้มอบถวายงานโครงการทั้งสองให้เป็นกิจการของคณะ สงฆ์ ซึ่งมหาเถรสมาคมก็ได้รับสนองนโยบายของรัฐบาลด้วยดี โดยรับเอางานทั้งสองมาเป็น ศาสนกิจส่วนรวมของคณะสงฆ์¹⁰⁴

โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต รูป แรก ส่วนพระเถระที่สำคัญที่มีบทบาทในการสนองตอบนโยบายของรัฐในโครงการพระธรรมทูต คือ พระพรหมมุนี (พิมพ์ ฐมฺมธโร) วัดพระศรีมหาธาตุ ตั้งแต่ พ.ศ. 2505 ได้ดำรงตำแหน่ง อนุกรรมการมหาเถรสมาคม เป็นเจ้าคณะภาคธรรมยุตภาค 8, 9, 10 และ 11 และเป็นหัวหน้าคณะ พระธรรมทูตสายที่ 1 ไปพัฒนาประชาชนทางด้านจิตใจ ในจังหวัดต่างๆ ในภาค 8, 9, 10 และ 11 ซึ่งเป็นจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด ตั้งแต่ พ.ศ. 2507¹⁰⁵ ที่เริ่มก่อตั้งโครงการพระ ธรรมทูต โดยเอาใจใส่เทศนาสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน จัดการอบรมศีลธรรมแก่นักเรียน และ ให้แสดงตนเป็นพุทธมามกะโดยพระราชนิคม* และถือว่าเป็นผลงานทางด้านการเผยแผ่ชิ้นสำคัญ

¹⁰³ ปิ่น มุกข์นงค์, “ขอแนะนำธรรมทูตพุทธศาสนา,” วารสารพระธรรมทูต 5 (2515): 5.

¹⁰⁴ “สรุปงานของพระธรรมทูตในประเทศไทย พ.ศ. 2509,” ใน บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520), หน้า 93.

¹⁰⁵ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (พิมพ์ ฐมฺมธโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาวิรวงค์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 82 ตอนที่ 111 (23 ธันวาคม 2508): 3.

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิตก ว่าเด็ก ๆ จักหาได้ความรู้สึกลงในทางพระศาสนาไม่ จึง โปรดให้พระราชโอรส ผู้มิได้เคยทรงผนวช เป็นสามเณรทรงปฏิญาณพระองค์ เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ก่อนเสด็จออกไป ศึกษายุโรป ครั้งนั้นใช้คำสาแดงเป็นอุบายสกลตามแบบบาลี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระองค์แรก ปฏิญาณพระองค์ตามธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นั้น และใช้เป็นราชประเพณี ต่อมาได้ทราบว่ามีผู้อื่นจากพระราชวงศ์ เห็นชอบ ตามพระราชดำริ ทำตามบ้างก็มี ธรรมเนียมนี้แม้ได้ใช้นานมาแล้วยังไม่ได้เรียบเรียงไว้เป็นแบบแผน คราวนี้ สมเด็จพระบรมพิตร พระราชสมภารเจ้า (รัชกาลที่ 6) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะส่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมพฏพงศ์บริพัตร พระโอรส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต กับหม่อมเจ้าอื่น ๆ ออกไปศึกษาในยุโรป สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง นครสวรรค์วรพินิต มีพระประสงค์จะให้พระโอรสได้ปฏิญาณพระองค์ในพระพุทธศาสนาตามธรรมเนียม ที่พระองค์ ได้เคย ทรงมา พระบิดาและพระญาติของ หม่อมเจ้าอื่นก็ทรงดำริร่วมกัน เป็นอันว่า ธรรมเนียมนี้ ยังจักใช้อยู่ต่อไป สมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงเรียบเรียงตั้งเป็นแบบไว้ที่เดียว สำหรับใช้ทั่วไป ไม่เฉพาะเจ้านาย ได้แก่บท “อุบายสกล”

ขึ้นหนึ่งที่ส่งผลให้พระพรหมมุนี ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ในปี พ.ศ. 2508 อีกด้วย

พระเถระอีกรูปหนึ่งที่มีส่วนช่วยสนองงานรัฐบาลอย่างมาก คือ สมเด็จพระมหาโมหิณวงศ์ (สนั่น จันทปชฺโชโต) วัดนรนาถ เมื่อครั้งครองสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมวราภรณ์ในปี พ.ศ. 2506 ได้ช่วยงานพระพรหมมุนี (พิมพ์ ฐมฺมชโร) วัดพระศรีมหาธาตุ ในฐานะเป็นรองเจ้าคณะภาค ธรรมยุตภาค 8, 9, 10 และ 11 และเป็นหัวหน้าคณะพระธรรมทูตสายที่ 5 ได้เป็นผู้ริเริ่มจัดตั้งศูนย์อบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมสำหรับประชาชนขึ้นตามวัด และด้วยวัตรปฏิบัติของท่านมีปฏิปทาพระกัมมัฏฐาน ปรากฏว่าเป็นที่เลื่อมใสของประชาชน และได้พากันเข้ามาอบรมเป็นจำนวนมาก¹⁰⁶ ต่อมาเมื่อสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ฐมฺมชโร) วัดพระศรีมหาธาตุ มรณภาพ ในปี พ.ศ. 2517 ทำให้พระธรรมวราภรณ์ (สนั่น จันทปชฺโชโต) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะภาคธรรมยุตภาค 8 และภาค 10 แทน และได้สานงานเผยแผ่ของสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ฐมฺมชโร) ต่ออย่างต่อเนื่อง จนได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่พระพรหมมุนี ในปี พ.ศ. 2519 ช่วงเวลาที่ครองสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะก็ได้สนองตอบนโยบายของรัฐ เช่น ส่งเสริมโครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง มุ่งเน้นเทศนาอบรมสั่งสอนให้ประชาชนรู้จักประหยัด ขยันหมั่นเพียร อดทน เว้นอบายมุข เน้นสอนเรื่องความสุขของภคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนมี 4 อย่าง คือ 1. สุขเกิดจากการใช้ทรัพย์ 2. สุขเกิดแต่การรู้จักใช้จ่ายทรัพย์บริโภค 3. สุขเกิดแต่การไม่เป็นหนี้ 4. สุขเกิดจากการประกอบกิจการที่ปราศจากโทษ เป็นหลัก¹⁰⁷ ซึ่งเป็นแนวนโยบายของรัฐบาลในการบริหารประเทศในช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2520 และถือว่าเป็นผลงานทางด้านการเผยแผ่ขึ้นสำคัญขึ้นหนึ่งที่ส่งผลให้พระพรหมมุนี (สนั่น จันทปชฺโชโต) วัดนรนาถ ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ในปี พ.ศ. 2532 เช่นกัน

ส่วนโครงการพระธรรมจาริกเน้นเผยแผ่ในพื้นที่ภาคเหนือ โดยเน้นแก้ไขปัญหาของชาวเขา เช่น ปัญหาเรื่องฝิ่น ปัญหาความเป็นอยู่ของชาวเขา (การศึกษา รายได้ สุขอนามัย ฯ) ปัญหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และปัญหาความมั่นคงทางการเมือง¹⁰⁸ เป็นต้น พระเถระที่ได้รับมอบหมายให้ดูแลจัดการโครงการพระธรรมจาริก คือ พระธรรมกิตติโสภณ (สุวรรณ

เฉพาะผู้ใหญ่ผู้ได้ศรัทธาเลื่อมใสด้วยตนเองเป็น “พุทธมามกะ” ที่แปลว่า ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน” โดยเหตุนี้ จึงเกิดเป็นประเพณีนิยมแสดงตนเป็นพุทธมามกะขึ้นสืบต่อกันมา ดุใน (สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พุทธมามกะ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2476).

¹⁰⁶ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวราภรณ์ (สนั่น จันทปชฺโชโต) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 94 ตอนที่ 3 (6 มกราคม 2520): 7.

¹⁰⁷ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (สนั่น จันทปชฺโชโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาโมหิณวงศ์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 8-9.

¹⁰⁸ กระทรวงมหาดไทย, กรมประชาสงเคราะห์, “งานพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา,” ใน อริยา ลัมสุวัฒน์, บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520), หน้า 113-115.

สุวรรณโชโต) วัดเบญจมบพิตร ซึ่งมีชาติภูมิเป็นชาวจังหวัดเชียงราย ประกอบกับเป็นเจ้าของคณะภาค 6 มีพื้นที่ปกครองในเขตภาคเหนือ และเป็นหัวหน้าพระธรรมทูตสายที่ 3 พระธรรมกิตติโสภณ ได้เป็นกำลังอันสำคัญในการดำเนินงานตามโครงการสงเคราะห์ชาวเขาของทางราชการ โดยร่วมมือกับกรมประชาสงเคราะห์ สังกัดกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น ได้เป็นหัวหน้าพระธรรมจาริก จัดส่งพระภิกษุสามเณรออกไปอบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมแก่ชาวเขาเผ่าต่างๆ ทำให้บรรดาชาวเขาเกิดความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ประกาศตนเป็นพุทธมามกะ และมอบบุตรหลานของตนให้เข้ารับการบรรพชาอุปสมบทเป็นสามเณรและพระภิกษุเป็นจำนวนมาก ได้มีการส่งเสริมให้ชาวเขาเผ่าต่างๆ มีความรู้เจริญก้าวหน้าทั้งในด้านการศึกษาและวัฒนธรรมเป็นอย่างดี¹⁰⁹ ถือว่าเป็นผลงานทางด้านการเผยแผ่ซึ่งสำคัญชิ้นหนึ่งที่ส่งผลให้พระธรรมกิตติโสภณ (สุวรรณโชโต) ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะเป็นที่พระพุทธรังษิณี

พบว่าเมื่อครองสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะแล้วพระพุทธรังษิณี ได้มุ่งมั่นพัฒนาช่วยเหลือชาวเขาอย่างต่อเนื่อง จนได้รับพระบรมราชโองการโปรดให้เป็นประธานคณะกรรมการจัดการก่อสร้างโรงเรียนสงเคราะห์เด็กยากจนในพระบรมราชานุเคราะห์ ได้รับยกย่องเป็นนักสงเคราะห์ดีเด่นจากมูลนิธิปกรณ อังคุสิงห์ และได้เลื่อนเป็นประธานพระธรรมจาริก¹¹⁰ กิจกรรมนี้เป็นส่วนหนึ่งที่พระพุทธรังษิณีได้ปฏิบัติเป็นผลดีแก่พระศาสนา ประเทศชาติและประชาชน จึงส่งผลได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเป็นที่สมเด็จพระพุทธิชินวงศ์ ในปี พ.ศ. 2532

วิธีการในการดำเนินงานโครงการพระธรรมทูตและพระธรรมจาริกจะคล้ายกัน คือ ส่งพระสงฆ์เข้าไปเทศน์สั่งสอนศีลธรรม และพยายามชักจูงให้บางส่วนของบวชเรียนในพระพุทธศาสนา เมื่อลาสิกขาแล้วจะได้นำความรู้ไปพัฒนาชุมชนของตนเอง แนะนำและสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับนโยบายของรัฐให้ประชาชนทราบ ช่วยเหลือก่อสร้างถาวรวัตถุต่างๆ เพื่อให้ความเจริญแก่ท้องถิ่น เช่น สร้างถนน สะพาน ขุดลอกคูคลอง สร้างบ่อน้ำ ฯ และมีการมอบสิ่งของเวชภัณฑ์ต่างๆ เช่น เสื้อผ้า ยารักษาโรค ฯ เป็นต้น ซึ่งปรากฏตามรายงานว่าการดำเนินงานดังกล่าวเป็นที่ชื่นชมยินดีแก่พุทธศาสนิกชนทั่วไป¹¹¹ จึงจัดว่าเป็นผลงานชิ้นสำคัญที่สถาบันการเมืองกับสถาบันสงฆ์ปฏิบัติร่วมกัน คือ สถาบันการเมืองได้กระจายแนวคิดทางการเมือง สถาบันสงฆ์ได้เผยแผ่ศาสนาโดยผ่านการสนับสนุนจากรัฐบาล

¹⁰⁹ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมกิตติโสภณ (สุวรรณโชโต) ขึ้นเป็นพระพุทธรังษิณี,” *ราชกิจจานุเบกษา* ฉบับพิเศษ เล่ม 90 ตอนที่ 177 (28 ธันวาคม 2516): 9.

¹¹⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพุทธรังษิณี (สุวรรณโชโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธิชินวงศ์,” *ราชกิจจานุเบกษา* ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 4-5.

¹¹¹ สำนักงานบริหารของนายกรัฐมนตรี้, ที่ สร. 0303/1915 “เรื่อง สิ่งทีประชาชนพึงพอใจรัฐบาล,” ใน อริยา ลัม สุวัฒน์, *บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520)*, หน้า 93.

โครงการพัฒนาชุมชนชนบทโดยความร่วมมือของคณะสงฆ์และรัฐบาลผ่านโครงการธรรมทูต กับโครงการธรรมจาริก พบว่าเป็นโครงการที่เป็นประโยชน์ต่อประชาชน ทำให้พระสงฆ์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับโครงการทั้งสอง ดังกล่าวได้รับตอบคณจากรัฐบาล โดยรัฐบาลได้มีส่วนให้เจริญในสมณศักดิ์ โดยเฉพาะกลุ่มพระสงฆ์มีความรับผิดชอบในระดับประธานโครงการนั้นเห็นได้ชัดในการเจริญสมณศักดิ์มาจากผลงานในโครงการทั้งสองดังจะพบในคำประกาศสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ของทุกรูป ได้แก่ สมเด็จพระมหาวิรวัสส์ (พิมพ์ ธรรมธโร) วัดพระศรีมหาธาตุ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ โขโต) วัดเบญจมบพิตร และ สมเด็จพระมหามุนีวงศ์ (สนั่น จันทปชฺโชโต) วัดนรนาถ

ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันการเมืองในเชิงอำนาจนั้นสถาบันสงฆ์เป็นฝ่ายที่ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของอำนาจทางการเมือง ถ้าบุคคลใดเห็นด้วยหรือปฏิบัติตามแนวนโยบายของรัฐก็มักจะได้รับส่งเสริมสนับสนุนในด้านต่างๆ แต่ถ้าไม่เห็นแนวนโยบายก็ย่อมส่งผลกระทบต่อในเชิงไม่ดีต่อบุคคลนั้น ดังจะเห็นได้จากกรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ที่การเมืองนั้นเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่งที่ส่งผลต่อการเจริญหรือไม่เจริญในสมณศักดิ์

อุทัย มณี ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การเมืองว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์: ศึกษากรณี อธิกรณ์ อดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสภเถร)” โดยได้ตั้งสมมติฐานของการเกิดอธิกรณ์พระพิมลธรรมนั้น เนื่องมาจากความขัดแย้งภายในสถาบันสงฆ์ คณะสงฆ์แต่ละกลุ่มอาศัยความสัมพันธ์อันดีระหว่างกลุ่มตน และกลุ่มนักการเมืองจึงร่วมมือกันเพื่อขจัดกลุ่มฝ่ายตรงข้าม จนนำไปสู่การตราพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505¹¹² ในกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เป็นช่วงเวลาที่คณะสงฆ์เกิดความขัดแย้งกันในสังฆสภา ทำให้ฝ่ายการเมืองได้เข้ามามีบทบาทในคณะสงฆ์มากขึ้น กรณีพระพิมลธรรม เป็นพระเถระฝ่ายมหานิกายที่มีผลงานโดดเด่นมีความรู้ความสามารถในการปกครองจนสามารถก้าวสู่ฐานะทางการบริหารคณะสงฆ์ในเวลารวดเร็ว คือ ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะเป็นที่พระพิมลธรรมตั้งแต่อายุได้ 46 ปีเท่านั้น ถือว่าเจริญในสมณศักดิ์เร็วมาก พระพิมลธรรมได้สร้างความไม่ไว้วางใจแก่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กล่าวกันว่า พระพิมลธรรมมีความสนิทสนมกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม อดีต นายกรัฐมนตรี ซึ่งเป็นอดีตนายกรัฐมนตรีที่ถูกจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารยึดอำนาจในปี พ.ศ. 2501

ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2502 ระหว่างที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เดินทางไปประกาศพระพุทธศาสนาและเข้าร่วมประชุมใหญ่สามัญประจำปีขององค์การ เอ็ม. อาร์. เอ. (Moral Re-Armament) เป็นองค์การฟื้นฟูศีลธรรม ณ ประเทศ ญี่ปุ่น และได้เข้าเยี่ยมชมพบกับจอมพล ป.

¹¹² อุทัย มณี, “การเมืองว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์: ศึกษากรณีอธิกรณ์ อดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสภเถร),” ใน อริยา ลิมสุวัฒน์, “บทบาทของมหาเถรสมาคมในการแก้ปัญหาคณะสงฆ์ไทย (พ.ศ. 2445-2530),” หน้า ๖.

พินุลสงคราม อดีตนายกรัชมุนตรีที่ลี้ภัยทางการเมืองอยู่ในประเทศญี่ปุ่น เมื่อพระพิมลธรรมเดินทางกลับถึงประเทศไทย ทำให้บุคคลที่เคารพเลื่อมใส จอมพล ป. พินุลสงคราม และประชาชนที่สนใจทางการเมืองต่างพากันไปนมัสการเรียนถามพระพิมลธรรมถึงเรื่องราวของจอมพล ป. พินุลสงคราม อยู่เสมอๆ ทำให้มีการรายงานพฤติกรรมต่างๆของพระพิมลธรรม และกิจกรรมต่างๆที่เกิดขึ้นภายในวัดมหาธาตุ ให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทราบอยู่ตลอดเวลา ทำให้พระพิมลธรรม ถูกมองว่าเป็นศูนย์กลางของคณะบุคคลที่มีความสนิทสนมคุ้นเคยและจงรักภักดีต่อจอมพล ป. พินุลสงคราม และถูกมองในด้านลบจากฝ่ายการเมืองมากขึ้น¹¹³

ในพ.ศ. 2503 คณะสังฆมนตรี การกล่าวโทษก่ดั่งอริกรรมหนักข้อหาเสพเมณฑนาทางเวจมรรค¹¹⁴ จนมีพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราชให้พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) สึกจากสมณเพศ แต่พระพิมลธรรมไม่ได้ปฏิบัติตามพระบัญชา ทำให้พระพิมลธรรมถูกถอดสมณศักดิ์¹¹⁵ ถูกปรับออกจากตำแหน่งต่างๆ ด้วยข้อหาไม่ปฏิบัติตามพระบัญชาของสมเด็จพระสังฆราช ต่อมาพระพิมลธรรม ได้ถูกกล่าวโทษจากฝ่ายการเมือง ถูกจับกุมและคุมขังในเดือนเมษายน ปี พ.ศ. 2505 ด้วยข้อหาให้การกระทำเป็นคอมมิวนิสต์ และกระทำผิดต่อความมั่นคงชาติถูกจำคุกในสันติบาล แต่ในที่สุดแล้วพระพิมลธรรมได้รับการตัดสินให้เป็นผู้บริสุทธิ์หลังจากใช้ชีวิตอยู่ในคุมขังของสันติบาล นานกว่า 5 ปี ต่อมาวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2509 ศาลทหารกรุงเทพฯ ตัดสินยกฟ้องข้อหาการกระทำเป็นคอมมิวนิสต์ และกระทำผิดต่อความมั่นคงชาติ¹¹⁶ พระพิมลธรรม จึงได้กลับมาครองเพศบรรพชิตอีกครั้งสิ่งที่ช่วยย้ำว่าการเมืองนั้นเป็นปัจจัยที่มีผลกระทบต่อการศึกษาสมณศักดิ์ของพระพิมลธรรม คือ คำให้สัมภาษณ์ในหนังสือพิมพ์มติชนสุดสัปดาห์ ของสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ ในปี พ.ศ. 2527 ความตอนหนึ่งว่า

“...พระพิมลธรรมเป็นชั้นหิรัณยบัฏ ก็เป็นก่อนเขาทั้งหมด เป็นก่อนเราเป็นพระธรรมธีรราชฯ ทางโน้นเขาเป็นพระพิมลธรรมแล้วเป็นมานาน ที่นี้มันบังเอิญหรือบุญกรรมอะไรของพระพิมลธรรม พอถึงโอกาสที่จะเป็นต้องมีเหตุ มีบัตรสนเท่ห์มีอะไรไปถึงเจ้านาย ตั้งแต่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เป็นประธานองคมนตรีก็เสด็จมาหาสมเด็จพระวันรัต (กิตติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ว่าถ้าได้เท่าได้เลื่อนเป็นสังฆราชแล้ว ตำแหน่งสมเด็จพระวันรัตให้พักไว้ก่อนอย่าเพิ่งตั้งคนอื่น เพราะเมื่อสมเด็จพระวันรัตขึ้น

¹¹³ แสง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, หน้า 279-280.

¹¹⁴ สามเณร วัด จิตวิริโย, ข้อเท็จจริงกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโสภณ (ปลด อุดดการี) ถูกกรมวังแกโดยความไม่เป็นธรรม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร), หน้า 3.

¹¹⁵ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ถอดพระสมณศักดิ์,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 77 ตอนที่ 99 15 พ.ย. 2503

¹¹⁶ ดูใน คำพิพากษาศาลทหาร คดีอดีตพระพิมลธรรม อาสโภ, คำพิพากษาคดีดำที่ 277 ก./2507 คดีแดงที่ 192 ก./2509.

(เป็นพระสังฆราช) พระพิมลธรรมก็อยู่ในฐานะที่ต้องเป็นสมเด็จพระวันรัตทันที ที่นี้เจ้านายมาขอขยับขี้ไ้ก็เลยไม่ได้ตั้ง เมื่อมีสถาปนาสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) เป็นสังฆราช ในพ.ศ. 2503 ก็เกิดเรื่อง มีการกล่าวหาว่าพระพิมลธรรมเป็นปราชิก หาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ สุดท้ายก็ไม่ได้เอาเรื่องทั้งสองอย่าง...”¹¹⁷

พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ถูกกล่าวโทษทั้งทางโลกและทางธรรมพร้อมกัน โดยเฉพาะผลกระทบที่ได้รับจากการเมือง เมื่อพ้นข้อกล่าวหาแล้ว การเมืองก็กลับมามีส่วนส่งเสริมให้พระพิมลธรรมกับมาเจริญในสมณศักดิ์อีกครั้ง เพราะเมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2518 มหาเถรสมาคมมีคำสั่งให้อธิการบดีของอดีตพระพิมลธรรม และอดีตพระศาสนโสภณ (ปลด อุตฺตการี) วัดราชาธิวาส ให้ระงับอธิการบดีและให้ถือว่าพระเถระทั้งสองพ้นมลทินโทษ¹¹⁸ ซึ่งรัฐบาลของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ให้ความสนใจกับเหตุการณ์นี้เป็นพิเศษ ทำให้เมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2518 ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรี ไปกราบขอขมาพระพิมลธรรม และพระศาสนโสภณ ที่พระอุโบสถวัดมหาธาตุ และได้จัดการปัญหาที่เกิดขึ้นกับพระเถระทั้งสอง โดยเฉพาะการขอพระราชทานคืนสมณศักดิ์¹¹⁹

การคืนสมณศักดิ์ให้พระเถระทั้งสองได้มีแถลงการณ์มติคณะรัฐมนตรีว่ารัฐบาลพิจารณาแล้วเห็นว่า พระเถระทั้งสองรูปถูกถอดสมณศักดิ์เป็นผู้บริสุทธิ์ จึงมีมติเห็นควรที่จะคืนสมณศักดิ์แก่พระเถระทั้งสองต่อไป สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี จึงออกหนังสือเรียนราชเลขาธิการขอพระราชทานพระมหากรุณาให้พระเถระกลับคืนสมณศักดิ์ดังเดิม¹²⁰ โดยที่ทางสำนักราชเลขาธิการตอบหนังสือกลับมาว่า ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วโปรดเกล้าฯให้ดำเนินการตามที่คณะรัฐบาลเห็นสมควร¹²¹ ทำให้เมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2518 นายนิพนธ์ ศศิธร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ อัญเชิญพัดยศสมณศักดิ์พระพิมลธรรม

¹¹⁷ “บทสัมภาษณ์สมเด็จพระธีรญาณมุนี,” มิตินสูงสุดสัปดาห์ (5 กุมภาพันธ์ 2527): 15.

¹¹⁸ คำสั่งมหาเถรสมาคม, ที่ 4/ 2518 “เรื่องให้ระงับอธิการบดีเกี่ยวกับอดีตพระพิมลธรรมและอดีตพระศาสนโสภณ”, 30 มกราคม พ.ศ. 2518.

¹¹⁹ พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนา เลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คืนสมณศักดิ์ พระพุทธานุชาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 - 2532, หน้า 242.

¹²⁰ สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, “สร.0204/10802 เรื่องขอคืนสมณศักดิ์แก่อดีตพระพิมลธรรมและอดีตพระศาสนโสภณ”, 20 พฤษภาคม พ.ศ. 2518, ใน พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนา เลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คืนสมณศักดิ์ พระพุทธานุชาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 - 2532, หน้า 247.

¹²¹ สำนักเลขาธิการ, “ร.ล. 1001/2387 เรื่องขอพระราชทานพระมหากรุณาให้พระเถระกลับคืนสมณศักดิ์ดังเดิม”, 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2518, ใน พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนา เลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คืนสมณศักดิ์ พระพุทธานุชาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 - 2532, หน้า 247-248.

กลับคืนมาถวายคืน พระอาจ อาสโก ณ พระอุโบสถวัดมหาธาตุ พระพิมพ์มณฑลจึงกลับมาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์เป็นอันดับหนึ่ง

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่มีการเมืองก็มีส่วนสนับสนุนให้พระพิมพ์มณฑล (อาจ อาสโก) ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2526 และ พ.ศ. 2528 หลังได้รับสมณศักดิ์พระพิมพ์มณฑลกลับมาแล้ว ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลง สองวาระ คือในปี พ.ศ. 2518 กับ พ.ศ. 2520 แต่มหาเถรสมาคมไม่ได้พิจารณาเสนอชื่อพระพิมพ์มณฑลได้รับการสถาปนาโดยอ้างว่าขาดคุณสมบัติในการพิจารณา ดังที่อภิปรายไว้ก่อนหน้านี้อีกแล้ว จนกระทั่ง ปี พ.ศ. 2526 ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลงอีก พระพิมพ์มณฑลได้มีคุณสมบัติครบตามที่คณะสงฆ์ใช้พิจารณาสมณศักดิ์แล้ว แต่คณะสงฆ์ไม่มีการพิจารณาพระสงฆ์รูปใดให้ได้รับสถาปนาแทนตำแหน่งที่ว่างลง เหตุการณ์ได้ยืดเยื้อ มาจน พ.ศ. 2528 ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะกับว่างเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่ง และมีแนวโน้มว่าคณะสงฆ์ที่ความรับผิดชอบ คือ มหาเถรสมาคม ในการพิจารณาสมณศักดิ์น่าจะไม่มีพิจารณาให้พระพิมพ์มณฑลให้ได้รับการสถาปนา ทำให้ฝ่ายการเมืองโดยเฉพาะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือร่วมกับคณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือต้องกดดันมหาเถรสมาคมให้มีการเสนอชื่อพระพิมพ์มณฑล (อาจ อาสโก) ให้ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งปรากฏเป็นข่าวตามหน้าหนังสือพิมพ์ตลอดช่วงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2528 หลายฉบับ เช่น

หนังสือพิมพ์สยามรัฐ ฉบับ วันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528 ลงข่าวว่า

“ส.ส. ตะวันออกเฉียงเหนือ ออกโรงสนับสนุนสถาปนาพระพิมพ์มณฑล ส.ส.พรรคประชาธิปไตยเห็นด้วยกับเสียงสนับสนุนให้พระพิมพ์มณฑลเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ประกาศต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งตำแหน่ง...”¹²²

หนังสือพิมพ์มติชนฉบับวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528 พาดข่าวว่า

“พระพิมพ์มณฑล เปิดใจไม่หวังสมณศักดิ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 16 ส.ส. ตะวันออกเฉียงเหนือ ทำหนังสือถึงเปรมให้สั่งการกระทรวงศึกษาธิการ กราบบังคมทูลเสนอชื่อพระเถระชั้นผู้ใหญ่ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะรวมทั้งพระพิมพ์มณฑลด้วย...”¹²³

¹²² สยามรัฐ ปีที่ 36 ฉบับที่ 12030 (29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528): 12.

¹²³ มติชน ปีที่ 8 ฉบับที่ 2827 (30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528): 16.

ในที่สุด พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ครองสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะอยู่ยาวนานที่สุด กว่าที่จะเจริญสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นก็ต้องเผชิญกับปัญหาต่างๆ อยู่ นาน พบว่าถ้าพระพิมลธรรมไม่ถูกกล่าวโทษทั้งทางโลกและทางธรรม การเจริญในทางสมณศักดิ์ก็น่าจะได้ขึ้นเป็นถึงสมเด็จพระสังฆราช เมื่อพิจารณาจากลำดับชั้นอาวุโสทางสมณศักดิ์ของ พระพิมลธรรม ได้รับสถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะก่อนสมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน ซึ่งต่อมาก็ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชในปี พ.ศ. 2515 ได้รับสถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะก่อนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ ซึ่งต่อมาก็ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ในปี พ.ศ. 2517 และได้รับสถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะก่อนสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ซึ่งต่อมาก็ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชในปี พ.ศ. 2532 ด้วยแรงสนับสนุนทั้งฝ่ายการเมืองทำให้ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2528 พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะเป็นที่ สมเด็จพระพุฒาจารย์

กรณีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ นั้นเหตุปัจจัยทางการเมืองเป็นส่วนหนึ่งที่มีช่วยกดดันมหาเถรสมาคมให้ทำการพิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรมให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ แต่คาดว่าเหตุปัจจัยหลักที่ถือว่าเป็น “เงื่อนไขพิเศษ” ที่น่าจะมีส่วนสำคัญมากที่กดดันให้มหาเถรสมาคมต้องพิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรม น่าจะมาจากกรรมาญของกลุ่มของคณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และกลุ่มพระสงฆ์สายวัดมหาธาตุ ที่กดดันขอแยกนิกายหากไม่มีการเสนอชื่อพระพิมลธรรมให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ดังจะอภิปรายเพิ่มเติมในเรื่องเหตุปัจจัยในคณะสงฆ์

4.1.3.3 เหตุปัจจัยในคณะสงฆ์

เดิมการสถาปนาสมณศักดิ์และเลื่อนสมณศักดิ์เป็นสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงปรึกษาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก่อนที่จะพระราชทานสมณศักดิ์ให้แก่พระภิกษุสงฆ์รูปใด ถือเป็นจุดเริ่มต้นที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้คณะสงฆ์ได้มีส่วนร่วมในการพิจารณาเสนอความเห็นเกี่ยวกับการคัดเลือกพระเถระที่ทรงจะสถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นต่างๆ ได้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อมา และเป็นจุดที่ทำให้ระบบอุปถัมภ์ในคณะสงฆ์เพิ่มมากขึ้นด้วย ดังในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง พระพุทธศาสนากับระบบสมณศักดิ์: ศึกษาเฉพาะกรณีทัศนคติของนักวิชาการพุทธศาสนาและพระนักศึกษาศาสนศึกษาในสถาบันอุดมศึกษา ของ พระมหาวิเชียร สายศรี ในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. 2543 ได้กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ในคณะสงฆ์ที่เกี่ยวกับการพิจารณาสมณศักดิ์ไว้ดังนี้

กฎเกณฑ์การสถาปนาและการเลื่อนสมณศักดิ์มีความคลาดเคลื่อนจากระบบกฎเกณฑ์ที่ได้ตั้งไว้ พิจารณาจากคณะกรรมการผู้พิจารณาและด้านคุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการสถาปนายังไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่ตั้งไว้ มีการปฏิบัติคลัดคลันในการพิจารณา เช่น มีลักษณะการเล่นพรรคเล่นพวก คือ ใช้ระบบความคุ้นเคยเป็นเกณฑ์พิจารณาถ้าพระสงฆ์รูปใดเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกับคณะกรรมการพิจารณา อาจจะพิจารณาได้สะดวกหรืออาจจะได้รับการพิจารณาก่อนรูปอื่นๆ ใดๆ ที่คุณสมบัติอาจไม่เหมาะสมทั้งทางด้านความรู้ความสามารถ ผลงานหรือระยะเวลา¹²⁴

เมื่อเกิดเป็นกลุ่มอุปถัมภ์กันทางสมณศักดิ์ทำให้คณะสงฆ์มีสองกลุ่ม คือ กลุ่มได้ประโยชน์กับกลุ่มเสียประโยชน์ ทางกลุ่มเสียประโยชน์ มองว่าการพิจารณาสมณศักดิ์ไม่เป็นธรรม จึงต้องมีการรวมตัวกันเพื่อกดดันกลุ่มผู้มีอำนาจเกี่ยวกับการพิจารณาเรื่องสมณศักดิ์ให้สนใจในพลังของกลุ่มคนที่เรียกร้องเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมแก่ฝ่ายตน

เหตุปัจจัยภายในคณะสงฆ์ที่เกื้อหนุนและส่งเสริมให้พระเถระรับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ ถือว่าเป็น “เงื่อน ไขพิเศษ” ที่ลักษณะเป็นแรงผลักดันในเชิงบังคับให้ผู้มีส่วนรับผิดชอบต่อการพิจารณาสมณศักดิ์ต้องสถาปนาพระสงฆ์ที่กลุ่มเสนอให้ได้รับตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ ในงานวิจัยเรื่องนี้พบว่า กรณีของการสถาปนาพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ขึ้นเป็นสมเด็จพะพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2528 กล่าวคือ

ในคราวที่ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายมหานิกายว่างลงสองตำแหน่ง เนื่องจากสมเด็จพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จนฺทสิริ) วัดสุทัศน์ มรณภาพลงในปี พ.ศ. 2526 จึงทำให้ต้องพิจารณาพระสงฆ์ที่มีคุณสมบัติครบตามเงื่อน ไขของคณะสงฆ์ดังที่อภิปรายมาแล้วให้ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ถ้าเงื่อน ไขหรือคุณสมบัติที่ปฏิบัติมา ชื่อของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ จะต้องได้รับการพิจารณาเป็นลำดับที่แรก แต่มหาเถรสมาคมก็ยังไม่ได้พิจารณาให้รองสมเด็จพระราชาคณะรูปใดได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลงทำให้พระสงฆ์รวมตัวกันกดดันมหาเถรสมาคมให้เสนอชื่อพระพิมลธรรมให้ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะให้ได้

พระสงฆ์ที่รวมตัวกันกดดันมหาเถรสมาคมเป็นกลุ่มสงฆ์ที่มีถิ่นกำเนิดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็นชาวจังหวัดขอนแก่น และกลุ่มอันเตวาลิกของวัดมหาธาตุ ซึ่งวัดมหาธาตุเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในขณะนั้น

¹²⁴ ดูใน พระมหาวิเชียร สายศรี, “พระพุทธศาสนากับระบบสมณศักดิ์: ศึกษาเฉพาะกรณีที่สนะของนักวิชาการพุทธศาสนาและพระนักศึกษาศาสนาในสถาบันอุดมศึกษา”, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหิดล พ.ศ. 2543).

พระพิมลธรรม เป็นสภานายกมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกลุ่มพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สายวัดมหาธาตุมองว่าพระพิมลธรรม ถูกเอาเปรียบไม่ได้รับความเป็นธรรมในการพิจารณาเรื่อง สมณศักดิ์ ในปี พ.ศ. 2526 ปราภฏว่ามีสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) เป็นชาวจังหวัด นครราชสีมา ซึ่งเป็นชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นเดียวกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็น สมเด็จพระราชาคณะเพียงรูปเดียวที่ให้การสนับสนุนพระพิมลธรรม ให้ได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระราชาคณะ การเรียกร้องของกลุ่มสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับพระสงฆ์สายวัด มหาธาตุเพื่อคัดค้านมหาเถรสมาคมพิจารณาให้พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ได้รับการ เสนอชื่อรับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น

เริ่มจากปี พ.ศ. 2526 พระราชรัตโนบลเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี ในฐานะเลขาธิการศูนย์ ประสานงานการพระพุทธศาสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ออกแบบสอบถามส่งไปยังเจ้าคณะ จังหวัด 17 จังหวัด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อสำรวจความคิดเห็นว่ารองสมเด็จพระราชา คณะรูปใดเหมาะสมกับตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่ 14 จังหวัดในจำนวน 17 จังหวัดเห็นว่าพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ สมควร ได้รับความสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์¹²⁵ พระราชรัตโนบลจึงได้ส่งแบบสอบถามตอบกลับให้ นายข้าหลวง วุฒิจันทร์ อธิบดีกรมศาสนาในขณะนั้น ในฐานะเลขาธิการมหาเถรสมาคม พิจารณา ดำเนินการ

ขณะเดียวกันวันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2526 สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ มีลิขิตด่วน¹²⁶ กราบทูล สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) เพื่อให้ทรงพิจารณาเสนอ ชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ให้ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชา คณะ สมเด็จพระธีรญาณมุนีสนับสนุนพระพิมลธรรมว่าเหมาะสมที่จะได้รับการสถาปนาให้เป็น สมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชทรงรับลิขิตดังกล่าวแล้วได้มีพระบัญชาให้นาย ข้าหลวง วุฒิจันทร์ อธิบดีกรมการศาสนาขณะนั้น ในฐานะเลขาธิการมหาเถรสมาคมดำเนินการ แต่ เรื่องไม่มีความคืบหน้าในที่สุดพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2526 ก็ไม่มีการ พระราชทานสถาปนารองสมเด็จพระราชาคณะรูปใดเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่าง และในปี พ.ศ. 2527 ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะก็ว่างเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งตำแหน่ง เนื่องจาก สมเด็จพระ ธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ มรณภาพลง

¹²⁵ ศูนย์ประสานงานการพระพุทธศาสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือวัดทุ่งศรีเมือง อ.เมือง จ.อุบลราชธานี, เอกสารที่ ศ.ป.ศ. 0075/2526 “เรื่องสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์,” 15 กันยายน 2526, ใน แสง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ, หน้า 249-250.

¹²⁶ วัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพมหานคร, ด่วนมาก ที่ 119/2526 “เรื่องการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ,” 20 พฤศจิกายน 2526, ใน แสง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ, หน้า 252-254.

อย่างไรก็ดีพบว่ามีความน่าจะเป็นไปได้ว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พื้น ชุตินฺธโร) เป็นผู้มีส่วนสำคัญในการพิจารณาพระสงฆ์ให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลงทั้ง 2 ตำแหน่ง ได้ใช้อำนาจในฐานะผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช เสนอให้ พระพุทธรังษี (สุวรรณ สุวณฺโฑ) เป็นเจ้าคณะใหญ่หนเหนือ ในปี พ.ศ. 2526 และแต่งตั้งพระวิสุทธาธิบดี (ไสว จิตฺวิโร) เป็นเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก ในปี พ.ศ. 2527 ซึ่งการได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่เท่ากับเป็นการสร้างเงื่อนไขให้ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ดังที่ได้อภิปรายมาแล้วว่า ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนปกครองส่วนใหญ่จะเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ทำให้การเรียกร้องของคณะสงฆ์จากส่วนต่างๆ ก็ยิ่งต้องเร่งดำเนินการให้มหาเถรสมาคมเสนอชื่อพระพิมลธรรมให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ

พระราชรัตนโบล ได้ติดตามเรื่องต่อโดยการยื่นฎีกาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ โดยผ่านราชเลขาธิการ พระราชรัตนโบลได้ถวายพระพรเกี่ยวกับความขัดแย้งในคณะสงฆ์เกี่ยวกับการสถาปนาสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ และถวายพระพรถึงข้อตกลงของพระเถระภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมถึงสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) ที่ให้การสนับสนุนพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ให้ดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ดังข้อความบางส่วนในหนังสือถวายพระพร กล่าวว่า

“...ขอถวายพระพรมหาบพิตรทรงเมตตาพระพิมลธรรม ตรีสปรารภกับราชเลขาหรือกับสมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระญาณสังวรว่าสมณศักดิ์สมเด็จพระพุฒาจารย์ ควรแก่พระพิมลธรรมเพียงเท่านั้นอาตมภาพคิดว่า ความแก่งแย่งที่มีอยู่ในวงการมหาเถรสมาคมก็จะยุติลงได้ และถ้าหากเป็นไปได้ทรงสถาปนาพระพิมลธรรมในสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ พร้อมกับบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุสมเด็จพระบรมราชชนนี 84 พระวัสสา ก็จะเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระยาอภัยโกสโสดหนึ่ง ด้วยเข้าใจว่าความแก่งแย่งร้าวรานในคณะสงฆ์ก็จะสงบลงและความครหาในเรื่องนี้จะไม่มี จะมีแต่เสียงแซ่ซ้องสาธุการทั้งคณะสงฆ์และพสกนิกรของมหาบพิตรทั่วประเทศที่ได้ขอโรกาสถวายพระพรมานี้ ด้วยความเป็นห่วงพระบวรพุทธศาสนาเกรงว่าจะมีความร้าวรานขึ้นในวงการคณะสงฆ์ และเป็นห่วงมหาบพิตรเกรงว่าจะผลอพระราชหฤทัย สถาปนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ แก่ผู้ไม่เหมาะสมจะก่อให้เกิดความครหาเป็นเหตุให้เส้าหมองพระราชบังลังก์เป็นที่สุด ...”¹²⁷

¹²⁷ มติมหาเถรกรรม ปีที่ 1, ฉบับที่ 25 (36) (22-28 พฤศจิกายน 2527): 15-16, ใน แสง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ, หน้า 258-

การเรียกร้องยังปรากฏว่ามีหนังสือเรียกร้องจากคณะสงฆ์กลุ่มอื่นอีก เช่น กลุ่มของพระมหาสารวม ปิยธมฺโม วัดมหาธาตุ มีการส่งหนังสือกราบทูลสมเด็จพระสังฆราชพร้อมกับแนบเอกสารสำรวจสังฆามติจำนวน 1000 ฉบับ สอบถามเกี่ยวกับพระเถระรูปใดเหมาะสมกับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ซึ่งความคิดเห็นส่วนใหญ่ที่คืนกลับมา 863 ฉบับ ปรากฏว่า 818 ฉบับลงความเห็นว่าเป็นพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เหมาะสมที่สุด¹²⁸

การเรียกร้องของคณะสงฆ์กลุ่มต่างๆก็ยังไม่ได้รับการพิจารณา ทำให้กลุ่มของพระครูพรหมญาณวิกรม เจ้าอาวาสวัดศรีวังสัจ จังหวัดนครสวรรค์ ทำหนังสือลับเฉพาะไปยังพระสังฆาธิการทุกระดับชั้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพร้อมทั้งเสนอมาตรการที่รุนแรงขึ้นถ้าไม่มีการเสนอชื่อ พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ให้ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ดังนี้

“...หากขอความเมตตาขอความเป็นธรรมโดยสันติไม่ได้รับความเป็นธรรมขอให้ดำเนินการขั้นที่ 2 รวมถึงให้มากขึ้นโดยยื่นโน้ตส์ว่าหากไม่ได้รับความเมตตาจากอีกพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมดจะประท้วงด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง เมื่อไม่ได้รับความเมตตาจากไม่ได้รับความเป็นธรรมจริงๆก็ดำเนินการขั้นที่ 3 คือประท้วงจริงๆไม่ยอมฟังคำสั่งของมหาเถรสมาคมเข้าใจว่ามหาเถรสมาคมไม่กล้าถอดพระสังฆาธิการออกหมดทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือแน่นอน...”¹²⁹

การเรียกร้องได้ดำเนินมาจนถึงพระราชพิธีฉัตรมงคลในปี พ.ศ. 2527 ในวันพระราชพิธีดังกล่าวก็ไม่มีมีการพระราชทานสถาปนาพระเถระรูปใดขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ แต่กลับมีตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างเพิ่มอีกตำแหน่ง เนื่องด้วยสมเด็จพระธีรญาณมุนีมรณภาพลงในวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2527 ทำให้สมเด็จพระราชาคณะฝ่ายมหานิกายเหลือเพียงรูปเดียว คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา ต่อมาวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2527 สมเด็จพระพุฒาจารย์ ทำหน้าที่รักษาการแทนสมเด็จพระสังฆราชมีคำสั่งแต่งตั้งพระวิสุทธาธิบดิน (ไสว วิฑฺฒินฺทโร) วัดไตรมิตร เป็นเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออกเฉียงเหนือมีอำนาจหน้าที่รับผิดชอบการคณะสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้การเรียกร้องเพิ่มมากขึ้น มีการออกหนังสือร้องเรียนกราบทูลสมเด็จพระสังฆราช ไปถึงนายกรัฐมนตรี และมีการออกหนังสือเรียกร้องให้เหล่าพระเถระและสังฆาธิการทั่วทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ระดับรองเจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะ

¹²⁸ กลุ่มพิทักษ์ความเป็นธรรมคณะสกล 1 วัดมหาธาตุ, กพธ. 4/2527 “เรื่องการสถาปนารองสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระพุฒาจารย์,” 6 มีนาคม 2527, ใน แสง อุดมศรี, *ศึกสมเด็จ*, หน้า 266-268.

¹²⁹ วัดศรีวังสัจ อ.เมือง จ.นครสวรรค์, ลับเฉพาะ ที่ พ/2527 “เรื่องขอสนับสนุนพระเถระผู้นำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนา,” 2 พฤษภาคม 2527, ใน แสง อุดมศรี, *ศึกสมเด็จ*, หน้า 268-272.

อำเภอ เจ้าตำบล พระสังฆาธิการ และพระสงฆ์สามเณรลูกวัดธรรมดา ลงลายมือชื่อในหนังสือร้องเรียน เพื่อกราบทูลสมเด็จพระสังฆราช แต่การตอบรับข้อเรียกร้องที่ส่งถึงสมเด็จพระสังฆราชยังคงไม่เป็นผล ในที่สุดพระราชสารเวที รองเจ้าคณะภาค 9 พระราชรัตนโอบลเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี พระราชปริชาญาณมุนี เจ้าคณะจังหวัดหนองคาย พระราชมงคลมุนี เจ้าคณะจังหวัดชัยภูมิ และพระบวรปริยัติกิจ เจ้าคณะจังหวัดมหาสารคาม ในขณะที่นั้นได้รับมอบอำนาจเต็มจากเจ้าคณะจังหวัดทั้งหมดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้มีการทำลิจิตด่วนถึงนายกรัฐมนตรี 1 ฉบับและถึงสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ อีก 1 ฉบับ¹³⁰ มีความตอนหนึ่งที่แสดงถึงการยื่นคำขาดกับสองทางว่า

“...แต่การณ์อย่างไรก็ตามหากไม่มีความเป็นธรรมในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะเนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม 2528 อันเนื่องมาจากการทำงานที่ขาดความรับผิดชอบไม่เป็นธรรมคณะอาตมภาพก็จะรู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่จะขอว่านับแต่วันที่ 5 ธันวาคม 2528 เป็นต้นไปคณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมดจะถือว่าผู้มีอำนาจรับผิดชอบทั้งปวงในพระบวรพุทธศาสนาได้ปฏิเสธความปรารถนาดีความเรียกร้องด้วยการอันชอบธรรมของคณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและจะถือว่ารัฐมนตรีที่เกี่ยวข้องมีเจตนาบีบบังคับจิตใจคณะสงฆ์และประชาชนภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างร้ายแรงสุดวิสัยที่จะอยู่อย่างปราศจากความเป็นธรรมนี้ได้จำเป็นต้องเป็นตนของตนเอง ดังกล่าวคือจะเกิดนิกายสงฆ์ขึ้นดูแลและบริหารการพระศาสนาใหม่ตามหลักธรรมวินัยถูกต้องและสิทธิหน้าที่ในกฎหมายรัฐธรรมนูญอันเป็นกฎหมายสูงสุดแห่งราชอาณาจักรไทยเพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนาอุทิศพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสืบไป...”¹³¹

หนังสือพิมพ์มติชนมีการลงข่าวว่าพระสงฆ์ตะวันออกเฉียงเหนือเสนอโครงสร้างบริหารศาสนาใหม่ พระสงฆ์ตะวันออกเฉียงเหนือเตรียมออกจากการปกครองของมหาเถรสมาคม หากพระพิมลธรรมไม่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช¹³² ด้วยการเสนอรูปแบบโครงสร้างการบริหารของคณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือออกมาให้สื่อมวลชนรับรู้แล้ว ทำให้เกิดความกดดันไปยังมหาเถรสมาคมกับฝ่ายรัฐบาลที่ต้องเร่งพิจารณาคัดเลือกรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลง 2 ตำแหน่ง ผลจากการเรียกร้องยื่น

¹³⁰ ศูนย์ประสานงานการพระพุทธศาสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือวัดทุ่งศรีเมือง อ.เมือง จ.อุบลราชธานี, ด่วนมากที่ สปศ. พิเศษ/2528 “เรื่องการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ,” 2 พฤศจิกายน 2528, ใน แสวง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ, หน้า 334.

¹³¹ ศูนย์ประสานงานการพระพุทธศาสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือวัดทุ่งศรีเมือง อ.เมือง จ.อุบลราชธานี, ด่วนมากที่ สปศ. พิเศษ/2528 “เรื่องการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ,” 27 พฤศจิกายน 2528, ใน แสวง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ, หน้า 333.

¹³² มติชน ปีที่ 8 ฉบับที่ 2828 (1 ธันวาคม พ.ศ. 2528): 16.

คำขาดที่จะขอแยกตั้งนิกายใหม่ของคณะสงฆ์ให้เสนอชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น ส่งผลให้ในวาระพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2528 มีการโปรดเกล้าฯพระราชทานสถาปนารองสมเด็จพระราชาคณะ 2 รูป ดำรงสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ

1. พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์
2. พระธรรมวโรดม (สนธิ์ เขมจารี) วัดปทุมคงคา เป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี

การศึกษาพบว่าในขั้นตอนการพิจารณาของคณะสงฆ์ คณะสงฆ์ได้ใช้เงื่อนไข และเหตุปัจจัยหลายอย่างมาเป็นแนวปฏิบัติในการพิจารณาคัดกรองรายชื่อ แต่ในบางกรณีก็มี เหตุปัจจัยที่ นอกเหนือจากเงื่อนไข คือ “เงื่อนไขพิเศษ” เข้ามากดดันให้ต้องพิจารณาเสนอชื่อ เมื่อพิจารณาได้ รายชื่อแล้วนั้น คณะสงฆ์จะส่งเรื่องให้กรมการศาสนา นำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในระดับ ต่อไป

4.2 การมีพระบรมราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์

การศึกษามูลนิธิหลังการเจริญในสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับการสถาปนา จำนวน 20 รูปในช่วงระยะเวลาที่วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษา ทำให้ได้ข้อสรุปว่า ในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระมหากษัตริย์ทรงกำหนด “ธรรมเนียมปฏิบัติ” เรื่องความอาวุโสทางสมณศักดิ์ ประกอบพระบรมราชวินิจฉัยในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ซึ่งธรรมเนียมปฏิบัตินี้ได้กลายมาเป็นแนวปฏิบัติในการพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนา สมเด็จพระราชาคณะเกือบทุกรูป นับตั้งแต่ทรงรับบรมราชาภิเษกเมื่อปี พ.ศ. 2493 จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2532

หลักปฏิบัติที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ไทย ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสถาปนาสมณศักดิ์ พระสงฆ์ในประเทศไทยนั้น เป็นที่ทราบกันดีว่า พระมหากษัตริย์เป็นผู้พระราชทานสมณศักดิ์แก่ พระสงฆ์ ซึ่งได้รับยกย่องว่า ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ เพื่อให้ดำรงมั่นอยู่ในสมณเพศ เป็นกำลังในการ สืบอายุพุทธศาสนา และเพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อย ถือว่าเป็นอำนาจอัน ชอบธรรมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของจารีตประเพณี (Traditional authority) ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของ ตัวแทนอำนาจในสังคมดั้งเดิม เป็นอำนาจที่มาจากความเชื่อตามประเพณีดั้งเดิม โดยเฉพาะสังคม ระบบอุปถัมภ์ หรือความศรัทธาในตัวบุคคล¹³³ เช่น การมีพระราชศรัทธาเป็นการส่วนพระองค์ต่อ พระเถระบางรูป ดังปรากฏตามพระอภิบาลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโ

¹³³ รัตยา โดสกุล, มโนทัศน์เรื่องอำนาจ (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, 2548), หน้า 64.

รว่า “เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่นเป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา...” หากไม่ใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ “ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า”¹³⁴ เป็นต้น

ดังนั้น ด้วยอำนาจอันชอบธรรมตามประเพณีปฏิบัติดังกล่าว ทำให้พระมหากษัตริย์สามารถพระราชทานรางวัล การตอบแทน หรือการลงโทษต่อพระภิกษุสงฆ์ได้ ไม่ว่าจะเป็นการพระราชทานสถาปนา เลื่อนสมณศักดิ์ ถอดถอน และพระราชทานคืนสมณศักดิ์ เป็นต้น ในขั้นตอนของพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช จะพบว่าพระมหากษัตริย์ทรงเน้นหลักปฏิบัติในการพิจารณาเรื่อง “ความเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า” เป็นสำคัญ

“ความเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า” ในงานวิจัยเรื่องนี้ หมายถึง การครองอาวุโสทางสมณศักดิ์ กล่าวคือ การนับอาวุโสของพระราชาคณะ โดยพิจารณาจากลำดับเวลาการได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ พระราชาคณะที่ได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ก่อนพระราชาคณะรูปอื่น ถ้าได้รับสถาปนาในวันเดียวกันให้ถือว่ารูปที่ได้รับสถาปนาในลำดับก่อนว่ามีอาวุโสสูงกว่า หรืออาจกล่าวอย่างสามัญว่ารูปใดรับพัดยศก่อนรูปนั้นเท่ากับได้รับสถาปนา ก่อน ด้วยเหตุนี้ทำให้มหาเถรสมาคมจะเสนอรายชื่อพระเถระขึ้นรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีอาวุโสทางศักดิ์ และเป็นไปตามเงื่อนไขของคณะสงฆ์โดยเรียงลำดับก่อนหลังตามจำนวนตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลง จากนั้นจะดำเนินการกราบบังคมทูลตามขั้นตอนเพื่อให้มีพระบรมราชวินิจฉัยต่อไป

ดังกรณีตัวอย่างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงใช้ความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ คือในคราวที่สถาปนาสมณศักดิ์พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิตร เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เนื่องในการพระราชพิธีฉัตรมงคล พ.ศ. 2506 สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิตร ได้ทรงบันทึกถึงเหตุการณ์ครั้งนั้นไว้ว่า

“...มีข้ามนานสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ได้รับสถาปนาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะชั้นรองสมเด็จก็มีอยู่ 2 รูป เรา 1 กับท่านผู้แก่อาวุโสอีก 1 จะได้เลื่อนขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะพร้อมในคราวสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เราเป็นผู้อ่อนอาวุโสทางอายุพรรษา แต่มีอาวุโสสูงในด้านสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จฯกว่า จึงได้เข้ารับสุพรรณบัฏที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ต่อจากสมเด็จพระสังฆราชก่อนหน้าตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์...”¹³⁵

¹³⁴ สุขาวาน์ พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), หน้า (7).

¹³⁵ สมเด็จพระสังฆราช (วาสนมหาเถระ), “รางวัลชีวิต,” ใน กล้าวันประสูติ 2 มีนาคม 2530, หน้า 113.

อีกกรณีหนึ่งที่เห็นได้ชัดเจน คือ กรณีสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2515 เป็นตัวอย่างที่สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของความอาวุโสทางสมณศักดิ์ คือการเพิ่มอัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะจาก 4 รูป เป็น 6 รูป เพื่อให้อัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะแก่พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ในฐานะที่เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์ ลำดับที่ 1 ของทั้งสองนิกายในขณะนั้น ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่ พระสาสนโสภณ ในปี พ.ศ. 2504

เมื่อตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลง ตามอัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะก่อนหน้าปี พ.ศ. 2515 มีการแบ่งเป็น 2 นิกาย ประกอบด้วยนิกายละ 2 รูปเท่ากัน ปรากฏว่าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลงในปี พ.ศ. 2515 นั้นโดยพฤตินัยเป็นตำแหน่งของฝ่ายมหานิกาย เนื่องด้วยสมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช มหาเถรสมาคมจึงพิจารณาที่จะเสนอชื่อพระธรรมวโรดม (ทรัพย์ โฆษโก) วัดสังเวช เพื่อให้ได้รับพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะต่อไป โดยที่มหาเถรสมาคมได้ใช้เงื่อนไขความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการคัดเลือกรายชื่อพระราชาคณะชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะในฝ่ายมหานิกายทั้งหมด ชื่อของพระธรรมวโรดม มาเป็นลำดับที่ 1 จากศึกษาพบว่าถ้ามหาเถรสมาคมจะเสนอชื่อพระธรรมวโรดมให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้นจะเป็นการผิดธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ พระองค์ทรงกำหนดเลือกใช้เงื่อนไขความอาวุโสทางสมณศักดิ์ เพราะตั้งแต่ พ.ศ. 2490 ถึง พ.ศ. 2515 มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะไปแล้วรวม 8 รูป ทุกรูปที่พระองค์ทรงเลือก ใช้เงื่อนไขความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยทั้งสิ้น ถ้ามหาเถรสมาคมยังคงจะเสนอชื่อพระธรรมวโรดม ก็จะเป็นการข้ามพระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ที่มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงสุดของทั้งสองนิกาย ถึงแม้ว่าจะได้รับการสถาปนาในปีเดียวกับพระธรรมวโรดม คือปี พ.ศ. 2504 แต่ในพระราชพิธีพระราชทานสมณศักดิ์ พ.ศ. 2515 นั้น พระสาสนโสภณที่เป็นธรรมยุติกา ได้รับพัดยศก่อน จึงได้รับการสถาปนา แม้ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลง จะเป็นของฝ่ายมหานิกายก็ตาม

มหาเถรสมาคมจึงร่วมกับรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร พิจารณาแล้วเพื่อไม่ให้ผิดธรรมเนียมปฏิบัติ ประกอบกับกฎหมายของคณะสงฆ์ คือ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ก็ไม่ได้มีการกำหนดเกี่ยวกับจำนวนของสมเด็จพระราชาคณะไว้ จึงได้มีการขอพระราชทานเพิ่มอัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ในปี พ.ศ. 2515 พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้รับพิจารณาในฐานะรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีอาวุโสลำดับที่ 1 ของทั้งสองนิกาย และเพื่อให้เกิดความสมดุลกันระหว่างนิกาย มหาเถรสมาคมเห็นว่าควรขอพระราชทานเพิ่มตำแหน่ง

เป็นจำนวน 6 ตำแหน่ง จะได้แบ่งเป็นนิกายละ 3 รูป เท่ากัน ทำให้ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม พ.ศ. 2515 มีการโปรดเกล้าฯสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะทั้งหมด 3 รูป โดยเรียงลำดับอาวุโสทางสมณศักดิ์ ดังนี้

1. สถาปนา พระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นสมเด็จพระญาณสังวร
2. สถาปนา พระธรรมวโรดม (ทรัพย์ โฆสโก) วัดสังเวช เป็นสมเด็จพระวันรัต
3. สถาปนา พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี

อย่างไรก็ดีเกิดกรณียกเว้นในปี พ.ศ. 2518 และ พ.ศ. 2520 คือ กรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโก) วัดมหาธาตุ ดังที่อภิปรายมาแล้วว่าทั้งกรณี 2 นี้ คือ พระพิมลธรรมไม่เข้าเงื่อนไขที่คณะสงฆ์ใช้พิจารณา คือ ต้องเป็นพระสังฆาธิการมีตำแหน่งปกครองทางคณะสงฆ์ ซึ่งในขณะนั้นพระพิมลธรรม เป็นเพียงพระลูกวัดของวัดมหาธาตุเท่านั้น เนื่องจากในช่วงที่พระพิมลธรรมถูกถอดจากสมณศักดิ์เป็นพระอาจ อาสโก แล้วยังถูกปลดจากตำแหน่งเจ้าอาวาส ถือว่าไม่ได้เป็นพระสังฆาธิการ แต่เมื่อพระพิมลธรรมได้รับแต่งตั้งกลับมาดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุอีกครั้งใน พ.ศ. 2523 แม้ว่าการพิจารณาพระราชคณะชั้นรองสมเด็จพระสังฆราชให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะนั้นจะมีปัญหาติดขัดบ้างในบางช่วง แต่ที่สุดแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ยังทรงพิจารณาโดยใช้เงื่อนไขความอาวุโสก่อนเสมอ ซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่พระองค์ทรงกำหนดขึ้นยึดถือปฏิบัติมาต่อ เพราะในที่สุดแล้วพระพิมลธรรม ก็ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ซึ่งก็ได้รับการพิจารณาในฐานะรองสมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสทางสมณศักดิ์ในลำดับหนึ่งในปี พ.ศ. 2528 เช่นกัน

ความอาวุโสทางสมณศักดิ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั้น มีความสำคัญมาก เพราะยังถูกใช้เป็นเงื่อนไขในการพิจารณาการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชด้วย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชนั้นเป็นพระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์เท่านั้น จากการศึกษาปรากฏว่าไม่มีการใช้เรื่องระบบอาวุโสทางสมณศักดิ์เป็นเงื่อนไขสำคัญในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช ในช่วงเวลาดังกล่าวมีการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช ดังนี้

1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน พ.ศ. 2394
2. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศ พ.ศ. พ.ศ. 2434
3. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทว) วัดราชประดิษฐ์ พ.ศ. พ.ศ. 2436
4. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. 2453
5. สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ พ.ศ. 2464
6. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ตีสุสเทโว) วัดสุทัศน์ พ.ศ. 2481

7. สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นกวงศ์) วัดบวรนิเวศ พ.ศ. 2488

จำนวน 7 พระองค์พบว่าจำนวน 5 พระองค์ที่เป็นการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชที่เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ที่ทรงผนวช ส่วนกรณีการสถาปนา สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ์ เงื่อนไขที่ใช้พิจารณาสถาปนา น่าจะมาจากความเป็นครุภูมิตายบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ กล่าวคือ ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่พระสาสนโสภณเป็นพระราชกรรมาจารย์พระภิกษุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พ.ศ. 2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธามาก¹³⁶ กับกรณีของ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ตีฆสเทโว) วัดสุทัศน์ นั้นน่าจะมาจากเงื่อนไขแรงกดดันทางการเมืองในขณะสงฆ์มากกว่า¹³⁷

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชยังคงยึดเงื่อนไขความอาวุโสทางสมณศักดิ์ พระองค์ทรงเลือกใช้เงื่อนไขอาวุโสทางสมณศักดิ์ในการพิจารณาพระราชทานสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชตลอดมาทั้ง 6 พระองค์ ดังตัวอย่างที่พบในกรณีปี พ.ศ. 2517 การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ที่แสดงให้เห็นถึงเงื่อนไขความอาวุโสทางสมณศักดิ์นั้นสำคัญมาก ในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ ได้ทรงบันทึกไว้ว่า

“...เรื่องอาวุโสในด้านสมณศักดิ์ ได้นำมาเป็นเรื่องต่อรองในคราวที่จะได้รับสถาปนาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอย่างเอกรีกอีกครั้งหนึ่ง คือเมื่อตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างลง เพราะสิ้นพระชนม์ และยังไม่ได้สถาปนาองค์ใหม่ กฎหมายบังคับให้สมเด็จพระราชาคณะรูปที่มีอาวุโสสูง (ทางอายุพรรษา) ให้ปฏิบัติหน้าที่แทนไปพลาง เสี่ยงการพินันส่วนมากสนับสนุนให้สมเด็จพระราชาคณะรูปที่ปฏิบัติหน้าที่พระสังฆราชส่วนเราเป็นผู้มีอาวุโสกว่าใครในเรื่องสมณศักดิ์ก็อยู่อย่างสบายๆ ดังที่ทราบกันอยู่แล้ว...”¹³⁸

¹³⁶ ในพ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯสถาปนาเพิ่มอริยสงฆ์ ให้พิเศษกว่าสมเด็จพระราชาคณะรูปอื่นๆ คือ ทรงสถาปนาเลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ มินิตยภัตรเดือนละ 11 ตำลึง มีถาดานุกรมได้ 12 รูป มากกว่าสมเด็จพระราชาคณะตำแหน่งอื่น ๆ ทรงยกย่องเป็น ครุภูมิตายบุคคลแห่งองค์พระมหากษัตริย์ สถานะที่เป็นพระราชกรรมาจารย์ในคราวทรงผนวช ถือเป็นพระมหาเถระรูปที่ 2 ได้รับพระราชทานสถาปนาในราชทินนามที่ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ รูปแรกคือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) พ.ศ. 2394 อันเป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชตั้งแต่ขณะที่ยังไม่เป็นสมเด็จพระสังฆราช นับได้ว่าเป็นการพระราชทานเกียรติยศอย่างสูงเป็นกรณีพิเศษ ดู สุเชาวน์ พลอยชุม, หนังสือชุดเฉลิมพระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์: สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ์ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541).

¹³⁷ ดูใน คณิงนิตย จันทบุตร, “การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484,” 2526.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

อันอาจจะสรุปในระดับหนึ่งได้ว่า “เงื่อนไขอาวุโสทางสมณศักดิ์” เป็นธรรมเนียมปฏิบัติในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลของพระองค์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2490-2532 ที่มีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะไปแล้วรวม 20 รูป ทุกรูปล้วนได้รับพระบรมราชวินิจฉัยจากเงื่อนไขเดียวกันหมด คือ พระองค์ทรงกำหนดให้เรื่องความอาวุโสทางสมณศักดิ์ เป็นสิ่งสำคัญในการพิจารณาสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ และได้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลของพระองค์ ธรรมเนียมปฏิบัติการสถาปนาดังกล่าวได้ถูกบัญญัติเป็นกฎหมายในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ปรากฏข้อกำหนดที่สำคัญที่สอดคล้องกับเงื่อนไขเรื่องอาวุโสทางสมณศักดิ์ที่พระองค์กำหนดขึ้นดังนี้

“มาตรา 5 ทวิ ในพระราชบัญญัตินี้

คณะสงฆ์ หมายความว่า บรรดาพระภิกษุที่ได้รับบรรพชาอุปสมบทจากพระอุปัชฌาย์ตามพระราชบัญญัตินี้ หรือตามกฎหมายที่ใช้บังคับก่อนพระราชบัญญัตินี้ ไม่ว่าจะปฏิบัติศาสนกิจในหรือนอกราชอาณาจักร

คณะสงฆ์อื่น หมายความว่า บรรดาบรรพชิตจีนิกายหรืออนัมนิกาย

พระราชคณะ หมายความว่า พระภิกษุที่ได้รับแต่งตั้งและสถาปนาให้มีสมณศักดิ์ตั้งแต่สามัญจนถึงชั้นสมเด็จพระราชาคณะ

สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยสมณศักดิ์ หมายความว่า สมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับสถาปนาก่อนสมเด็จพระราชาคณะรูปอื่น ถ้าได้รับสถาปนาในวันเดียวกันให้ถือรูปที่ได้รับสถาปนาในลำดับก่อน”¹³⁹

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ยังได้บัญญัติถึงพระราชอำนาจที่เป็นราชประเพณีเกี่ยวกับสถาปนาสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ว่าเป็นของพระมหากษัตริย์ที่มาแต่เดิม ให้เป็นทางการ มีการระบุเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อเป็นการรองรับพระราชอำนาจของพระองค์ ให้ชัดเจน ซึ่งไม่ได้เคยบัญญัติในกฎหมายปกครองคณะสงฆ์ทั้ง 3 ฉบับที่ประกาศใช้มาก่อน ดังความปรากฏข้อความว่า

“มาตรา 5 ทรี พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการแต่งตั้งสถาปนา และถอดถอนสมณศักดิ์ของพระภิกษุในคณะสงฆ์”¹⁴⁰

¹³⁹ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ประกาศ ณ วันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2535.

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน.

บทที่ 5

หน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะที่มีต่อคณะสงฆ์ไทย ระหว่าง พ.ศ. 2490 -2532

สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะถือว่าเป็นอิสริยยศชั้นสูงในฐานันดรศักดิ์ของพระสงฆ์ เมื่อพระเถระรูปใดได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะหมายถึงการรับภาระหน้าที่ในกิจการพระศาสนาที่เพิ่มขึ้นด้วย ดังความตอนท้ายของประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ ที่ว่า “ขออาราธนาให้รับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอนช่วยระงับอริกรรม และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในสงฆมณฑลทั่วไป โดยสมควรแก่อิสริยยศซึ่งพระราชทานนี้”¹

ในบทนี้จะอภิปรายถึงหน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาในระหว่างปี พ.ศ. 2490-2532 โดยเน้นเฉพาะหน้าที่และบทบาทภายหลังจากได้รับพระราชทานสถาปนาแล้ว ซึ่งเมื่อพิจารณาจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะตามโครงสร้างของการปกครองคณะสงฆ์สามารถแบ่งการศึกษาไว้ 2 ช่วงดังนี้

1. หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 (พ.ศ. 2484-2505)

2. หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 ตั้งแต่ พ.ศ. 2506 จนถึง พ.ศ. 2532

ในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ คำว่า “หน้าที่” หมายถึง การกิจทางศาสนาที่ได้รับพระราชทานมาพร้อมกับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ แบ่งเป็น 2 แบบ

1. หน้าที่ตามราชประเพณี ประกอบด้วย

1.1 หน้าที่ด้านศาสนา

1.2 หน้าที่ในงานศาสนกิจเพื่อเป็นการสนองพระราชศรัทธา

2. หน้าที่ตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ คือ หน้าที่ด้านการปกครองคณะสงฆ์

คำว่า “บทบาท” หมายถึง การปฏิบัติหรือการดำเนินการตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย

¹ พบได้ในประกาศสถาปนาสมณศักดิ์ตั้งแต่ชั้นพระราชาคณะชั้นสามัญขึ้นไป

5.1 หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะ ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 (พ.ศ. 2484-2505)

ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 (พ.ศ. 2484-2505) เป็นช่วงที่ฐานันดรศักดิ์ (ยศ) กับตำแหน่งของพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์แยกจากกันอย่างชัดเจน ทำให้พระเถระที่ได้โปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะต้องมีหน้าที่และบทบาทใน 2 สถานะ คือ

1. ในฐานะผู้ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ
2. ในสถานะที่รับพระบัญชาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์

5.1.1 ในสถานะที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ

คงได้อภิปรายมาแล้วว่าสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเป็นฐานันดรศักดิ์ชั้นสูง มีจารีกราชทินนามในสุพรรณบัฏ ผู้ครองสมณศักดิ์ระดับนี้ย่อมมีภาระหน้าที่มากตามไปด้วย โดยเฉพาะหน้าที่ตามราชประเพณี ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 (2484 – 2505) จะพบว่าพิธีสงฆ์ในงานพระราชพิธีตามราชประเพณีประจำปีและงานพระราชพิธีครั้งสำคัญของบ้านเมืองหลายงาน โดยธรรมเนียมปฏิบัติแล้วประธานสงฆ์และพระสงฆ์ที่ได้รับอาราธนามาปฏิบัติศาสนกิจย่อมต้องมีสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะอยู่ในลำดับต้นๆ

5.1.1.1 หน้าที่ในกิจการพระศาสนา

งานด้านพระศาสนาที่สำคัญที่สุดในระหว่างปี พ.ศ. 2484 – 2505 คืองานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ ซึ่งรัฐบาลอันมีจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้แต่งตั้งคณะกรรมการจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ มีพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย เป็นประธานกรรมการ และได้กำหนดวันเฉลิมฉลองตรงกับวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2500 ในวาระอันสำคัญยิ่งนี้คณะสงฆ์ได้ร่วมมือกับรัฐบาลในการจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ² สมเด็จพระราชาคณะรูปที่มีบทบาทสำคัญในการจัดเตรียมงาน คือ สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ได้รับแต่งตั้งเป็นประธานและหัวหน้าคณะทำงานกิจการพระศาสนาฉลอง 25 พุทธศตวรรษ เสนอให้รัฐบาลจัดพิมพ์พิมพ์พระไตรปิฎก สร้างพุทธมณฑลที่จังหวัดนครปฐม

² ถนอมจิต มีชื่น, “จอมพล ป. พิบูลสงครามกับงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ (พ.ศ. 2495-2500)”, (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531), หน้า 50-60.

โดยสร้างพระประธานปางลีลาเหมือนกับพระปางลีลาที่พระวิหารคดวัดเบญจมบพิตร³ และในช่วงเวลาดังกล่าวมีภารกิจต่างๆ ดังสามารถแสดงได้ในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 10 ตารางแสดงภารกิจของสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ในฐานะประธานและหัวหน้าคณะทำงานกิจการพระศาสนานานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ

สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ)	ปี พ.ศ.	กิจทางพระศาสนา	หมายเหตุ
	2499	เป็นหัวหน้าคณะไปร่วมพิธีฉลอง พุทธชยันตี 25 ศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา ณ ประเทศศรีลังกา	
	2500	เป็นประธานสงฆ์นานาชาติในงานรัฐพิธีฉลอง 25 พุทธศตวรรษ ณ มณฑลพิธีท้องสนามหลวง วันที่ 12-18 พฤษภาคม	ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช
	2500	แสดงพระธรรมเทศนาในงานรัฐพิธีฉลอง 25 พุทธศตวรรษ	
	2500	เป็นประธานฝ่ายสงฆ์ในการจัดสร้างพระเครื่อง 25 พุทธศตวรรษ	
	2502	เป็นหัวหน้าคณะไปร่วมพิธีฉลองพระพุทธรูปชยันตี 25 ศตวรรษแห่งพระพุทธศาสนา ณ ประเทศญี่ปุ่นในครั้งนั้นมีสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ร่วมเดินทางไปด้วย	

ที่มา: สมเด็จพระสังฆราชวัดเบญจมบพิตร (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2505).

นอกจากงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษแล้ว ยังมีงานพระศาสนาอื่นที่สมเด็จพระราชาคณะเข้าไปมีบทบาท เช่น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ ปรากฏว่ามีสมเด็จพระราชาคณะสองรูปที่มีบทบาทเป็นกำลังสำคัญในช่วงนี้คือ สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร กับสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ การปฏิบัติหน้าที่นี้ส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางไปสังเกตการณ์กิจการพระพุทธศาสนาประเทศต่างๆ ในทวีปเอเชียเป็นหลัก⁴ เช่น

³ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด กิตฺติโสภโณ) สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 14 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, 2532), หน้า (2).

⁴ พิบูลย์ ภายวรินทร์, ศาสนาสัมพันธ์ในอดีต (กรุงเทพฯ: โครงการธรรมไมตรี, 2537), หน้า 350-355.

ประเทศลาว มาเลเซีย สิงคโปร์ อินเดีย เนปาล ศรีลังกา ฮองกง ไต้หวัน เกาหลี ญี่ปุ่น และเวียดนาม เป็นต้น

5.1.1.2 หน้าที่ต่อสถาบันพระมหากษัตริย์

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช การพระราชพิธีสำคัญที่ปฏิบัติเป็นราชประเพณีประจำปีสืบมาแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงมีอยู่หลายงาน และแต่ละพระราชพิธีจะมีขั้นตอนของการประกอบพิธีสงฆ์เป็นหลัก ซึ่งจะมีการอาราธนาพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ไปปฏิบัติศาสนกิจในพระราชพิธีต่างๆ เป็นการฉลองพระราชศรัทธาของพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปมีหน้าที่ประจำในการรับอาราธนาเป็นประธานสงฆ์ หรือเป็นสงฆ์ในลำดับต้นๆของคณะสงฆ์ที่รับอาราธนาไปในการพระราชพิธี โดยมีภารกิจที่สำคัญคือ การถวายศีล การเจริญพระพุทธมนตร์ การรับพระราชทานภัตตาหารบิณฑบาต หรือรับพระราชทานฉัน การถวายพระธรรมเทศนา การสดับปกรณ์พระบรมศพหรือพระบรมอัฐิ การสวดถวายอนุโมทนา การสวดถวายอดิเรกและถวายพระพรลา ซึ่งการปฏิบัติในแต่ละขั้นตอนของพิธีสงฆ์ในการพระราชพิธีต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ บางขั้นตอนมีการกำหนดเป็นราชประเพณีให้เป็นหน้าที่เฉพาะของสมเด็จพระสังฆราช หรือพระสมณศักดิ์ชั้นสมเด็จพระราชาคณะ เช่น การถวายศีล การถวายพระธรรมเทศนา การถวายอดิเรกและถวายพระพรลา ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ตั้งแต่พ.ศ. 2484-2505 เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (เสด็จสวรรคตในวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489) มาเป็นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช งานพระราชพิธีสำคัญๆที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว ได้แก่

1. การพระบรมศพและพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (การพระบรมศพ ตั้งแต่วันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489) และ (พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพวันที่ 28-30 มีนาคม พ.ศ. 2493) ในการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสप्तवार (7 วัน) ปันณาสมวาร (50 วัน) และศตมวาร (100 วัน) รวมทั้งพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ และการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชพระบรมอัฐินั้น ล้วนอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระราชาคณะ เป็นประธานสงฆ์ และถวายพระธรรมเทศนาทั้งสิ้น

2. พระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ระหว่างวันที่ 4 - 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2493 กล่าวคือ มีสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศ เป็นประธาน สมเด็จพระราชาคณะร่วมกับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ 30 รูป เจริญพระพุทธปริตรและเจริญชัยมงคลคาถา⁵

⁵ “หมายกำหนดการ ที่ 11/2493 พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชสยามินทราธิราช และ พระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พ.ศ. 2493,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 67 ตอนที่ 27 (9 พฤษภาคม 2493): 1937-1973.

3. การพระบรมศพและพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (การพระบรมศพ ตั้งแต่วันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2498) (พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพวันที่ 22-24 เมษายน พ.ศ. 2499 ในการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสวดวาร (7 วัน) ปิณฑาสววาร (50 วัน) และศตมวาร (100 วัน) รวมทั้งพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ และการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชพระบรมอัฐินั้น ล้วนอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระราชาคณะ เป็นประธานสงฆ์ และถวายพระธรรมเทศนาทั้งสิ้น เช่นอาราธนาสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ถวายพระธรรมเทศนาในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระที่นั่งทรงธรรม ท้องสนามหลวง⁶

4. พระราชพิธีทรงพระผนวช วันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2499 มีสมเด็จพระราชาคณะปฏิบัติหน้าที่ในพระราชพิธีนี้ คือ

1. สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น สุจิตฺโต) วัดบวรนิเวศ ทรงเป็นพระราชอุปัชฌาย์และผู้ถวายศีล
2. สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นพระราชอนุสาวนาจารย์
3. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ เป็นพระสงฆ์ผู้นั่งหัตถบาต

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶สมเด็จพระสังฆราชวัดเบญจมบพิตร (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2505), หน้า 180-182.

รูปที่ 1 ภาพแสดงพระสงฆ์ถวายการอุปสมบทในพระราชพิธีทรงพระผนวชวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2499 โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นพระราชอนุสาวนาจารย์

ที่มา: พระราชพิธีและพระราชกรณียกิจในการทรงผนวช 22 ตุลาคม - 5 พฤศจิกายน 2499
คณะกรรมการโครงการบูรณปฏิสังขรณ์วัดบวรนิเวศวิหารในพระบรมราชูปถัมภ์จัดพิมพ์
เนื่องในมหามงคลทรงครองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี

5. พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2493-2502 มีสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) เป็นประธานสงฆ์ และผู้ถวายพระธรรมเทศนามงคลวิเสศกถา พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษารวม 10 ครั้ง⁷

นอกจากหน้าที่เฉพาะในการพระราชพิธีสำหรับแผ่นดินแล้ว สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปมีโอกาสดำเนินการรับอาราธนาทำหน้าที่เป็นประธานสงฆ์ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลในวาระอื่นๆ เช่นการบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการส่วนพระองค์ โดยมีหน้าที่เจริญพระพุทธปริตร เจริญชัยมงคลคาถา และเป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนาในงานพระราชพิธี ตามแต่จะมีพระราชศรัทธาที่จะทรงอาราธนาให้พระมหาเถระรูปใดปฏิบัติหน้าที่

⁷ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.), หน้า 57.

5.1.2. หน้าที่ด้านการปกครอง

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ไม่ได้บัญญัติอำนาจหน้าที่ของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ แต่บัญญัติว่าให้พระราชาคณะชั้นธรรมจันไปเป็นสมาชิกสังฆสภา ย่อมทำให้สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปได้เป็นสมาชิกสังฆสภา มีหน้าที่ในฐานะสมาชิกสังฆสภา คือ มีอำนาจและหน้าที่ในการพิจารณาร่วมกันออกสังฆาณัติ กติกาสงฆ์ และกฎองค์การ ทั้งนี้ต้องไม่ขัดกับพระธรรมวินัย และมีบทบาทในการเข้าร่วมประชุมหรือร่วมตัดสินใจต่าง ๆ ในกรณีที่ต้องการต้องหาผู้รู้เฉพาะด้านมาสืบสวน⁸ เป็นต้น ด้วยสมเด็จพระราชาคณะนั้นมิใช่เป็นผู้มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงสุดย่อมมีบทบาทในการเป็นผู้นำกลุ่มสงฆ์ หรือนิกาย ดังนั้นการจัดสรรอำนาจการบริหารทั้ง 3 ส่วน คือ สังฆสภา สังฆมนตรี และคณะวินัยธร มิได้แต่งตั้งสมเด็จพระราชาคณะเป็นประธานในแต่ละส่วน ปรากฏเฉพาะในช่วงต้นการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เท่านั้น ดังที่อภิปรายมาแล้วว่า การคัดเลือกพระเถระให้ดำรงตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 นั้นเน้นความได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างนิกายมากกว่าเหตุผลอื่น โดยเฉพาะตำแหน่ง สังฆนายก

สังฆนายก เป็นตำแหน่งผู้นำฝ่ายบริหาร มีอำนาจและหน้าที่อย่างแท้จริงในการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ทำให้พระสงฆ์ทั้งสองฝ่าย คือ มหานิกาย กับธรรมยุติกนิกาย ต่างพยายามผลักดันพระเถระในฝ่ายให้ได้รับการแต่งตั้งในตำแหน่งนี้ เพื่อรักษาผลประโยชน์และศักดิ์ศรีแห่งนิกายของตนเองเป็นสำคัญ⁹ ปรากฏว่าตำแหน่งสังฆนายกที่แต่งตั้งมาแล้วล้วนเป็นสมเด็จพระราชาคณะเกือบทั้งหมด ยกเว้นใน พ.ศ. 2494 กรณีของพระศาสนโศภน (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นสังฆนายกคนที่ 3 เป็นเพียงรองสมเด็จพระราชาคณะ ทำให้พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายเรียกร้องถึงความไม่เหมาะสมในการดำรงตำแหน่ง และเสนอให้แต่งตั้งสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร ในสถานะที่เป็นสมเด็จพระราชาคณะและเป็นผู้นำของฝ่ายมหานิกายในขณะนั้นเป็นสังฆนายกปฏิบัติหน้าที่แทน

การบริหารงานปกครองในตำแหน่งสังฆนายกในทางปฏิบัติงานจริง ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) สังฆนายกคนที่ 1 ต่อมาสมัยสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) สังฆนายกคนที่ 2 นั้น ผู้ที่มีบทบาทปฏิบัติงานสังฆนายกที่แท้จริงนั้นกับไม่ใช่สมเด็จพระราชาคณะ 2 รูปข้างต้น เนื่องจากมีการแต่งตั้งผู้สังการแทนสังฆนายก ทำหน้าที่บริหารงานมาโดยตลอดพบว่าพระเถระที่ได้รับแต่งตั้งผู้สังการแทนสังฆนายก ดังตารางแสดงต่อไปนี้

⁸ แกลงการณคณะสงฆ์ เล่ม 30 (พ.ศ. 2485): 20.

⁹ พระเมธีธรรมมการณ (ประยูร ธรรมจิตฺโต), ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เป็นบรรณาการเพื่ออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนายเรือง มีฤกษ์, 2533), หน้า 63.

ตารางที่ 11 ตารางแสดงรายชื่อพระเถระที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายกกับการแต่งตั้งผู้สังการแทนสังฆนายก

สังฆนายก	ปี	ผู้ได้รับแต่งตั้ง
สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส)	2485-2489	พระเทพเวที (จวน อุฏฐายี)
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร)	2489-2493	พระธรรมปาโมกข์ (จวน อุฏฐายี)
”	2493-2494	พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี)
พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี)	11-15 มิ.ย. 2494	-
สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ)	2494-2498	-
”	2498-2503	-
สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฐายี)	2503-2505	-

ที่มา: สำเนาประกาศแต่งตั้งผู้สังการแทนสังฆนายก ปี 2486 และ 2489

จากตารางข้างต้นแสดงว่าตลอดเวลากว่า 19 ปี ที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 (พ.ศ. 2484-2505) พระเถระที่มีบทบาทสำคัญในการบริหารงานสังฆมนตรีในตำแหน่งสังฆนายกที่แท้จริง มีเพียง 2 รูป คือ สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร (2494-2503) กับสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ที่ได้เริ่มแสดงบทบาทการบริหารคณะสงฆ์ในฐานะที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้สังการแทนสังฆนายกตั้งแต่ยังครองสมณศักดิ์ชั้นเทพที่พระเทพเวที¹⁰ เมื่อได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสังฆนายกอย่างเป็นทางการในสมัยที่ 2 พ.ศ. 2503¹¹ สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) และยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกายการทำหน้าที่เป็นผู้บริหารคณะสงฆ์มีลักษณะรักษาผลประโยชน์และศักดิ์ศรีของนิกายมาก โดยเฉพาะการยกร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่ คือ ร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ 2505

¹⁰ แดงการณคณะสงฆ์ ฉบับที่ 3 เล่ม 34 ภาค 3 (เดือนพฤษภาคมและเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2489): 4.

¹¹ แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม 48 ภาค 5 (เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2503): 361-362.

การยกย่องพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่นั้น ดำเนินไปด้วยความรวดเร็ว เพราะใน พ.ศ. 2505 สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร สิ้นพระชนม์ลงทำให้สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฐายี) ในฐานะสังฆนายกได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนสมเด็จพระสังฆราชตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484¹² ทำให้สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฐายี) อยู่ในฐานะเป็นประมุขของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ และผู้นำฝ่ายบริหาร ซึ่งอาจจะเป็นส่วนหนึ่งในการผลักดันให้ยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เพราะว่าฝ่ายธรรมยุติกนิกายไม่เห็นด้วยกับเจตนารวมของ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ต้องการให้เกิดการรวมนิกายระหว่าง มหานิกาย และ ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งได้ทำการคัดค้านทั้งทางวาจาและลายลักษณ์อักษรโดยให้ความเห็นว่า เป็นพระราชบัญญัติที่ขัดแย้งกับพระธรรมวินัยและรัฐธรรมนูญของรัฐ¹³ ที่สุดรัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ประกาศใช้แทนพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เป็นต้น

งานปกครองในตำแหน่งอื่นที่มีสมเด็จพระราชาคณะเข้าไปทำหน้าที่ คือ งานคณะวินัยธร ในช่วงเวลาที่ศึกษาพบว่า มีพระบัญชาแต่งตั้ง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ญฺ โณ) วัดสุทัศน์ เป็นประธานคณะวินัยธรชั้นฎีกา แต่ก็ไม่มีบทบาทหรือผลงานโดดเด่นเท่ากับตำแหน่งสังฆนายก ดังจะเห็นได้จากปัญหากรณีพระพิมลธรรม (อจฺ อสโภ) วัดมหาธาตุ คณะวินัยธรไม่มีบทบาทในการตัดสินปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นเลย¹⁴

ด้านการศึกษา พบว่ามีสมเด็จพระราชาคณะเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย คือ สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา จะต้องเป็นแม่กองสอบบาลีสนาภหลวงโดยตำแหน่งด้วย¹⁵ มีการออกระเบียบองค์การศึกษา ว่าด้วยการจัดการศึกษา พ.ศ. 2494¹⁶ สรุปได้ดังนี้

1. ให้มีการจัดศาสนศึกษาทั้งแผนกธรรมและบาลี สำนักเรียนใดจะเปิดการเรียนการสอนให้รายงานขออนุญาตตามลำดับจากเจ้าคณะอำเภอ และระดับจังหวัดเป็นลำดับขั้นตอนไป
2. กำหนดเวลาเรียน คือ ให้ปิดเรียนเฉพาะวันโกนกับวันพระ แผนกธรรมต้องใช้เวลาเรียนอย่างน้อย 150 ชั่วโมง แผนกบาลีต้องใช้เวลาเรียนอย่างน้อย 300 ชั่วโมง
3. กำหนดอัตราเงินอุดหนุนสำเรียน และครูผู้สอน

¹² มาตรา 10 ถ้าไม่มีสมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระสังฆราชไม่ทรงสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ชั่วคราวให้สังฆนายกหรือสังฆมนตรีซึ่งรักษาการแทนทำหน้าที่บัญชาการคณะสงฆ์แทนสมเด็จพระสังฆราช

¹³ สำเนาหนังสือร้องเรียน และบันทึกคำชี้แจงประกอบหนังสือร้องเรียนเกี่ยวกับพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2518), หน้า 1-24.

¹⁴ คูใน พระพิมลธรรม (อัสภมฺหาเถร) : พจนานุกรม (กรุงเทพฯ: เทพนิมิตการพิมพ์, 2526).

¹⁵ สังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา เป็นแม่กองสอบบาลีสนาภหลวง และสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษา เป็นแม่กองสอบธรรมสนามหลวง คูใน แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 31 (พ.ศ. 2486): 102-103.

¹⁶ แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 39 (พ.ศ. 2494): 1-8.

ด้านการเผยแผ่ ด้านสาธารณประโยชน์ พบว่าพระเถระที่มีหน้าที่และแสดงบทบาทในการบริหารจัดการงานด้านต่างๆนี้ จะได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระสังฆราช เน้นคุณสมบัติในการที่มีความรู้ความสามารถ และเรื่องของจำนวนตำแหน่งที่สมดุลกัณของแต่นิกายมากกว่าที่จะพิจารณาจากสมณศักดิ์ เป็นต้น

5.2 หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 ตั้งแต่ พ.ศ. 2506 จนถึง พ.ศ. 2532

ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 เรื่องหน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะยังคงใช้แนวคิดเดียวกันกับช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

5.2.1 หน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะตามที่กฎหมายบัญญัติ

จากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 เรื่องหน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะที่มีต่อคณะสงฆ์ ต้องอาศัยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นหลักในการอธิบาย เพราะพระราชบัญญัติคณะสงฆ์บัญญัติไว้ว่า สมเด็จพระราชาคณะเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง หมายถึง เมื่อได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ทุกรูปจะได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยอัตโนมัติ สิ้นสถานภาพที่ต่อเมื่อลาสิกขา มรณภาพ ลาออก หรือพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯให้พ้นจากตำแหน่ง เท่านั้น ซึ่งในอดีตนั้นยังไม่เคยปรากฏพบว่ามีสมเด็จพระราชาคณะรูปใดเคยหมดสถานะด้วย ลาสิกขา ลาออก หรือมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯให้พ้นจากตำแหน่ง นอกจากจะมรณภาพเท่านั้น¹⁷ ถือว่าเป็น “ตำแหน่งถาวรสูงสุด” พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้กำหนดหน้าที่ อำนาจและความรับผิดชอบของตำแหน่งสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ โดยมีกฎหมายรองรับอำนาจชัดเจน มีอำนาจ ตามที่ระบุไว้ในมาตรา 18 ว่า

“มาตรา 18 มหาเถรสมาคมมีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปโดยเรียบร้อย เพื่อการนี้ให้มีอำนาจตรากฎมหาเถรสมาคม ออกข้อบังคับ วางระเบียบหรือออกคำสั่งโดยไม่ขัดหรือแย้งกับกฎหมายและพระธรรมวินัย ใช้บังคับได้”¹⁸

¹⁷ พระมหานรินทร์ นรินโท, “ยศพระ,” จุลสารพระธรรมทูต วัดไทย ลาสเวกัส, 2543.

¹⁸ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 79 ตอนที่ 115 วันที่ 31 ธันวาคม 2505.

ความในมาตรา 18 บัญญัติถึงอำนาจของสมเด็จพระราชาคณะในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม ให้มีอำนาจในการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ โดยต้องปฏิบัติหน้าที่จัดการปกครอง คณะสงฆ์ มีความรับผิดชอบต่อความเสื่อมความเจริญของกิจการคณะสงฆ์และการพระพุทธศาสนา มีหน้าที่ในการตรากฎ ข้อบังคับ ออกระเบียบและออกคำสั่งได้ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและมีประสิทธิภาพ¹⁹ แต่ต้องไม่ขัดหรือแย้งกับกฎหมายและพระธรรมวินัย

การประชุมมหาเถรสมาคมสมเด็จพระราชาคณะจะมีหน้าที่ และบทบาทมาก คือ ถ้าการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งใดไม่มีประธานกรรมการมหาเถรสมาคม (โดยนิตินัย คือ สมเด็จพระสังฆราช) ทำหน้าที่เป็นประธานการประชุม พระภิกษุที่จะได้ทำหน้าที่เป็นประธานการประชุมแทนต้องเป็นสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น²⁰ หรือถ้าสมเด็จพระสังฆราชจะแต่งตั้งพระภิกษุรูปใดเป็นประธานการประชุมแทนก็ต้องแต่งตั้งสมเด็จพระราชาคณะรูปหนึ่งรูปใดเท่านั้น การประชุมมหาเถรสมาคมครั้งใดที่ไม่มีสมเด็จพระราชาคณะเข้าปฏิบัติหน้าที่ร่วมประชุมด้วย ให้ถือว่ามติใดๆ ของที่ประชุมมหาเถรสมาคมครั้งนั้น ไม่ชอบด้วยกฎหมาย บังคับใช้มิได้

อย่างไรก็ตามเมื่อเริ่มต้นประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 สิ่งแรกที่คณะสงฆ์ต้องดำเนินการ คือ การแต่งตั้งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาตรา 10 บัญญัติให้สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุด โดยพรญาต้องปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชในยามที่ไม่มีสมเด็จพระสังฆราชหรือสมเด็จพระสังฆราชไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ ให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการประกาศนามสมเด็จพระราชาคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชตามมาตรานี้ในราชกิจจานุเบกษา²¹ ในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชบทบาทหน้าที่หนึ่งซึ่งสมเด็จพระราชาคณะรูปนั้นต้องรับได้ด้วยตามกฎหมาย คือ ต้องดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ตามความในมาตรา 9 ที่ให้สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ทำให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ มีคุณสมบัติตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ จึงได้แต่งตั้งปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช ในวันที่ 3 มกราคม 2506²²

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อยู่ ญาโณทโย) ในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช ได้ปฏิบัติหน้าที่เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ได้ใช้อำนาจแห่ง

¹⁹ ประสาร ทองภักดี, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ฉบับล่าสุด พร้อมคำอธิบายเรียงลำดับมาตรา. ใน พระกวีวรรณาน (อานันท์ชุตินทรโร) และคณะเรียบเรียง, อาณาจักรสงฆ์ไทย สารคดีรวมรสศาสนา (ฉบับพุทธนำยุค) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทคนิคการช่าง, 2506), หน้า 89.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

²¹ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 หมวด 1 สมเด็จพระสังฆราช มาตรา 10 วรรค 4.

²² “เรื่อง ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง สมเด็จพระราชาคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช,” ราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ เล่ม 80 ตอนที่ 2 (3 มกราคม พ.ศ.2506): 43.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ตามหมวด 2 เรื่องมหาเถรสมาคม มาตรา 12 ในการแต่งตั้ง กรรมการมหาเถรสมาคมที่มีได้เป็นกรรมการโดยตำแหน่ง รวมกับกรรมการโดยตำแหน่ง ก็คือ สมเด็จพระราชาคณะ เป็นมหาเถรสมาคม

หลังจากโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมเด็จพระสังฆราช ในวันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2506 วันเดียวกันมีการสถาปนาเลื่อน รองสมเด็จพระราชาคณะ อีก 2 รูป ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ และ พระธรรมปัญญาบดี (วน จูติญาโณ) วัดอรุณ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ทำให้กรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง มีทั้งหมด 4 รูป

1. สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์
2. สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน
3. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ
4. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จูติญาโณ) วัดอรุณ

สมเด็จพระราชาคณะทั้ง 4 รูป ข้างต้นนั้นจัดเป็นสมเด็จพระราชาคณะชุดแรกที่บริหารงาน คณะมหาเถรสมาคมอย่างสมบูรณ์ กล่าวคือ มีสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ เป็น ประธานมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง มีสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 4 รูป เป็นกรรมการโดยตำแหน่ง และรวมกับพระราชาคณะที่สมเด็จพระสังฆราชมีพระบัญชาแต่งตั้งอีกเป็นมหาเถรสมาคม เป็นต้น

ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ตั้งแต่ พ.ศ. 2506 จนกระทั่งถึง ปี พ.ศ. 2532 อำนาจในการบริหารคณะสงฆ์ไทยก็มักจะตกอยู่กับสมเด็จพระราชาคณะรูปใดรูปหนึ่งเสมอ ปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะที่แสดงบทบาท ความสามารถหรือพยายามเข้าไปควบคุมการบริหารงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ มีทั้งในฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย ได้แก่

ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย คือ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นพระมหาเถระที่ดำรงตำแหน่งกรรมการมหาเถรสมาคมนานที่สุด เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมแบบที่สมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้ง ตั้งแต่นั้นยังครองสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ ถือว่าเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมชุดแรก ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมติดต่อกัน จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2515 ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ทำให้ได้สิทธิเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง และต่อมาปี พ.ศ. 2532 ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ได้สิทธิเป็นประธานมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง พระองค์ทรงมีงานด้านการปกครองที่สำคัญโดยเฉพาะการปกครองฝ่ายธรรมยุติกนิกาย²³ คือ

²³ คูใน สุเชาวน์ พลอยชุม, พระเกียรติคุณสมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพฯ: มหาคมนุราชวิทยาลัย, 2541).

1. พ.ศ. 2515 สมเด็จพระญาณสังวร ได้รับแต่งตั้งจากเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุตในขณะนั้น คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิช (ต่อมาได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช พ.ศ. 2517 – 2531) ให้เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนพระสังฆาธิการคณะธรรมยุต เป็นผู้จัดอบรมดูแล แนะนำ และสอบคัดเลือกพระสังฆาธิการที่จะได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ของฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

2. พ.ศ. 2517 ได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุต ซึ่งตำแหน่งนี้มีความสำคัญทางการปกครองรองจากเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต เป็นหน่วยงานหลักของฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่จะพิจารณาเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับงานของฝ่ายธรรมยุติกนิกายทั้งหมด โดยเฉพาะงานด้านการปกครอง และการขอสมณศักดิ์ คือเป็นผู้พิจารณาในขั้นต้นก่อน จากนั้นจึงจะส่งให้เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต ตัดสินใจ และให้ถือว่าเป็นที่สุด²⁴

3. พ.ศ. 2532 ได้รับการโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช และดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุตตำแหน่งนี้จะแต่งตั้งให้กับพระมหาเถระที่มีสมณศักดิ์สูงสุดของฝ่ายธรรมยุติกนิกาย อาจจะเป็นสมเด็จพระสังฆราชที่เป็นพระเถระฝ่ายธรรมยุตหรือไม่ก็ต้องเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงสุดในขณะที่ตำแหน่งว่างลง

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ในช่วงที่เป็นรองสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะนั้น มีหน้าที่และบทบาททั้งงานด้านบริหารปกครองและงานฉลองพระราชศรัทธา โดยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และพระบรมวงศานุวงศ์มีพระราชศรัทธาในสมเด็จพระราชาคณะรูปนี้มาก ดังที่ได้อภิปรายมาแล้ว สมเด็จพระญาณสังวรเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในงานบริหารปกครองคณะสงฆ์ ดังปรากฏในความตอนหนึ่งของคำปรารภของพระราชardt โนบล เจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี ที่ยื่นฎีกาถวายพระพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เรื่องสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระพุทธาจารย์ ในปี พ.ศ.2527 ความตอนหนึ่งว่า

“อาตมภาพพระราชardt โนบล เจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี ได้รับพระพรหมหีบพิตรว่า หากพระคุณเจ้ามีเรื่องอะไร แจ้งให้หม่อมฉันทราบด้วย จะแจ้งไปทางสมเด็จพระสังฆราช วัดราชบพิช หรือสมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหารก็ได้”²⁵

²⁴ ชีวิต การงาน หลักธรรม สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา , 2539), 165-170.

²⁵ มติมหาเถรกรรม ปีที่ 1, ฉบับที่ 25 (36) (22-28 พฤศจิกายน 2527): 15-16, ใน แสง อุดมศรี, ศึกสมเด็จ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรรณพิมพ์, 2528), หน้า 258-259.

งานด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระญาณสังวร นั้นมิได้จำกัดอยู่เพียงฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น จะพบได้ว่าสมเด็จพระราชาคณะรูปนี้มีบารมีในฝ่ายมหานิกายด้วย ดังเห็นได้จากกรณีการเรียกร้องของคณะสงฆ์ภาคอีสานให้มหาเถรสมาคมพิจารณาเสนอชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ให้ได้รับการโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ คณะสงฆ์ภาคอีสานได้ทำลิจิตถึงสมเด็จพระญาณสังวร เพื่อขอความช่วยเหลือดังปรากฏข้อความในลิจิตว่า

“คณะเกล้ากระหม่อมเห็นว่า พระเดชพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระมหาเถระ ผู้ทรงคุณธรรมและมีญาณทัศนะอันกว้างไกล สามารถเป็นที่พึ่งได้อย่างแท้จริง จึงขอกราบเรียนมาเพื่อขอได้โปรดพิจารณาดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งเห็นสมควร...”²⁶

ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ฝ่ายธรรมยุติกนิกายมีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่แสดงบทบาทความสามารถโดดเด่นในการบริหารงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ ในฝ่ายมหานิกายปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะที่แสดงบทบาท หรือพยายามเข้าไปควบคุมการบริหารงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ ที่โดดเด่น จนมีการตั้งฉายาให้เป็น “สังฆราชฝ่ายมหานิกาย”²⁷ คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา มีหน้าที่และบทบาทในการปกครองคณะสงฆ์มาตั้งช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ครั้งยังครองสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระปริยัติโสภณ มีบทบาทในการปกครองคณะสงฆ์มากช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ตั้งแต่ พ.ศ. 2506 จนถึง พ.ศ. 2539

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ในปี พ.ศ. 2506-2513 และ พ.ศ. 2515-2518 ขณะนั้นครองสมณศักดิ์รองสมเด็จพระราชาคณะที่พระธรรมปิฎกบาลี ในปี พ.ศ. 2518 จนถึง พ.ศ. 2539 เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม โดยตำแหน่ง พันสมาชิกภาพจากการมรณภาพ ตลอดเวลาที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ให้ความสนใจ และใส่ใจในหน้าที่อย่างมาก ศึกษากฎระเบียบ ข้อกฎหมาย จนรู้เท่าทันงาน มั่นประมุขมหาเถรสมาคมเป็นนิตย์โดยที่พระมหาเถระรูปอื่นๆมักจะลาประชุมกัน²⁸ ด้วยความรู้ในกฎระเบียบของงาน จึงถูกมองว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นั้นมีอิทธิพลมากในคณะสงฆ์ฝ่าย

²⁶ ศูนย์ประสานงานการพระพุทธศาสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัดทุ่งศรีเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี, ส่วนมากที่ ศปศ.พิเศษ/ 2528 “เรื่องการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ,” 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528, ใน แสง อุดมศรี, ศึกสมเด็จพระ, หน้า 335.

²⁷ กระจ่าง นันทโพธิ์, มหานิกาย-ธรรมยุต ความขัดแย้งภายในของคณะสงฆ์ไทยกับการตั้งเสพอำนาจปกครองระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนาจักร, หน้า 171.

²⁸ ศ. ศิวรักษ์, ก้นถ้องส่องพระ (กรุงเทพฯ: ลายสือไทย, 2522), หน้า 190.

มหานิกาย ภารกิจสำคัญๆ ส่วนใหญ่ของฝ่ายมหานิกายจะอยู่ในการดูแลรับผิดชอบของสมเด็จพระพุฒาจารย์ เช่น

1. งานทางด้านการศึกษา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฝั้น ชุตินฺธโร) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่กองบาลีสนามหลวงในปี พ.ศ. 2503-2531 ตั้งแต่ยังครองสมณศักดิ์เป็นพระธรรมคุณาภรณ์ มีหน้าที่ชี้ขาดในการเรียนการสอนการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีทั่วประเทศทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย เท่ากับเป็นผู้กุมอำนาจพื้นฐานส่วนหนึ่งของการเจริญในสมณศักดิ์ ดังที่ได้อภิปรายมาแล้วว่า ความสามารถทางศึกษาพระปริยัติธรรมโดยเฉพาะแผนกบาลีเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่จะมีส่วนส่งเสริมให้รับการสถาปนาสมณศักดิ์ ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2530 ตอนต้นปีเกิดปัญหาข้อสอบบาลีสนามหลวง²⁹ ทำให้สมเด็จพระพุฒาจารย์แสดงความรับผิดชอบโดยการลาออกจากตำแหน่งแม่กองบาลีสนามหลวง แต่ได้ส่งมอบต่องานด้านการศึกษาให้ พระพุทธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) วัดเบญจมบพิตร ซึ่งถือว่าเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่ใกล้ชิดสมเด็จพระพุฒาจารย์ และยังสนับสนุนให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในปี พ.ศ. 2532

2. งานด้านการเผยแผ่ แบ่งเป็นการเผยแผ่ภายในประเทศกับต่างประเทศ กล่าวคือ

การเผยแผ่ภายในประเทศ ในปี พ.ศ. 2510 สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฝั้น ชุตินฺธโร) ขณะนั้นครองสมณศักดิ์เป็นที่ พระธรรมปัญญาบดี ได้ริเริ่มโครงการอบรมบรรยายถวายความรู้พระสังฆาธิการที่จะได้รับการแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมา พ.ศ. 2512 เป็นผู้ก่อตั้งโรงเรียนพระสังฆาธิการส่วนกลางและอบรมบรรยายถวายความรู้ เพื่อให้พระสังฆาธิการได้มีความรู้ทั้งด้านการปกครอง ด้านการเผยแผ่³⁰ เป็นต้น ทำให้พระเถระฝ่ายมหานิกายตั้งแต่ระดับเจ้าคณะใหญ่จนถึงระดับเจ้าอาวาสวัดชั้นราษฎร์ต้องเดินทางเข้าออกวัดสามพระยาผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันตลอด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512-2539 โดยที่โครงการดังกล่าวมหาเถรสมาคมได้วางระเบียบขึ้นเป็นหลักปฏิบัติ มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512 ได้ใช้เป็นต้นแบบในการอบรมบรรยายถวายความรู้พระสังฆาธิการมาโดยตลอด

การเผยแผ่ภายในต่างประเทศ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฝั้น ชุตินฺธโร) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานอนุกรรมการการพิจารณาร่างระเบียบการเดินทางไปต่างประเทศของพระภิกษุสามเณร (ศ.ต.ภ.) และก็ได้รับผิดชอบเป็นประธานศูนย์ควบคุมการเดินทางไปต่างประเทศสำหรับพระภิกษุสามเณรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 จนถึงปี พ.ศ. 2515 มหาเถรสมาคมได้แต่งตั้งให้สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โฆษโก) วัดสังเวช ดำรงตำแหน่งแทน และเมื่อสมเด็จพระวันรัต มรณภาพ มหาเถรสมาคมได้พิจารณาแต่งตั้ง สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (วิน ชุ่มสาโร) วัดราชผาติการาม ดำรงตำแหน่งแทน

²⁹ หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2530): 1.

³⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปัญญาบดี (ฝั้น ชุตินฺธโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 92 ตอนที่ 263 (26 ธันวาคม 2518): 2-3.

จนถึงปี พ.ศ. 2536 สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า มรณภาพมหาเถรสมาคมได้พิจารณาแต่งตั้ง สมเด็จพระ
พุทธาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศ เป็นประธาน

ศูนย์ควบคุมการเดินทางไปต่างประเทศสำหรับพระภิกษุสามเณร (ศ.ต.ภ.) เป็นหน่วยงาน
หนึ่งที่มหาเถรสมาคมให้ความสำคัญมาก สังเกตได้ว่าผู้ดำรงตำแหน่งประธานศูนย์ส่วนใหญ่ล้วน
เป็นสมเด็จพระราชาคณะ เพราะถือว่าการเดินทางไปต่างประเทศของพระสงฆ์นั้นยอมไปเพื่อเผย
แผ่พระพุทธศาสนาด้วยเป็นหลักให้ถือว่าเป็นงานสำคัญทางพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก³¹

ด้านการปกครองพบว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) เข้ามามีบทบาทในการ
ควบคุมการปกครองคณะสงฆ์โดยเฉพาะของฝ่ายมหานิกาย ตั้งแต่ครั้งที่ยังครองสมณศักดิ์เป็นพระ
ธรรมปิณฑุยาบดี ปรากฏว่าเจ้าคณะภาคต่างๆ ต้องเข้ามาเรียนหาหรือการปฏิบัติงานด้วยแทบทุกรูป³²
เนื่องจากบทบาทหน้าที่ในปี พ.ศ. 2506 ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นคณะอนุกรรมการพิจารณาร่างกฎหมาย
มหาเถรสมาคมว่าด้วยเขตและอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค³³ นัยความตามมาตรา
22 พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ว่าด้วยเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค คือ
พระภิกษุผู้จะได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ และเจ้า
คณะตำบล เป็นหน้าที่ของมหาเถรสมาคมในการแต่งตั้งตำแหน่งต่างๆ³⁴ เมื่อกฎหมายมหาเถรสมาคมว่า
ด้วยเขตและอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค ประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2506 มหาเถร
สมาคมได้ประกาศแต่งตั้งให้พระธรรมปิณฑุยาบดี (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา เป็นผู้รักษาการ
แทนเจ้าคณะภาค 1-18 รักษาการอยู่ตั้งแต่ พ.ศ. 2507-2508 ต่อมาได้มีการคัดเลือกพระราชราชาคณะรูป
อื่นๆ เป็นเจ้าคณะภาคแทนแต่ให้ตราประจำตำแหน่งเจ้าคณะทั้ง 18 ภาค แต่คงรักษาไว้ที่วัดสาม
พระยาอยู่หลายปี³⁵ ต่อมาปี พ.ศ. 2519 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้า
คณะใหญ่หนกลาง (พ.ศ. 2519-2539) เป็นเวลากว่า 20 ปี รับผิดชอบคณะสงฆ์ในเขตปกครองภาค 1,
2, 3, 13, 14, 15 และรวมกรุงเทพฯด้วย

ช่วงเวลาที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา มีอิทธิพลและบทบาท
ในคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายมากจนมีการตั้งฉายาให้ท่านเป็น “สังฆราชฝ่ายมหานิกาย” คือช่วงปี
พ.ศ. 2527-2528 เพราะช่วงเวลานั้นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นสมเด็จพระราชาคณะในฝ่าย
มหานิกายที่เหลืออยู่เพียงรูปเดียวที่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ เนื่องจากสมเด็จพระพุทธาจารย์ (เสงี่ยม จันท
สิริ) วัดสุทัศน์ มรณภาพลง พ.ศ. 2526 และสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ

³¹ ส. ศิวรักษ์, ถิ่นช่องส่องพระ, หน้า 193.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.

³³ ธรรมนูญว่าด้วยบทที่ 2 (กาญจนบุรี: สหภาพการพิมพ์, 2539).

³⁴ ประสาร ทองภักดี, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ฉบับล่าสุด พร้อมคำอธิบายเรียงลำดับมาตรา. ใน พระกวีวรรณาน
(งานสังฆชุตินฺธโร) และคณะเรียบเรียง, อาณาจักรสงฆ์ไทย สารคดีรวมรสศาสนา (ฉบับพุทธนำโชค), หน้า 90.

³⁵ ส. ศิวรักษ์, ถิ่นช่องส่องพุทธธรรม (กรุงเทพฯ: สึกยิตสยาม, 2551), หน้า 270.

มรณภาพลง พ.ศ. 2527 ประกอบกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช เนื่องจากสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ และในขณะเดียวกันนั้นเจ้าคณะใหญ่ 4 คณะ ของฝ่ายมหานิกายมีเพียงสมเด็จพระพุฒาจารย์ ที่ครองสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่เหลือเป็นเพียงรองสมเด็จพระราชาคณะเท่านั้น ประกอบด้วย

1. เจ้าคณะใหญ่หนกลาง คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา
2. เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ คือ พระพุทธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) วัดเบญจมบพิตร
3. เจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก คือ พระวิสุทธาธิบดี (ไสว จิตฺตวิโร) วัดไตรมิตร
4. เจ้าคณะใหญ่หนใต้ คือ พระวิสุทธิวงศาจารย์ (สูง ธนญาโก) วัดพิชัยญาติ

เจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 คณะ นั้นต่างมีอำนาจและหน้าที่รับผิดชอบสูงสุด และทัดเทียมกัน แต่ด้วยเหตุที่เป็นผู้อาวุโสทางสมณศักดิ์และอายุพรรษาน้อยกว่า ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ที่ได้รับแต่งตั้งมานั้นก็ได้รับการส่งเสริมจากสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) ทำให้ไม่มีใครกล้าคานอำนาจ มีลักษณะยินยอมมอบอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบให้แก่สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดสามพระยาเป็นผู้จัดการแทน

พ.ศ. 2526 ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนเหนือว่างลง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าคณะใหญ่เหนือ ต่อมาในปี พ.ศ. 2527 สมเด็จพระพุฒาจารย์ ได้ใช้อำนาจในหน้าที่ผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชแต่งตั้งให้พระพุทธิวงศมุนี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) วัดเบญจมบพิตร เป็นเจ้าคณะใหญ่หนเหนือ³⁶ น่าจะเป็นเงื่อนไขส่งเสริมให้ได้รับการพิจารณาโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลง ดังที่อภิปรายมาแล้วว่า ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนปกครองส่วนใหญ่สมเด็จพระราชาคณะจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง

พ.ศ. 2527 ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออกว่างลง สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) ในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชในปี พ.ศ. 2528 ได้แต่งตั้งให้พระวิสุทธาธิบดี (ไสว จิตฺตวิโร) วัดไตรมิตร เป็นเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก³⁷ เพื่อเป็นเงื่อนไขส่งเสริมให้ได้รับการพิจารณาโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁶ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 167.

³⁷ อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (ไสว จิตฺตวิโร) ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม 15-18 เมษายน 2532 (กรุงเทพฯ: จี.เอ. กราฟิค, 2532), หน้า 200.

ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนใต้มีสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) ปฏิบัติหน้าที่เป็นเจ้าคณะใหญ่หนใต้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 ในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชได้แต่งตั้งให้พระวิสุทธิวงศาจารย์ (สูง ธนญาโก) วัดพิชัยญาติ เป็นเจ้าคณะใหญ่หนใต้³⁸

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) เป็นพระมหาเถระที่มีศักยภาพส่วนบุคคลสูง มีความคิดและเชื่อมั่นในตนเองสูง เมื่อลงมือปฏิบัติงานแล้วมิได้คำนึงหรือกลัวเสียงวิพากษ์วิจารณ์ของใคร³⁹ อย่างเช่นตัวอย่างกรณีการพิจารณาสมณศักดิ์ พ.ศ. 2530 ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ได้ทำลิจิตถึงสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ ให้พิจารณาส่งเสริมพระธรรมโกศาจารย์ (ชอบ อนุจาโร) วัดราษฎร์บำรุง เจ้าคณะจังหวัดชลบุรีให้ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏ หรือรองสมเด็จพระราชาคณะ ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ปี พ.ศ. 2530⁴⁰ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช ได้รับลิจิตแล้วก็ทรงมีพระบัญชาให้อธิบดีกรมการศาสนาในฐานะเลขาธิการมหาเถรสมาคมนำเรื่องเข้าที่ประชุมมหาเถรสมาคมเพื่อพิจารณาต่อไป ในขณะที่เดียวกันอนุกรรมการพิจารณาขอพระราชทานสมณศักดิ์ฝ่ายมหานิกายมีสมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นประธานได้มีการพิจารณาให้พระเถระสมควรได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์โดยเฉพาะพระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏซึ่งว่างอยู่ 3 ตำแหน่ง ทั้งนี้อนุกรรมการพิจารณาขอพระราชทานสมณศักดิ์ฝ่ายมหานิกายมีมติเห็นควรเสนอชื่อพระราชาคณะชั้นธรรมเพียง 2 รูป⁴¹ คือ พระธรรมปิฎก (นิคม ฐานิสฺสโร) วัดชนะสงคราม ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม⁴² พระธรรมธีรราชมหามุนี (ช่วง วรปุณฺโณ) วัดปากน้ำ ขึ้นเป็นพระธรรมปัญญาบดี⁴³ คงว่างไว้ตำแหน่งหนึ่ง และชื่อของพระธรรมโกศาจารย์ (ชอบ อนุจาโร) วัดราษฎร์บำรุง เจ้าคณะจังหวัดชลบุรีที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ เสนอนั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในฐานะเป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาขอพระราชทานสมณศักดิ์ฝ่ายมหานิกายเห็นว่าไม่ควรได้รับการเสนอชื่อให้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ และได้แถลงต่อที่ประชุมว่า

³⁸ พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนาเลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คั้นสมณศักดิ์พระพุฒาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 -2532 (ราชบุรี: วัดหลักหกรัตนาราม, 2533), หน้า 466.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 466-467.

⁴⁰ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, สำเนา ที่ 35/2530 “เรื่องขอพระราชทานสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นหิรัญบัฏ,” 30 สิงหาคม พ.ศ. 2530, ใน พระครูสิริวัชรวิวัฒน์, ประวัติการสถาปนา เลื่อนชั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คั้นสมณศักดิ์พระพุฒาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325-2532, หน้า 455-456.

⁴¹ แสวง อุดมศรี, สมณศักดิ์ 30 (กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์, 2530), 100-110.

⁴² ในปี พ.ศ. 2535 ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาธีราจารย์

⁴³ ในปี พ.ศ. 2538 ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์

“...สาเหตุที่ไม่เสนอพระธรรมโกศาจารย์ เพราะมีอายุมากแล้ว หลงๆ ลืมๆ ไม่มีผลงาน อีก ทั้งอยู่แต่วัดมหาธาตุ ไม่อยู่วัดที่ชลบุรี ซึ่งเป็นเจ้าอาวาส...”⁴⁴

คุณลักษณะที่ทำให้ยากในพระราชกฤษฎีกาอื่นๆ จึงทำให้อำนาจการปกครองคณะสงฆ์ โดยเฉพาะฝ่ายมหานิกายต้องมารวมศูนย์อยู่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (พื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา นานกว่า 30 ปี เป็นต้น

งานด้านการปกครองที่สำคัญมากในช่วงนี้งานหนึ่งที่สมเด็จพระราชาคณะต้องมีหน้าที่และแสดงบทบาทในการปกป้องพระพุทธศาสนา คือการดำเนินงานต่อต้านสำนักสันตือโสภ ที่มีการดำเนินการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518 ถูกมองว่าเป็นเครื่องบั่นทอนพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ จนกระทั่งมีการตัดสินใจขึ้นชื่อขาดถึงสถานภาพของพระโพธิรักษ์ ในปี พ.ศ. 2531 มหาเถรสมาคมมีมติครั้งพิเศษ ที่ 1/2531 วันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2531 แต่งตั้งคณะกรรมการสงฆ์ และได้แต่งตั้งให้สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนิธ เขมจารี) วัดปทุมคงคา เป็นประธานคณะชำระอริกกรม สมเด็จพระธีรญาณมุนีได้แสดงบทบาทสำคัญได้รวบรวมพยานหลักฐานช่วยในการตัดสินใจของคณะกรรมการสงฆ์ ในการการตัดสินใจดังกล่าว โดยมีการประชุมพิจารณากรณีสันตือโสภ ณ หอประชุมพุทธมณฑล เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2532 มีมติเป็นเอกฉันท์ว่า⁴⁵

1. มีคำสั่งให้พระโพธิรักษ์สละสมณเพศ ฐานประพฤติล่วงละเมิดพระธรรมวินัยเป็นประจำ
2. สำหรับบริวารของพระโพธิรักษ์ ประกาศว่าเป็นผู้บวชไม่ถูกต้องตามพระวินัย ถือว่าไม่ได้เป็นสมณะ
3. ให้การกระทำของพระโพธิรักษ์เป็นลักษณะเดียวกันกับพระเทวทัต จึงให้ประกาศข้อเท็จจริงให้พุทธศาสนิกทราบ โดยทั่วกัน
4. ให้กรมการศาสนาแจ้งให้พระภิกษุสามเณรทั่วประเทศทราบข้อเท็จจริง และมีให้คบหาสมาคมด้วย

ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ตามที่กฎหมายฉบับนี้ได้มีการบัญญัติหน้าที่และอำนาจความรับผิดชอบของสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะไปปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะได้เข้าไปปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งต่างๆ ดังตารางต่อไปนี้

⁴⁴ หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน (ฉบับประจำวันอาทิตย์ที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2530): 2.

⁴⁵ คู่มือประมวลเอกสารกรณีสันตือโสภ (กรุงเทพฯ: คณะทำงานปกาสณียกรรม, 2532).

ตารางที่ 12 แสดงหน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะด้านการปกครองในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ลำดับที่	หน้าที่จากตำแหน่ง	สมเด็จพระราชาคณะที่รับผิดชอบ	หมายเหตุ
1	กรรมการมหาเถรสมาคม	สมเด็จพระราชาคณะทุกรูป	กฎหมายตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 บัญญัติให้ดำรงตำแหน่ง แต่ปรากฏว่าในแต่นิกายจะมีสมเด็จพระราชาคณะที่แสดงบทบาทหน้าที่ในการปกครองเพียงนิกายละรูป กล่าวคือ ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย คือ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ฝ่ายมหานิกาย คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา
2	ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช	สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยพรรษา	พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 บัญญัติว่า ในมาตรา 10 ในเมื่อไม่มีสมเด็จพระกณิที่พระสังฆราช ให้สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยพรรษา ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ในเมื่อสมเด็จพระสังฆราชจะไม่ทรงประทับอยู่ในราชอาณาจักร หรือไม่อาจทรงปฏิบัติหน้าที่ได้ สมเด็จพระสังฆราชจะได้ทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระราชาคณะรูปหนึ่งปฏิบัติหน้าที่แทน ถ้ามิได้ทรงแต่งตั้งไว้ ให้สมเด็จพระราชาคณะผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยพรรษาปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ในสมเด็จพระราชาคณะซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช ไม่อาจปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชได้ ให้สมเด็จพระราชาคณะรูปอื่นผู้มีอาวุโสสูงสุดโดยพรรษาปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

ลำดับที่	หน้าที่จากตำแหน่ง	สมเด็จพระราชาคณะที่รับผิดชอบ	หมายเหตุ
3	<p>เจ้าคณะใหญ่หนปกรอง</p> <p>เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย และคณะใหญ่หนกลาง เหนือ ได้ ตะวันออก มีบทบาทหน้าที่ที่สำคัญพิจารณาสมณศักดิ์ เมื่อได้รับบัญชีในเขตปกครองแล้วจะนำเอาบัญชีนั้นเข้าสู่ที่ประชุมมหาเถรสมาคมเพื่อให้มีมติรับรอง การคัดเลือกและการเสนอ ชื่อพระภิกษุให้ดำรงสมณศักดิ์ชั้นใดนั้น เจ้าคณะใหญ่หนต่างๆ เป็นผู้ตัดสินใจ หากไม่มีลายมือชื่อของเจ้าคณะใหญ่ทั้งห้ากำกับ ก็จะนำเสนอในที่ประชุมมหาเถรสมาคมแล้วก็ได้ความหมาย</p>	<p>สมเด็จพระราชาคณะบางรูป</p> <p>-เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกายในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 จนถึงปัจจุบัน ได้รับแต่งตั้งหมด 3 รูป</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ (2501-2514) 2. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน วาสโน) วัดราชบพิธ (2514-2532) 3. สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ (2532- ปัจจุบัน) 	<p>ในฝ่ายธรรมยุติกนิกาย (ส่วนใหญ่จะแต่งตั้งให้สมเด็จพระสังฆราชที่เป็นฝ่ายธรรมยุติกนิกาย หรือสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่มีความอาวุโสสูงสุดทางสมณศักดิ์ดำรงตำแหน่ง)</p> <p>เจ้าคณะใหญ่หนปกรองฝ่ายมหานิกาย ซึ่งมีจำนวนประชากรสงฆ์และจำนวนวัดมากกว่าฝ่ายธรรมยุติกนิกายจึงทำให้มี 4 คน ส่วนใหญ่จะแต่งตั้งสมเด็จพระราชาคณะให้ดำรงตำแหน่งหรือไม่ก็แต่งตั้งรองสมเด็จพระราชาคณะให้ดำรงตำแหน่ง เพื่อเป็นการสร้างเงื่อนงำให้ได้รับตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ</p> <p>สมเด็จพระราชาคณะที่เคยดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ครบทั้ง 4 คน คือ สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน (ช่วงปี พ.ศ. 2508) เป็นเจ้าคณะใหญ่หนกลาง และรักษาการเจ้าคณะใหญ่หนเหนือ ได้ และตะวันออก ด้วย</p>
4	<p>เจ้าคณะภาค</p>	<p>ส่วนใหญ่จะเป็นสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายธรรมยุติกนิกาย</p>	<p>เพราะตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกายมีรูปเดียวจึงทำให้สมเด็จพระราชาคณะที่เหลือต้องเป็นเพียงเจ้าคณะภาคแทน ฝ่ายมหานิกายมีสมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนิศ เชมจารี) วัดปทุมคงคา เป็นเจ้าคณะภาค 1 (2517-2534)</p>
5	<p>เจ้าคณะนครหลวงกรุงเทพ-ธนบุรี (มหานิกาย) และ เจ้าคณะนครหลวงกรุงเทพ-ธนบุรี และจังหวัดสมุทรปราการ</p>	<p>สมเด็จพระราชาคณะฝ่ายมหานิกาย และฝ่ายธรรมยุติกนิกาย</p>	<p>พระเถระที่ดำรงตำแหน่งนี้ในขณะที่เป็นสมเด็จพระราชาคณะ มี 3 รูป คือ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน (2515) สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โขมโก) วัดสังเวช (มหานิกาย) 2. สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ (2515-2520) (ธรรมยุติกนิกาย)

ที่มา: รวบรวมจากหนังสือพระประวัติและประวัติของสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูป

อำนาจและหน้าที่ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ไทยมักจะตกอยู่กับสมเด็จพระราชาคณะรูปใดรูปหนึ่งเสมอมา ทำให้สมเด็จพระราชาคณะรูปอื่นๆ แม้จะมีอำนาจและหน้าที่ในงานด้านปกครองก็ไม่ได้แสดงบทบาทในตำแหน่งหน้าที่แต่จะปรากฏว่าจะมีหน้าที่และบทบาทในด้านอื่นๆ เพื่อเป็นการแสดงเกียรติคุณของสถานะสมเด็จพระราชาคณะที่เป็นฐานันดรศักดิ์สูงสุด

5.2.2 หน้าที่และบทบาทตามประเพณี

หน้าที่และบทบาทของของสมเด็จพระราชาคณะช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้บัญญัติทั้งอำนาจหน้าที่ และความรับผิดชอบ ในทางปฏิบัติเหตุผลสำคัญคือสมเด็จพระราชาคณะจำนวนหนึ่งไม่ได้แสดงบทบาทตามหน้าที่ของตนในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม โดยเฉพาะงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ จึงทำให้พระมหาคณะที่มีความสามารถหรือเข้าใจในบทบาทหน้าที่ ขอบเขตการใช้อำนาจตามที่กฎหมายกำหนด เข้ามามีอำนาจในการบริหารคณะสงฆ์แบบผูกขาดอำนาจ

สมเด็จพระราชาคณะที่ไม่ได้แสดงบทบาทหรืออิทธิพลในงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ แต่ก็มีการแสดงบทบาทความสามารถด้านอื่นๆ ที่ตนเองมีความรู้ความสามารถแทน เพื่อให้ประจักษ์สมฐานะที่ได้รับไว้วางพระราชหฤทัยพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์มาให้ คือจะปฏิบัติในหน้าที่และบทบาทตามราชประเพณี เป็นการส่งเสริมและเผยแผ่พระเกียรติคุณขององค์พระมหากษัตริย์ ส่งเสริมให้กิจการพระพุทธศาสนาในประเทศไทยเจริญรุ่งเรือง ประชาชนทั้งชาวไทยและต่างประเทศมีศรัทธา ได้แก่ เป็นพระธรรมกถึก การรจนานั่งสือพระพุทธศาสนา การส่งเสริมงานศึกษาสงเคราะห์ และการส่งเสริมงานสาธารณประโยชน์ เป็นต้น งานเหล่านี้จะสะท้อนความเป็นผู้นำทางภูมิปัญญา และจิตวิญญาณ มากกว่าความเป็นผู้นำในเชิงอำนาจ โดยสามารถจะแบ่งงานที่สมเด็จพระราชาคณะประเภทนี้ที่ปฏิบัติหรือส่งเสริมงานด้านต่างๆ ให้สำเร็จเกิดประโยชน์ต่อศาสนากับสังคม ได้ 4 ด้านได้แก่

5.2.2.1 ด้านเทศนา มีบทบาทเทศน์เผยแผ่ธรรมเป็นเลิศ (พระธรรมกถึก)

โดยเฉพาะการถวายพระธรรมเทศนาพระมงคลวิเสสกลาในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นที่ทราบกันดีในหมู่สงฆ์ว่าเป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราช เว้นไว้เพียงสมเด็จพระสังฆราชทรงชราหรือประชวร จึงคัดเลือกสมเด็จพระราชาคณะที่เหมาะสมให้ปฏิบัติหน้าที่นี้ ปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะที่ได้แสดงบทบาทปฏิบัติหน้าที่ประจำและยาวนานที่สุด คือ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ คือใน พ.ศ. 2517 ทำหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน และตั้งแต่ พ.ศ. 2525 เป็นต้นมาทำหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ มาจนกระทั่งได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช จะมีเว้นบางในบางปี เพราะประชวร

สมเด็จพระราชาคณะที่มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับงานด้านการเทศนา คือ สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน ด้วยบุคลิกที่เป็นคนมีอหยาศัยดี ดังมีกลอนบทหนึ่งแต่งไว้ว่า “เจ้าผู้ วัดโพธิ์” หมายถึง สมเด็จพระสังฆราชปุ่น ปุณฺณสิริ คบคนทั่วไปพูดจาดี คนรักมาก มีคนรู้จักมาก การพูดการจามีคนนับถือมาก⁴⁵ เมื่อครั้งยังครองสมณศักดิ์เป็นพระธรรมดิลกได้จัดตั้งสภาพระธรรม กถิก และได้รับคัดเลือกให้เป็นนายกสภาพระธรรมกถิก และได้ใช้สภานี้ในการอบรมสั่งสอนธรรม แก่ประชาชนเรื่อยมา ครั้งเมื่อครองสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระวันรัต ในฐานะนายกสภาพระธรรม กถิก สมเด็จพระวันรัต มีนโยบายให้สภาพระธรรมกถิกจัดพระภิกษุไปเป็นครูสอนศีลธรรมแก่นักเรียนตามโรงเรียนต่างๆ ซึ่งปรากฏแพร่หลายในเวลาต่อมา⁴⁶

สมเด็จพระราชาคณะที่มีบทบาทหน้าที่ในการแสดงธรรมเทศนาจนพระมหากษัตริย์ทรงยกย่องและพุทธศาสนิกชนจำนวนมากมีศรัทธา ส่วนใหญ่มักจะเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ ซึ่งจะปรากฏคุณลักษณะเกี่ยวกับความสามารถในการเทศนา ในสร้อยราชทินนามตามที่จารึกในสุพรรณบัฏว่า

“สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ จารุรงค์ประธานวิสุต พุทธพจนมธุรสธรรมาวรี...”⁴⁷

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในช่วง พ.ศ. 2490-2532 ทรงสถาปนาพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ รวม 3 รูป ได้แก่

1. สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นพระคณาจารย์เอกทางเทศนา เป็นกรรมการจัดรายการวิทยุกระจายเสียงในวันธรรมสวนะ ของกรมประชาสัมพันธ์
2. สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (พิมพ์ ฑมฺมชโร) วัดพระศรีมหาธาตุ ได้รับยกย่องเป็นพระคณาจารย์เอกในทางเทศนา เอาใจใส่เทศนาสั่งสอนศีลธรรมจรรยาแก่ประชาชน จัดการอบรมศีลธรรมจรรยาแก่นักเรียน มีนโยบายในการจัดพิธีให้นักเรียนและประชาชนแสดงตนเป็นพุทธมามกะ และเป็นกรรมการจัดรายการวิทยุกระจายเสียงในวันธรรมสวนะ ของกรมประชาสัมพันธ์⁴⁸
3. สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (วิน ฑมฺมสาโร) วัดราชผาติการาม ได้รับยกย่องจากพุทธศาสนิกชนทั่วไปว่าเป็นพระธรรมกถิกเอกแห่งกรุงรัตน โกสินทร์⁴⁹ พระบาทสมเด็จพระ

⁴⁵ ศรีสุชล พรหมอินทร์, จดหมายจากชาวพุทธ ใน ประสภ ธรรมรักษา, ขุนนางพระ (กรุงเทพฯ: สมชายการพิมพ์, 2518), หน้า 128-133.

⁴⁶ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 114 (27 กรกฎาคม 2515): 3-4.

⁴⁷ เป็นสร้อยในราชทินนามที่สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ที่จารึกในสุพรรณบัฏทุกรูป

⁴⁸ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 143.

⁴⁹ “คำปรารภของพลเอก เปรม ติณสูลานนท์ ประธานองคมนตรีและรัฐบุรุษ,” ใน ทางสงบ พิมพ์อุทิศส่วนกุศลถวายสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (วิน ฑมฺมสารเถร ป.ธ. 9) เนื่องในโอกาสครบรอบ 100 ปี ชาตกาล 29 กันยายน 2549, หน้า 47.

เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธามากจึงได้รับสั่งให้เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังทำการบันทึกการแสดงธรรมของสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (วิน ชุ่มมหาโร) ทุกวันธรรมสวนะ ตั้งแต่ยังไม่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ติดต่อกันไม่น้อยกว่า 20 ปี ดังที่ได้อภิปรายมาในบทก่อนหน้าแล้ว

สมเด็จพระราชาคณะอีกรูปหนึ่งที่มีบทบาทในการเทศนาเผยแผ่พุทธศาสนาผ่านทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ ที่จัดบรรยายสวดมนต์ ณ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ประจำวันพระ แรม 8 ค่ำ⁵⁰ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน) ได้ปฏิบัติติดต่อกันมาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2498-2517 ได้เลิกไปเพราะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช และได้มอบหมายงานดังกล่าวให้กับ พระพุทธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินตโกโร) ซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเป็นที่สมเด็จพระพุทธปาพจนบดี⁵¹ ในปี พ.ศ. 2532 เป็นต้น

บทบาทที่สำคัญมากของสมเด็จพระราชาคณะ คือ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะโครงการพระธรรมทูตและโครงการพระธรรมจาริกที่รัฐบาลได้ร่วมมือกับมหาเถรสมาคมจัดตั้งขึ้น คณะสงฆ์ถือว่าเป็นงานสำคัญของพระพุทธศาสนา จึงจัดตั้งกองงานพระธรรมทูตขึ้น พ.ศ. 2509⁵² โดยงานเผยแผ่นั้นมุ่งเน้นทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ชุ่มมหาโร) วัดพระศรีมหาธาตุ เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ 1 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร์ ปุณฺณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ 2

ในช่วงแรกของการเผยแผ่ในต่างประเทศมุ่งเน้นประเทศในภูมิภาคเอเชียเป็นหลัก จนถึงช่วง พ.ศ. 2510 ที่คณะสงฆ์ไทยเน้นเผยแผ่ไปยังภูมิภาคตะวันตก คือ ทวีปอเมริกาและทวีปยุโรปมากขึ้น เช่น ช่วง พ.ศ. 2511 สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต นำคณะสงฆ์ไทยไปสังเกตการณ์ศาสนาในประเทศ อังกฤษ เนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส เบลเยียม ลักเซมเบิร์ก เยอรมัน สวิตเซอร์แลนด์ และ อิตาลี⁵³ เป็นต้น ต่อมา สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช (พ.ศ. 2515) และสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (พิมพ์ ชุ่มมหาโร) มรณภาพ (พ.ศ. 2517) มหาเถรสมาคมจึงมีมติแต่งตั้งให้ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร์ ปุณฺณโก) ต่อมาได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต และมอบให้

⁵⁰ ทองต่อ ก้วยไม้ ณ อยุธยา, ประวัติสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, 2535), หน้า 6.

⁵¹ พระพจนารถ ปภาโส, จินตกรรมมหาเถรานุสรณ์ (กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, 2552), หน้า 41.

⁵² อริยา ลิ้มสุวรรณ “บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 93.

⁵³ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 96.

พระพุทธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินตโกโร) วัดราชบพิศ เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ 1 มอบให้ พระพรหมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศ เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ 2

ช่วงที่ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต จากการศึกษาพบว่างานเผยแผ่ด้านต่างประเทศในช่วงเวลานั้นเน้นเผยแผ่ไปประเทศแถบทวีปยุโรปและอเมริกา ทำให้ชาวต่างประเทศเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากจึงขอ บวชในพระพุทธศาสนา ซึ่งอาราชนานิมนต์อุปัชฌาย์ไปบวชยังต่างประเทศ ปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับอาราธนาไปเป็นอุปัชฌาย์ได้แก่

1. สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ พ.ศ. 2518 เดินทางไปเป็นพระอุปัชฌาย์อุปสมบทกุลบุตร ณ วัดไทยนครลอสแอนเจลิส สหรัฐอเมริกา⁵⁴

2. สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ พ.ศ. 2520 เดินทางไปเป็นพระอุปัชฌาย์อุปสมบทกุลบุตรชาวอินโดนีเซียจำนวน 43 รูป ณ ประเทศอินโดนีเซีย⁵⁵

ในช่วงที่ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต คณะสงฆ์ไทยได้เดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนามากขึ้น เกิดวัดไทยในต่างประเทศมากขึ้น ทั้งในทวีปเอเชีย ยุโรป และอเมริกา สมเด็จพระราชาคณะทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกายต่างเดินทางไปเป็นประธานสงฆ์ในการประกอบสังฆกรรมสมมติพัทธสีมา ตามวัดต่างๆ ในต่างประเทศ สมเด็จพระธีรญาณมุนี และ สมเด็จพระญาณสังวร ยังให้การอุปถัมภ์วัดไทยในต่างประเทศหลายวัด ดังตารางแสดงดังต่อไปนี้

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁴ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ พ.ศ. 2518 เดินทางไปเป็นพระอุปัชฌาย์อุปสมบทกุลบุตร ณ วัดไทยนครลอสแอนเจลิส สหรัฐอเมริกา (กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2527), หน้า (32).

⁵⁵ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 121.

ตารางที่ 13 แสดงบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในฐานะอุปถัมภ์ของวัดไทยในต่างประเทศ
ของสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ และ
สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ

สมเด็จพระราชาคณะ	บทบาท	วัด	ประเทศ
สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก)	ประธานกรรมการอุปถัมภ์	วัดไทยในชิคาโก (วัดธรรมาราม)	สหรัฐอเมริกา
	อุปถัมภ์	วัดไทยในซานฟรานซิสโก (วัดมงคลรัตนาราม)	„
	ประธานที่ปรึกษาสงฆ์ไทย		„
	กรรมการ	วัดไทยในลอสแอนเจลิส	„
สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน)	ประธานดำเนินงานจัดสร้าง	วัดพุทธรังษี	ออสเตรเลีย
	ประธานกรรมการอุปถัมภ์ ในการสร้าง	วัดจากร์ตาธรรมจักรชัย	อินโดนีเซีย
	ประธานกรรมการอุปถัมภ์ ก่อสร้างอุโบสถ	วัดนครมณฑปศรีกิริยวิหาร	เนปาล

ที่มา: กรมศิลปากร. เรื่องแต่งตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 123

การเผยแผ่ในต่างประเทศในช่วงเวลาดังกล่าวได้พัฒนามากขึ้น คือ จากเดิมที่มักจะเดินทางไปประเทศต่างๆ เพื่อสังเกตการณ์พระศาสนา ได้มีการพัฒนาไปในลักษณะการสร้างความร่วมมือทางศาสนาพุทธกับต่างประเทศมากขึ้นดังตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 14 แสดงความร่วมมือทางศาสนาพุทธกับต่างประเทศ ในสมัยที่ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต (2517-2527)

สมเด็จพระราชาคณะ	ปี พ.ศ.	รายละเอียด
สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ	2521	เป็นหัวหน้าคณะเดินทางไปไต้หวันและฮ่องกงเพื่อทัศนศึกษาและศาสนาสัมพันธ์ โดยการอาราธนาของพุทธบริษัทในสองประเทศนั้น
	2522	เป็นหัวหน้าคณะจากประเทศไทยไปเทศน์पाल เพื่อร่วมปริกษาในโครงการฟื้นฟูลุมพินี สถานที่ประดิษฐานของพระพุทธเจ้า
	2522	เป็นหัวหน้าคณะไปเชื่อมสัมพันธ์ทางศาสนา ณ ประเทศญี่ปุ่น โดยการอาราธนาและรับรองของพระสังฆราชอิโตชินโจ ประมุขแห่งนิกายชินนิโยะเอ็งของญี่ปุ่น
สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ	2523	เดินทางไปประชุมสหพันธ์คีตาอาศรมสากล ณ ประเทศอินเดีย
สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ	2524	ได้รับอาราธนาเป็นประธานสงฆ์ ในพิธีจาริกพระไตรปิฎกในไบลานเพื่อการสืบประวัติศาสตร์ ณ อาโลกวิหารประเทศศรีลังกา

ที่มา: สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ, (กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2527), หน้า (32)-(33).

เมื่อสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) มรณภาพ (พ.ศ. 2527) มหาเถรสมาคมจึงมีมติแต่งตั้งให้พระพุทฺธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินตกรโร)⁵⁶ วัดราชบพิธ เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต แต่งตั้งให้ พระพรหมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศ⁵⁷ เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ 1 และแต่งตั้งให้พระธรรมธีรราชมหามุนี (ช่วง วรปญฺโญ) วัดปากน้ำ⁵⁸ เป็นรองแม่กองงานพระธรรมทูต รูปที่ 2

⁵⁶ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ใน ปี พ.ศ. 2532.

⁵⁷ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปี พ.ศ. 2533.

⁵⁸ ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ในปี พ.ศ. 2538

งานพระธรรมทูตถือว่าเป็นงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญมากอีกงานหนึ่งเช่นเดียวกับงานศูนย์ควบคุมการเดินทางไปต่างประเทศสำหรับพระภิกษุสามเณร (ศ.ต.ภ.) ตั้งแต่เริ่มก่อตั้งหน่วยงานทั้ง 2 แห่ง มหาเถรสมาคม ได้พิจารณาผู้ดำรงตำแหน่งเป็นแม่กองงานพระธรรมทูตและประธานศูนย์ควบคุมการเดินทางไปต่างประเทศสำหรับพระภิกษุสามเณร (ศ.ต.ภ.) ส่วนใหญ่จะเป็นสมเด็จพระราชาคณะทั้งสิ้น และงานในส่วนนี้ถือว่าเป็นผลงานที่สำคัญที่มีส่วนช่วยในการพิจารณาเลื่อนสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ที่เข้ามาปฏิบัติงานในกองงานทั้ง 2 นี้

5.2.2.2 งานด้านรจนาคัมภีร์ การประพันธ์หนังสือ หรือการแปล

สมเด็จพระราชาคณะที่ให้ความสำคัญกับการเขียนหนังสือ คือ สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนได้ประพันธ์บทความเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ลงในหน้าหนังสือพิมพ์ ใช้นามปากกาว่า ป.ปุณฺณสิริ ต่อมามีการเขียนเรื่องสั้นหรือบทความใช้นามปากกาว่า สันติวัน ศรีวัน และด้วยเหตุที่ชอบประพันธ์หนังสือ ดังนั้น จึงสนับสนุนชุมนุมภาษาไทยของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ให้จัดงานวันสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสขึ้นที่วัดพระเชตุพน ทุกวันที่ 11 ธันวาคม ของทุกปี⁵⁹

สมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานด้านการประพันธ์ ที่สำคัญรูปหนึ่ง คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิศ ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระคณาจารย์เอก ทางรจนาคัมภีร์ ตั้งแต่ยังมีได้รับสถาปนาสมณศักดิ์ มีผลงานด้านการประพันธ์หลายเรื่องที่ดีพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่างๆ ได้เคยแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก สำหรับพิมพ์พระราชทานแจกในงานวิสาขบูชา ได้รับรางวัลที่ 1 รวม 2 ครั้ง จากเรื่อง ทศ 6 กับเรื่องสังคัตถุ 4 ถือว่าเป็นพระสงฆ์รูปแรกที่แต่งหนังสือเข้าประกวดจนได้รับพระราชทานรางวัล⁶⁰ และโดยเฉพาะเรื่อง “รางวัลในชีวิต” ที่ประพันธ์เกี่ยวกับอัตชีวประวัติของตนเอง หนังสือเล่มนี้ทำให้ทราบถึงประวัติและผลงาน ความภาคภูมิใจต่างๆของพระพุทธโฆษาจารย์ (วาสน์ วาสโน) เป็นอย่างมาก⁶¹

อย่างไรก็ดีพบว่านอกจากงานนิพนธ์ทางด้านศาสนา สมเด็จพระราชาคณะบางรูปอย่างเช่น สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก) วัดจักรวรรดิ จะมีงานนิพนธ์ ทางด้านประวัติศาสตร์ และหลักภาษาไทย ดังผลงานด้านประวัติศาสตร์และหลักภาษาไทยที่พิมพ์ออกเผยแพร่ เช่น ลาวก้าวน้ำ ความรู้เกี่ยวกับภาษาไทยบางประการ “เคน” “จะแกละ” ประวัติวัดจักรวรรดิราชาวาส และคำอวย

⁵⁹ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 96.

⁶⁰ “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปาโมกข์ (วาสน์ วาสโน) ขึ้นเป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 74 ตอนที่ 107 (17 ธันวาคม 2500): 1568.

⁶¹ คูใน สมเด็จพระสังฆราช (วาสนมหาเถระ), รางวัลชีวิต ใน คล้ายวันประสูติ 2 มีนาคม 2530, หน้า 100-120 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2530).

พรเมืองในขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2519 ซึ่งเรื่องนี้กระทรวงศึกษาธิการนำไปใช้เป็นแบบเรียนภาษาไทย สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ปีการศึกษา 2540⁶² เป็นต้น

สมเด็จพระราชาคณะที่มีผลงานด้านการประพันธ์หนังสือมากที่สุดคือ สมเด็จพระญาณสังวร(เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ตั้งแต่ก่อนเป็นสมเด็จพระราชาคณะ และหลังจากที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ทรงนิพนธ์หนังสือไว้เป็นจำนวนมากมีทั้งเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ธรรมกถา ธรรมเทศนา และสารคดี ทรงแปลหนังสือพระพุทธศาสนาที่สำคัญเป็นภาษาต่างประเทศ เพื่อเผยแพร่เป็นคู่มือให้กับชาวต่างชาติ หนังสือที่ทรงนิพนธ์ แยกได้ดังนี้

1. ประเภทเรียงความ ภาษาไทย จำนวน 103 เล่ม ภาษาอังกฤษ จำนวน 11 เล่ม
2. ประเภทคำบรรยายและโอวาท ภาษาไทย จำนวน 46 เล่ม ภาษาอังกฤษ จำนวน 1 เล่ม
3. ประเภทเทศนา จำนวน 34 เล่ม⁶³

5.2.2.3 ด้านงานส่งเสริมการศึกษา หรืองานสาธารณประโยชน์

สมเด็จพระราชาคณะนั้นนอกจากบทบาทหน้าที่ในงานเกี่ยวกับกิจการพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมต้องมีบทบาทหน้าที่ช่วยเหลือภาครัฐในการแก้ไขปัญหาของประชาชนส่งเสริมการศึกษาของเยาวชน พบว่าสมเด็จพระราชาคณะจะมีบทบาทหน้าที่ในงานด้านสาธารณประโยชน์ กล่าวคือ

การส่งเสริมการศึกษาของสมเด็จพระราชาคณะ คือ การเป็นประธานจัดหาเงินทุนในการสร้างโรงเรียน หรือตั้งมูลนิธิการศึกษา มอบทุนให้แก่นักเรียน ตัวอย่างสมเด็จพระราชาคณะที่มีคุณูปการด้านนี้ คือ สมเด็จพระวันรัต (ทวี โฆสโก) วัดสังเวช ได้สนับสนุนส่งเสริมการศึกษาทางสามัญศึกษา ได้ร่วมก่อตั้งโรงเรียนวัดสังเวชขึ้น ซึ่งมีการเรียนการสอนระดับมัธยมศึกษา ทั้งมัธยมศึกษาตอนต้นและมัธยมศึกษาตอนปลาย ได้เป็นองค์อุปการะของโรงเรียนจนกระทั่งมรณภาพ⁶⁴

สมเด็จพระราชาคณะอีกรูปหนึ่งที่มีบทบาทในการส่งเสริมการศึกษา คือ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิ เห็นคุณค่าของการศึกษาในถิ่นชาติภูมิ จึงได้อนุเคราะห์อุปถัมภ์ในการสร้างโรงเรียนมัธยมศึกษาโดยให้เป็นโรงเรียนสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ได้ชื่อว่า “โรงเรียนสมเด็จพระธีรญาณมุนี”⁶⁵ และเป็นองค์อุปถัมภ์โรงเรียนนี้มาโดยตลอด

สมเด็จพระราชาคณะบางรูปก็ส่งเสริมการศึกษาโดยการตั้งมูลนิธิการศึกษา ได้แก่ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (สนธิ เขมจารี) วัดปทุมคงคา ได้จัดตั้งมูลนิธิการศึกษาและบริจาคแก้ปัญหา

⁶² กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 146-147.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-127.

⁶⁴ เริง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานครจัดพิมพ์, 2521), หน้า 126.

⁶⁵ สมเด็จพระสังฆราช, คัด-เขียน-พูด-เทศน์, หน้า (27).

ส่วนตัว มอบเป็นทุนการศึกษาโรงเรียนวัดปทุมคงคาระดับประถมศึกษา จำนวน 30 ทุน ๆ ละ 500 บาท ทุกปี จนมรณภาพ⁶⁶

สมเด็จพระราชาคณะอีกรูปหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการศึกษา คือ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) วัดเบญจมบพิตร ใ้การสนับสนุนการศึกษา ให้ความรู้พระพุทธศาสนา แก่เยาวชนทางภาคเหนือ และตั้งมูลนิธิเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชนในถิ่นทุรกันดาร นำทุนมาสนับสนุนดำเนินงานสังคมและพระศาสนา และได้จัดตั้งสวนสมุนไพรธรรมจาริก “สวนสมเด็จพระพุทธชินวงศ์”⁶⁷ ที่จังหวัดเชียงใหม่เพื่อผลิตสมุนไพร ใช้บำบัดแก่ผู้เจ็บป่วย เป็นต้น

สมเด็จพระราชาคณะที่มีบทบาทในการช่วยเหลือสังคมเกี่ยวกับการแพทย์ เช่น การสร้างโรงพยาบาล คือ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ฐานะเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ ในปี พ.ศ. 2525 ได้ร่วมกับสภาอากาศไทย สร้างตึกกวีจรญาณวงศ์ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์⁶⁸ สมเด็จพระราชาคณะอีกรูปหนึ่งที่มีผลงานทางด้านนี้ คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ได้สร้างตึกอาพาธสงฆ์ ใ้กับโรงพยาบาลขอนแก่น จำนวน 1 หลัง⁶⁹

นอกจากสร้างสถานพยาบาลแล้ว ยังมีงานมูลนิธิสงเคราะห์คนป่วยที่สมเด็จพระราชาคณะมักจะได้รับให้เป็นองค์ประธานมูลนิธิ เช่น มูลนิธิสงเคราะห์โรคเรื้อน พ.ศ. 2505-2515 สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ดำรงตำแหน่งประธานมูลนิธิ จากนั้นในปี พ.ศ. 2515 สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ได้ดำรงตำแหน่งเป็นประธานมูลนิธิต่อมา เป็นต้น และปรากฏว่า สมเด็จพระราชาคณะเกือบทุกรูปจะดำรงตำแหน่งกรรมการมูลนิธิโรงพยาบาลสงฆ์

งานด้านสาธารณประโยชน์อื่นๆ เช่น การสร้างถนน สะพาน ขุดสระน้ำ และมูลนิธิต่างๆ สมเด็จพระราชาคณะจะใช้จ่ายทุนทรัพย์ที่เกิดจากแรงศรัทธาที่ประชาชนมีต่อตนเอง หรือเป็นประธานจัดหาเงินทุนทรัพย์โดยไม่ต้องอาศัยงบประมาณของราชการหรือไม่ก็จะเป็นองค์อุปถัมภ์ จะพบบทบาทหรือผลงานเหล่านี้ในประวัติของสมเด็จพระราชาคณะเกือบทุกรูปซึ่งส่วนใหญ่ สมเด็จพระราชาคณะมักแสดงบทบาทในฐานะประธานกรรมการ หรือประธานจัดหารายได้ หรือประธานที่ปรึกษาโครงการ หรือเป็นกรรมการ

งานสาธารณประโยชน์ภายในวัดที่สมเด็จพระราชาคณะจำพรรษาอยู่นั้นมักจะมีการดำริให้ตั้งมูลนิธิขึ้นมาภายในวัดเพื่อจัดหาทุนในการทำนุบำรุงวัดและการศึกษาของพระภิกษุสามเณร

⁶⁶ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 159.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168-169.

⁶⁸ กรมศิลปากร, เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 123.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

ภายในวัด ถ้าไม่ได้เป็นผู้ดำริในการตั้งมูลนิธิก็จะมีบทบาทในฐานะเป็นผู้ประสานต่องานมูลนิธิที่ตั้งขึ้นภายในวัด เช่น

1. มูลนิธิทุนพระพุทธยอดฟ้า ในพระบรมราชูปถัมภ์ มีสมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน ดำริให้ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2505⁷⁰

2. มูลนิธิทุนพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีสมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน จิตฺติญาโณ) วัดอรุณ ดำริให้ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2511⁷¹

3. มูลนิธิอัฐมราชานุสรณ์ มี พระวิสุทธิวงศาจารย์ (เสงี่ยม จนฺทสิริ) วัดสุทัศน์ ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ดำริให้ตั้งขึ้น และได้รับเลือกเป็นประธานกรรมการอำนวยการฝ่ายสงฆ์⁷²

ปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะที่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการหรือประธานอำนวยการหรือเป็นประธานกิตติมศักดิ์ของมูลนิธิต่างๆมากที่สุด คือ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ดำรงตำแหน่งเป็นประธานมูลนิธิทั้งที่เกี่ยวกับการศึกษา การแพทย์ การประชาสัมพันธ์ และการเผยแผ่ศาสนา สามารถสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷⁰ บันทึกสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ หน้า (26).

⁷¹ เริง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพฯ, 2521), หน้า (21).

⁷² “ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระวิสุทธิวงศาจารย์ (เสงี่ยม จนฺทสิริ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์,” ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 95 ตอนที่ 34 (27 มีนาคม 2521): 6.

ตารางที่ 15 ตารางแสดงสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ที่ได้รับให้
ดำรงตำแหน่งเป็นประธานมูลนิธิ

ปีพ.ศ.	ชื่อมูลนิธิ	ส่งเสริมด้าน
2515	มูลนิธิสงเคราะห์คนเป็นโรคเรื้อน	การแพทย์
2519	มูลนิธิสังฆประชาณุเคราะห์	ประชาสงเคราะห์
2522	มูลนิธิสิรินธร	ประชาสงเคราะห์
2526	มูลนิธิวัดญาณสังวราราม	การเผยแผ่ศาสนา
2527	มูลนิธิพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย	การเผยแผ่ศาสนา
2530	มูลนิธิแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง	การเผยแผ่ศาสนา
2530	มูลนิธิสงเคราะห์ผู้พิการผู้ด้อยโอกาส	ประชาสงเคราะห์

ที่มา: กรมศิลปากร, เรื่องแต่งตั้งพระราชกณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2
(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 120.

สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปจะสานงานต่อจากที่ตนเองได้ปฏิบัติงานไว้ตั้งแต่ครั้งยังไม่ได้
รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ เมื่อได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระ
ราชาคณะถือว่าเป็นสมณศักดิ์สูงสุดแล้ว มักจะกระจายงานบางส่วนให้พระภิกษุรูปอื่นปฏิบัติ
หน้าที่แทน และในบางกรณีตนเองก็จะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็นประธานดำเนินงาน หรือ
ประธานที่ปรึกษา เป็นต้น

5.2.2.4 การปฏิบัติศาสนกิจในพระราชพิธี

งานราชประเพณีต่างๆ ทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นหน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะทุกรูปที่
ต้องเข้าร่วม ในงานพระราชประเพณีที่ เพราะต้องใช้พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในงานพระราชพิธี เพื่อ
เป็นการแสดงถึงพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์ เมื่อถึงวาระในพระราชพิธีสมเด็จพระราชา
คณะทุกรูปมักจะได้รับอาราธนาเข้าร่วมในพระราชพิธีต่างๆเกือบทั้งหมดเว้นแต่จะอาพาธ ซึ่งพระ
ราชพิธีที่สำคัญ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ได้แก่

1. พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 3 รอบ ในวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2506 มีสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ถวายพระธรรมเทศนาพระมงคลวิเสศกถาแทนสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ⁷³
2. พระราชพิธีรัชดาภิเษก ระหว่างวันที่ 8-10 มิถุนายน พ.ศ. 2514
3. พระราชพิธีสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ 21-28 ธันวาคม พ.ศ. 2515
4. พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 4 รอบ ในวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2518
5. พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 50 พรรษา ระหว่างวันที่ 1-6 ธันวาคม พ.ศ. 2520
6. พระราชพิธีทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ณ พัทธสีมาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2521⁷⁴ โดยมีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธ เป็นพระราชอุปัชฌาย์ มีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ และมี สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก) วัดจักรวรรดิ เป็น พระราชอนุสาวนาจารย์

รูปภาพที่ 2 รูปพระราชพิธีทรงผนวชสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ในวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2521 มีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์

ที่มา: www.dhammadjak.net

⁷³ คูใน สุเขาวนั พลอลขุม, สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541).

7. งานพระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ครบ 200 ปี ระหว่างวันที่ 4-21 เมษายน พ.ศ. 2525 มีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ถวายพระธรรมเทศนาในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการี เมื่อวันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2525

8. การบรมศพและพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างวันที่ 8- 10 เมษายน พ.ศ. 2528⁷⁵ ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสวดวาร (7 วัน) ปิณฑสวาร (50 วัน) ศตมวาร (100 วัน) รวมทั้งการบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ และพระราชกุศลสมโภชพระบรมอัฐิ ได้อาราธนาสมเด็จพระราชาคณะ ได้แก่ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ฑฺฒสาโร) และสมเด็จพระวันรัต (จັบ ฐิตธมฺโม) เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนา และในกระบวนพระราชอิสริยยศแห่งเชิญพระบรมศพนั้น สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ เป็นผู้อ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพ

9. พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ ระหว่างวันที่ 1-6 ธันวาคม พ.ศ. 2530 มีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ถวายพระธรรมเทศนาพระมงคลวิเสสกลา

10. พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ระหว่างวันที่ 2-5 กรกฎาคม พ.ศ. 2531 มีสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ถวายพระธรรมเทศนาในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน เริ่มพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก⁷⁶

การศึกษาพบว่ากรณีที่สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปนั้นต่างมีอำนาจและหน้าที่การรับผิดชอบที่กฎหมายกำหนดเสมอกันทุกรูปแต่ในทางปฏิบัติปรากฏว่าสมเด็จพระราชาคณะเหล่านั้นกับแสดงบทบาทตามหน้าที่และความรับผิดชอบไม่เท่ากัน สาเหตุอาจเกิดจาก

1. แนวคิดในหลักเกณฑ์ที่ใช้พิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ โดยเฉพาะพระบรมราชวินิจฉัยที่ทรงเน้นเรื่องความอาวุโสทางสมณศักดิ์ ทำให้รองสมเด็จพระราชาคณะบางรูปที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะเมื่อมีอายุพรรษามาก เพราะด้วย

⁷⁴ คูใน พระราชประวัติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา 2521).

⁷⁵ คูใน สมุดภาพพระราชพิธีถวายพระเพลิง พระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2528).

⁷⁶ คูใน ทรงสรรค์ นิลกำแหง, จดหมายเหตุงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในมหามงคลสมัยทรงเจริญพระชนมพรรษา เสมอสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช พุทธศักราช 2528 เฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ พุทธศักราช 2530 และพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก พุทธศักราช 2531 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545).

ความชราภาพทำให้ไม่คล่องตัวในการปฏิบัติงาน จึงจะเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมตามที่กฎหมายกำหนดเพียงอย่างเดียว มิได้แสดงบทบาทอะไรได้มากนัก

2. ธรรมเนียมปฏิบัติงานของคณะสงฆ์ มีภารกิจหน้าที่ไม่ติดกับตำแหน่ง กล่าวคือ สมเด็จพระราชาคณะรูปใดที่เคยปฏิบัติภารกิจหน้าที่ในตำแหน่งใดก็ตามเมื่อมรณภาพลง ภารกิจหน้าที่จะถูกกระจายงาน ไปยังสมเด็จพระราชาคณะรูปที่เหลืออยู่ของแต่ละนิกายด้วย เมื่อมีการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะขึ้นมาแทนตำแหน่งที่ว่างอยู่นั้น ภารกิจหน้าที่ที่กระจายออกไปแล้วนั้นจะไม่กลับมาอยู่ที่ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะรูปใหม่ และไม่มีข้อกฎหมายใดที่บัญญัติให้ต้องโอนภารกิจหน้าที่กลับมาคืนตำแหน่งที่ว่างลงเหมือนกับตำแหน่งงานของฆราวาส และโดยธรรมเนียมปฏิบัติของพระสงฆ์ด้วยแล้ว จะไม่มีการร้องของาน จะยอมรับมติดเห็นสมควรของมหาเถรสมาคมที่จะแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปฏิบัติงานนั้นๆ

ตัวอย่างของสมเด็จพระราชาคณะตามโครงสร้างในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 สมเด็จพระราชาคณะที่ไม่ได้แสดงบทบาทที่เป็นผลประจักษ์

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนฺโน) วัดสุทัศน์ แม้ว่าจะเป็นประธานคณะวินัยธรชั้นฎีกา (2500-2505) แต่ก็ไม่ได้ปรากฏบทบาทหน้าที่ในตำแหน่งเท่าที่ควร เพราะช่วงเกิดปัญหากรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ สมเด็จพระราชาคณะที่มีบทบาทสำคัญกับปัญหานี้ คือสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ ในฐานะสังฆนายกเป็นส่วนใหญ่ จะพบบทบาทของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โสม ฉนฺโน) ในงานพระราชพิธีและปฏิบัติงานในฐานะที่เป็นเจ้าอาวาส พระอุปัชฌาย์ เสียเป็นส่วนใหญ่

ในช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 สมเด็จพระราชาคณะที่ไม่ได้แสดงบทบาทหน้าที่ใหม่ เป็นเพียงกรรมการมหาเถรสมาคมตามที่กฎหมายกำหนดเท่านั้น และสานต่องานเดิมที่ได้เคยปฏิบัติไว้ก่อนได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ประกอบด้วย

1. สมเด็จพระวันรัต (จับ จิตฺตมฺโม) วัดโสมนัส ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะตามวาระที่อัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายธรรมยุติกนิกายว่างลง (พ.ศ. 2520) ซึ่งในช่วงนั้น งานศาสนาของฝ่ายธรรมยุติกนิกายส่วนใหญ่จะอยู่ที่สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ทำให้สมเด็จพระวันรัต (จับ จิตฺตมฺโม) ส่วนใหญ่จะปฏิบัติงานบูรณปฏิสังขรณ์วัดโสมนัส ส่งเสริมการศึกษาภายในวัด และปฏิบัติงานทางด้านศาสนกิจอบรมศีลแก่พระภิกษุสงฆ์และประชาชนโดยทั่วไป และสานภารกิจที่เคยปฏิบัติไว้ก่อนได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะต่อ

2. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เสงี่ยม จนฺตสิริ) วัดสุทัศน์ ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะตามวาระที่อัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายมหานิกายว่างลง (พ.ศ. 2520) ซึ่งในช่วงนั้น งานศาสนาของฝ่ายมหานิกายส่วนใหญ่จะอยู่ที่สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณฺณโก) วัดจักรวรรดิ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา ถือว่าทั้ง 2 รูปเป็นสมเด็จพระ

พระราชกฤษฎีกาที่มีบทบาทในบริหารคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายเป็นอย่างมากดังที่ได้อภิปรายมาแล้ว ทำให้เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้ว จึงมิได้เข้าไปแสดงบทบาทหน้าที่ในงานพระศาสนาอะไรใหม่

3. สมเด็จพระมหาเมธีวงศ์ (สนั่น จันทพชโชโต) วัดนรนาถ ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะตามวาระที่อัตราตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายธรรมยุติกนิกายว่างลง (พ.ศ. 2532) ซึ่งในช่วงนั้น งานศาสนาของฝ่ายธรรมยุติกนิกายส่วนใหญ่จะอยู่ที่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย งานส่วนใหญ่ที่ทำได้แก่ งานบูรณปฏิสังขรณ์วัดนรนาถ ส่งเสริมการศึกษาภายในวัด และสานงานต่อที่เคยปฏิบัติเมื่อครั้งยังไม่รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ จะปฏิบัติไปทางด้านวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นส่วนใหญ่ เป็นต้น

อาจสรุปเรื่องหน้าที่และบทบาทของของสมเด็จพระราชาคณะในโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทยช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 แบ่งเป็น 2 ส่วน

1. หน้าที่และบทบาทที่ได้มาพร้อมกันกับสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ หน้าที่และบทบาทตามราชประเพณี เพื่อให้เป็นเกียรติกับงานและฐานันดรศักดิ์ ทำให้เพื่อสมเด็จพระราชาคณะปฏิบัติงานศาสนกิจใดก็ตามส่วนใหญ่มักจะได้รับอาราธนาเป็นประธานสงฆ์ในงานปฏิบัติศาสนกิจต่างๆทั้งด้านงานศาสนาและด้านงานพระราชพิธี และเพื่อเป็นการสนองพระราชศรัทธา ที่พระราชทานฐานันดรศักดิ์ชั้นสูงมาให้ เป็นต้น

2. หน้าที่และบทบาทจะไปอยู่ที่ตำแหน่งที่สมเด็จพระราชาคณะรูปนั้นๆไปดำรงตำแหน่ง ถ้าสมเด็จพระราชาคณะรูปใดไม่มีตำแหน่งในการบริหารคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2584 ก็จะมีเพียงบทบาทในการประกอบศาสนกิจ ทำให้ยศของสมเด็จพระราชาคณะรูปนั้นๆเป็นเพียงตำแหน่งกิตติมศักดิ์ ส่วนหน้าที่และบทบาทจากตำแหน่งทางการปกครองคณะสงฆ์ที่สำคัญและมีสมเด็จพระราชาคณะเกี่ยวข้องมากที่สุด คือ ตำแหน่ง สังฆนายก เพราะเป็นตำแหน่งในฝ่ายบริหารงานคณะ สมเด็จพระราชาคณะที่มีบทบาทสำคัญมากในช่วงเวลานี้ คือสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร (2494-2503) กับ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริย์ มีบทบาทหน้าที่สำคัญในการปรับปรุงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ โดยการยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เปลี่ยนเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แทน เป็นต้น

หน้าที่และบทบาทจากสถานะของสมเด็จพระราชาคณะตามโครงสร้างของการปกครองช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 สมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเป็นสมณศักดิ์เดียวเป็นการทำให้ฐานันดรศักดิ์กับตำแหน่งเป็นเรื่องเดียว โดยที่กฎหมายบัญญัติถึงสถานะ อำนาจและหน้าที่ความรับผิดชอบไว้อย่างชัดเจน กำหนดให้สมเด็จพระราชาคณะทุกรูป

ต้องมีตำแหน่งหน้าที่ ในสถานะเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง ส่วนการแสดงบทบาทตามหน้าที่ที่กฎหมายหมายกำหนดนั้นในทางปฏิบัติพบว่ามี สมเด็จพระราชาคณะที่แสดงบทบาทตามหน้าที่ 2 แบบ

1. สมเด็จพระราชาคณะที่มีความสามารถในการแสดงบทบาทตามหน้าที่ที่กฎหมายบัญญัติหรือ ด้านการปกครองคณะสงฆ์ หรือ มีอิทธิพลด้านการควบคุมด้านการบริหารงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ ในทางปฏิบัติเหตุผลสำคัญคือสมเด็จพระราชาคณะจำนวนหนึ่งไม่ได้แสดงบทบาทตามหน้าที่ของตนในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม จึงทำให้พระมหาเถระที่มีความสามารถหรือเข้าใจในบทบาทหน้าที่ ขอบเขตการใช้อำนาจตามที่กฎหมายกำหนดให้สามารถเข้ามามีอำนาจในการบริหารคณะสงฆ์แบบผูกขาดอำนาจ จึงทำให้อำนาจในการบริหารของคณะสงฆ์ไทยมักจะอยู่ภายใต้อิทธิพลของสมเด็จพระราชาคณะรูปใดรูปหนึ่ง ตัวอย่างของสมเด็จพระราชาคณะที่มีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์ ในฝ่ายธรรมยุติกนิกาย คือ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ส่วนในฝ่ายมหานิกาย คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา เป็นต้น

2. สมเด็จพระราชาคณะที่ไม่แสดงบทบาทตามหน้าที่ตามที่กฎหมายบัญญัติหน้าที่และไม่มีอิทธิพลในงานด้านการปกครองคณะสงฆ์ที่โดดเด่น แต่จะมีบทบาทความสามารถด้านอื่นๆ เช่น เป็นพระธรรมกถึก การรจนานั่งสือพระพุทธศาสนา การส่งเสริมงานศึกษาสงเคราะห์ และการส่งเสริมงานสาธารณประโยชน์ เป็นต้น หรือเป็นการแสดงบทบาทตามราชประเพณีในสถานะที่เป็นฐานันดรศักดิ์ชั้นสูงเช่นเดียวกับช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

เรื่องหน้าที่และบทบาทของสมเด็จพระราชาคณะทั้งช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 จะมีสิ่งที่คล้ายกันตรงหน้าที่และบทบาทที่ได้มาพร้อมกันกับสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ หน้าที่และบทบาทตามราชประเพณี เพื่อให้เป็นเกียรติกับงานและฐานันดรศักดิ์ ต่างกันตรงที่หน้าที่และบทบาทช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ตำแหน่งที่สมเด็จพระราชาคณะเหล่านั้นที่ได้รับแต่งตั้งจะเป็นตัวกำหนดหน้าที่และความรับผิดชอบ กล่าวคือ ถ้าไม่มีตำแหน่งทางการปกครองก็ไม่ต้องมีหน้าที่และความรับผิดชอบต่อตำแหน่งงานปกครองนั้น แต่ช่วงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 หน้าที่และความรับผิดชอบถูกกำหนดโดยกฎหมาย เป็นต้น

บทที่ 6

บทสรุป

การศึกษาค้นคว้าในงานวิจัยเรื่องนี้พบว่า การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะเกิดขึ้นตั้งแต่ สมัยกรุงศรีอยุธยา และมีพัฒนาการของกระบวนการสถาปนาและการกำหนดตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับในสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อโปรดเกล้าฯ พระราชทานมหาสมณุตมาภิเษกให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช พบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์นี้มีบทบาทสำคัญในการทรงเสนอแนวคิดช่วยประกอบพระบรมราชวินิจฉัยในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ เพื่อเน้นความสำคัญของสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะให้ “คู่มือเกียรติเสมอกับสถานะตำแหน่งสมเด็จพระยาของฝ่ายอาณาจักร”

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงรับบรมราชาภิเษกแล้ว พบว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ได้สืบทอดแนวคิดและธรรมเนียมปฏิบัติในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผสานเข้ากับข้อเสนอของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพื่อใช้ประกอบพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลนี้ ซึ่งสอดคล้องกับการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรวม 20 รูป ในช่วงระยะเวลาที่วิทยานิพนธ์นี้เน้นศึกษา คือระหว่างปี พ.ศ. 2490 – 2532 โดยมีขั้นตอนในการดำเนินการสถาปนาแบ่งออกเป็นสองขั้นตอน ได้แก่

1. คณะสงฆ์พิจารณาชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะที่มีความเหมาะสม ตามจำนวนอัคราสมเด็จพระราชาคณะที่ว่างลงแล้ว มหาเถรสมาคมจะพิจารณาเสนอรายชื่อไปยังคณะรัฐมนตรี เพื่อนำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย

2. พระมหากษัตริย์มีพระบรมราชวินิจฉัยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช การพิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้พิจารณาในที่ประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลง โดยเมื่อถึงวาระการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ กรมการศาสนา (หลังพ.ศ. 2547 โอนไปเป็นหน้าที่ของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ) จะจัดทำรายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในขณะนั้น ทั้งฝ่ายมหานิกาย และฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และจัดเรียงลำดับความอาวุโสทางสมณศักดิ์แบบไม่มีการแยกนิกายให้คณะกรรมการมหาเถรสมาคมพิจารณา ถ้าตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ

ของฝ่ายใต้วงลง คณะกรรมการมหาเถรสมาคมมักจะให้สมเด็จพระราชาคณะที่เหลื่ออยู่ของฝ่ายนั้น เป็นผู้พิจารณารายชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะเพื่อขอความเห็นชอบจากที่ประชุม

จากการกำหนดกรณีศึกษาการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 รูป ในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2490-2532 พบว่ามหาเถรสมาคมมีความพยายามในการสร้างเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ในการพิจารณาคณะสมบัตินรองสมเด็จพระราชาคณะ เงื่อนไขที่สำคัญได้แก่

1. การเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ
2. การมีตำแหน่งเป็นพระสังฆาธิการ

ถึงแม้ว่ามหาเถรสมาคมจะพยายามสร้างเงื่อนไขที่ชัดเจนในการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ แต่กว่าที่พระเถระรูปหนึ่งจะเจริญในสมณศักดิ์มาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะได้นั้นก็ต้องมีเหตุปัจจัยอีกหลายประการที่เข้ามาส่งเสริมความเจริญในสมณศักดิ์ จากกรณีศึกษาทั้ง 20 กรณีแสดงให้เห็นว่า เหตุปัจจัยเหล่านี้สามารถมีอิทธิพลต่อกระบวนการพิจารณาของมหาเถรสมาคมได้มากพอกับเงื่อนไขทั้งสองข้อที่กล่าวแล้วด้วย ตัวอย่าง ปัจจัยเสริมเหล่านี้ได้แก่ ระดับการศึกษา พระปริยัติธรรม การมีชาติตระกูลที่ดี การมีชาติภูมิร่วมกับสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ และคณะสงฆ์กลุ่มใหญ่ การมีความสามารถเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ สถานะของวัดที่จำพรรษา และสถานะของผู้เป็นอาจารย์ อาจกล่าวได้ว่าปัจจัยเสริมเหล่านี้เป็นปัจจัยส่วนบุคคลที่จะช่วยส่งเสริมพระเถระเหล่านั้นได้รับพิจารณาสถาปนาเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะด้วย

การศึกษาพระราชบัญญัติที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์ทั้ง 3 ฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 พบว่ามีการให้ความสำคัญกับการมีตำแหน่งและหน้าที่ของรองสมเด็จพระราชาคณะในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ที่แตกต่างกัน

เมื่อได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์แล้ว พบว่ารองสมเด็จพระราชาคณะทุกรูปยังต้องมีการปฏิบัติหน้าที่ตามตำแหน่ง และสร้างผลงานที่เป็นประโยชน์ต่อพระศาสนาและสังคม ผลงานเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่สะท้อนความเป็น “พระมหาเถระ” ผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมแก่การได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์ในระดับสูงสุดนั้น ทั้งยังสะท้อนด้วยว่าเป็นผู้มีศักยภาพที่จะผดุงเกียรติและสถานภาพความเป็นพระสมณศักดิ์ระดับสูงสุดได้ ผลการศึกษาพบว่า การแสดงผลงานของรองสมเด็จพระราชาคณะจะได้รับการพิจารณาแยกเป็น 5 ด้าน ได้แก่ งานด้านการศึกษา งานด้านเผยแผ่ งานด้านสาธารณูปการ งานด้านสาธารณประโยชน์ และงานด้านศึกษาสงเคราะห์

กรณีศึกษาการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 20 กรณีบ่งชี้ว่า การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์จะมีพระบรมราชวินิจฉัยอย่างรอบคอบก่อนที่จะโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงพระราชศรัทธาในความรู้ความสามารถของพระราชาคณะที่มีผลงานเป็นที่

ประจักษ์หลายรูป แต่ในการพิจารณาสถาปนาสมณศักดิ์ชั้นสูงอย่างสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะ ก็ทรงอนุโลมให้เป็นไปตามธรรมเนียมเรื่อง “ความอาวุโสทางสมณศักดิ์”

ในกรณีศึกษาบางกรณีพบว่า การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นั้น อาจมี “เงื่อนไขพิเศษ” เกิดขึ้นมาเป็นกรณีกเว้น และอยู่นอกเหนืออำนาจการใช้เงื่อนไขพิจารณาของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม ได้แก่ การที่พระมหากษัตริย์มีพระราชดำริสถาปนาพระเถระผู้ทรงพระราชาศรัทธายกย่องเป็นการส่วนพระองค์ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะ คือ กรณีการสถาปนาพระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวร เมื่อปี พ.ศ. 2515 ซึ่งเหตุการณ์นี้ยังส่งผลให้คณะกรรมการมหาเถรสมาคมจำเป็นต้องขอพระราชทานให้พระมหากษัตริย์ทรงเพิ่มอัตราสมเด็จพระราชาคณะจากเดิม 4 รูป เป็น 6 รูป ด้วย

เมื่อพิจารณากรณีการสถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร พ.ศ. 2515 แล้ว จะพบว่า การที่พระมหากษัตริย์มีพระบรมราชวินิจฉัยสถาปนารองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะโดยพระราชอำนาจ และพระราชากิติสิทธิ์นั้น พระมหากษัตริย์ยังคงมีพระราชดำรินบนพื้นฐานของคุณสมบัติเรื่องความอาวุโสทางสมณศักดิ์ หมายถึง การที่พระสงฆ์รูปหนึ่งได้รับพระราชทานสมณศักดิ์พระราชาคณะก่อนพระสงฆ์รูปอื่น แม้พระสงฆ์รูปอื่นจะมีอายุพรรษามากกว่าก็ถือว่าพระสงฆ์ผู้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ก่อนมีอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงกว่า หรืออาจกล่าวอย่างสามัญว่า “รูปใดรับพัดยศมาก่อนเท่ากับมีอาวุโสที่จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จฯ ก่อน”

ณ ที่นี้จึงสามารถสรุปได้ขั้นหนึ่งก่อนว่า “ความอาวุโสทางสมณศักดิ์” ได้เกิดเป็นเงื่อนไขหลักประกอบพระบรมราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์ในการทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะจนเป็น “ประเพณีปฏิบัติ” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช และในที่สุดได้กลายมาเป็น “นิติทางกฎหมาย” อย่างชัดเจนในในมาตรา 5 ทวิ วรรค ที่ 3 และที่ 4 ของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติม โดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ที่มีการให้ความสำคัญของการสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะโดยการพิจารณาอาวุโสทางสมณศักดิ์

ขณะเดียวกันยังมีกรณีศึกษาที่พบว่า การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะในช่วงระยะเวลาที่กำหนดยังเกิดขึ้นด้วย “เงื่อนไขพิเศษ” อีกลักษณะหนึ่ง ที่อยู่นอกเหนืออำนาจการพิจารณาของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม ได้แก่ กรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นกรณีที่ครอบคลุมระยะเวลาที่ค่อนข้างยาวนาน กว่าที่พระเถระรูปนี้จะได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ปรากฏว่าเหตุปัจจัยทางการเมือง และเหตุปัจจัยทางคณะสงฆ์เป็นตัวแปรสำคัญในการเจริญสมณศักดิ์ของพระเถระรูปนี้ ระหว่าง พ.ศ. 2503 ถึง พ.ศ. 2505 พระพิมลธรรม ถูกกล่าวโทษว่าตั้งอธิกรณ์หนักจนถูกถอดจากสมณศักดิ์ และถูกปรับออกจากตำแหน่งต่างๆ นอกจากนั้นยังถูกกล่าวโทษจากฝ่ายการเมือง ถูกจับกุมและคุมขังด้วยข้อหาเป็นการกระทำให้เป็นคอมมิวนิสต์ และ

กระทำผิดต่อความมั่นคงแห่งชาติ แต่เมื่อคดีถึงที่สุดแล้วพระพิมลธรรมก็ได้รับการตัดสินให้เป็นผู้บริสุทธิ์ พระพิมลธรรม ได้กลับมาครองเพศเป็นบรรพชิตอีกครั้ง ในปี พ.ศ. 2509

เมื่อพ้นข้อกล่าวหาแล้ว “ความผันผวนทางการเมือง” ก็กลับมามีส่วนส่งเสริมสนับสนุนให้พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ กลับมาเจริญในสมณศักดิ์อีกครั้ง ด้วยรัฐบาลสมัย ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ดำเนินเรื่องขอพระราชทานคืนสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะให้ในปี พ.ศ. 2518 ทำให้พระพิมลธรรม อยู่ในที่รองสมเด็จพระราชาคณะที่มีความอาวุโสทางสมณศักดิ์สูงสุด ซึ่งในปี พ.ศ. 2518 และ พ.ศ. 2520 เมื่อตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลง คณะกรรมการมหาเถรสมาคมก็ไม่ได้เสนอชื่อพระพิมลธรรม ให้ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะทั้ง 2 วาระ โดยให้เหตุผลว่าในช่วงเวลาดังกล่าว พระพิมลธรรมขาดคุณสมบัติความเป็นพระสังฆาธิการ เนื่องจากได้ถูกปลดจากตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุไปตั้งแต่ พ.ศ. 2503 จนถึง พ.ศ. 2523 พระพิมลธรรมได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุอีกครั้ง ทำให้คุณสมบัติครบตามเงื่อนไขของคณะสงฆ์ และเมื่อ พ.ศ. 2526 ตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะว่างลง ทำให้พระสงฆ์บางกลุ่มคาดหวังว่าพระพิมลธรรมจะได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะแทนตำแหน่งที่ว่างลง ปรากฏว่ามหาเถรสมาคมก็ยังไม่มีการพิจารณาเสนอชื่อรองสมเด็จพระราชาคณะรูปใดให้ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ

อย่างไรก็ตามที่ความคาดหวังไม่เป็นผลจึงทำให้กลุ่มสงฆ์ที่มีชาติภูมิอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับคณะศิษย์วัดมหาธาตุรวมตัวกันกดดันมหาเถรสมาคม เรียกร้องให้เสนอชื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ให้ได้รับการโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในตำแหน่งที่ว่างลงตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2526 แต่ก็ไม่ได้มีการพิจารณาจากมหาเถรสมาคม ทำให้การเรียกร้องเพิ่มมากขึ้นในปี พ.ศ. 2527 และ พ.ศ. 2528 เกิดการเรียกร้องว่าหากไม่ได้รับความเป็นธรรมในเรื่องนี้คณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะแบ่งแยกปกครองกันเองไม่ขึ้นตรงต่อมหาเถรสมาคม คณะสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เสนอโครงการบริหารศาสนาใหม่ ทำให้เกิดความกดดันไปยังมหาเถรสมาคมกับฝ่ายรัฐบาลที่ต้องเร่งพิจารณาคัดเลือกรองสมเด็จพระราชาคณะให้ได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ผลจากการเรียกร้องยื่นคำขาดที่จะขอแยกตั้งนิกายใหม่ของคณะสงฆ์ ในที่สุดด้วยแรงสนับสนุนทั้งฝ่ายการเมืองและฝ่ายคณะสงฆ์ทำให้ในการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2528 พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุ ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

เงื่อนไขและเหตุปัจจัยอื่นๆ ที่ส่งเสริมให้พระเถระได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะนั้น เป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษา เพราะจะเป็นตัวบ่งชี้ถึงประสิทธิภาพบริหารงานหรือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับวงการพุทธศาสนาในประเทศไทย สมเด็จพระราชาคณะถือว่าเป็นบุคลากรในวงการพุทธศาสนาของไทยที่มีบทบาทอย่างสูงในการกำหนดทิศทางความเจริญก้าวหน้า หรือ ความเสื่อมของพุทธศาสนาในประเทศไทย โดยเฉพาะด้วยฐานะผู้บริหารองค์กรระดับสูงสุดในการบริหาร

ปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งถือว่าเป็นว่าหน้าที่ภารกิจทางศาสนาที่ได้รับพระราชทานมาพร้อมกับสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะ

หน้าที่ของสมเด็จพระราชาคณะนั้นประกอบด้วย หน้าที่ตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ คือ หน้าที่ด้านการปกครองคณะสงฆ์ และ หน้าที่ตามราชประเพณี คือมีหน้าที่ด้านศาสนา เป็นผู้นำฝ่ายสงฆ์ในการพัฒนาพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน มั่นคงถาวร กับหน้าที่ในงานศาสนกิจเพื่อเป็นการสนองพระราชศรัทธา เพื่อเป็นการแสดงเกียรติภูมิที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้าฯสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระราชาคณะ ถือว่าเป็นฐานันดรศักดิ์ชั้นสูงสุดของพระสงฆ์

ในทางกลับกันพระเถระที่ได้รับโปรดเกล้าฯสถาปนาสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระราชาคณะเหล่านั้น ต้องแสดงบทบาทบริหารจัดการกิจการพระพุทธศาสนาให้เป็นที่เรียบร้อย สร้างความมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองแก่พระพุทธศาสนาให้ประจักษ์สมฐานะที่ได้รับไว้วางพระราชหฤทัยจากพระมหากษัตริย์และเป็นที่เคารพศรัทธาจากบรรดาพุทธศาสนิกชน เพื่อสืบทอดอายุพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไป บทสรุปวิธานิพนธ์เรื่องนี้ น่าจะจบลงด้วยการอ้างความตอนหนึ่งในอรรถาธิบายของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ อธิบดีคนายกรัฐมนตรี ผู้ริเริ่มให้ตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แทนพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484

“การปกครองตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่นี้มีหลักการสำคัญก็คือ การมอบอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ไว้กับมหาเถรสมาคม ซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประธานทั้งนี้ ก็โดยที่รัฐบาลมีความมั่นใจว่ามหาเถรสมาคมนั้นประกอบด้วยพระมหาเถระชั้นสูง ดำรงอยู่ในคุณธรรมควรแก่การสักการะ ทั้งเป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์องค์เอกอัครศาสนูปถัมภกได้ทรงยกย่องไว้วางพระราชหฤทัย และทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งสมณศักดิ์อันสูง ย่อมสามารถที่จะดำเนินการพระศาสนาให้เป็นไปด้วยดีทุกประการ”¹

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ฐมจินฺตโต), ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย, หน้า 88-89.

รายการอ้างอิง

เอกสารราชการ

กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.10/145 “เรื่องการปรับปรุงศาสนาพุทธ,” 29 เมษายน พ.ศ. 2485,

กำหนดการที่ 11/2493 พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชสยามินทราธิราช และพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร พ.ศ. 2493. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 67 ตอนที่ 27 (9 พฤษภาคม 2493): 1937-1973.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ ฉบับที่ 3 เล่ม 34 ภาค 3 (เดือนพฤษภาคมและเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2489): 1.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ ภาคพิเศษ ฉบับที่ 3 เล่มที่ 30 (เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2485): 30.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ ภาคพิเศษ เล่มที่ 30 (เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2485): 1.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2475): 58.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 30 ภาค 5 ประจำเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2485: (325ก)-(328ง).

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 31 (พ.ศ. 2486): 314.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 32 ภาค 5 (เดือนกันยายนและตุลาคม พ.ศ. 2487): 290.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 34 ภาค 6 (เดือนพฤษภาคมและมิถุนายน พ.ศ. 2489): 1.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 34 ภาค 6 (เดือนพฤศจิกายนและธันวาคม พ.ศ. 2489): 5.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 34 ภาค 3 ฉบับที่ 3 (เดือนพฤษภาคมและมิถุนายน พ.ศ. 2489): 1.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 34 ภาค 3 ฉบับที่ 3 (เดือนพฤษภาคมและมิถุนายน พ.ศ. 2489): 4.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 39 (พ.ศ. 2494): 1-8.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 48 ภาค 5 (เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2503): 367.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 48 ภาค 7 (เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2503): 569-570.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 48 ภาค 7 (เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2503): 586.

ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง สมเด็จพระราชาคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช.

ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 80 ตอนที่ 2 (3 มกราคม พ.ศ.2506): 43.

ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมกิตติโสภณ (สุวรรณ สุวณฺณ โชโต) ขึ้นเป็นพระพุทธรังษิณ.

ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 90 ตอนที่ 177 (28 ธันวาคม 2516): 7-9.

ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมคิลก (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม.

ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 74 ตอนที่ 6 (12 มกราคม 2500): 14-20.

ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมไตรโลกาจารย์ (วน วิฑฺฒินา โณ) ขึ้นเป็นพระธรรมปิฎก.

ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 7-10.

- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) ขึ้นเป็นพระพิมลธรรม.
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 66 ตอนที่ 66 (6 ธันวาคม 2492): 872-876.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปัญญาจารย์ (จับ จิตฺตมฺโฆ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 95 ตอนที่ 34 (27 มีนาคม 2521): 1-4.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปัญญาบดี (พิน ชุตินฺธโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 92 ตอนที่ 263 (26 ธันวาคม 2518): 2-3.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปาโมกข์ (วาสน์ วาสโน) ขึ้นเป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์.
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 74 ตอนที่ 107 (17 ธันวาคม 2500): 1567-1574.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปาโมกข์ (วิน ชุ่มสาโร) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 83 ตอนที่ 114 (19 ธันวาคม 2509): 1-6.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ชุ่มธโร) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 10-13.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมรัตนกร (ทรัพย์ โฆสโภ) ขึ้นเป็นพระธรรมวโรดม.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 78 ตอนที่ 104 (15 ธันวาคม 2504): 16-19.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวราภรณ์ (สนั่น จนฺทปฺชฺโชโต) ขึ้นเป็นพระพรหมมุนี.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 94 ตอนที่ 3 (6 มกราคม 2520): 5-10.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวราลังการ (จับ จิตฺตมฺโฆ) ขึ้นเป็นพระธรรมปัญญาจารย์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 84 ตอนที่ 128 (30 ธันวาคม 2510): 1-6.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวโรดม (อยู่ ฉญาโณทโย) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 70 ตอนที่ 78 (22 ธันวาคม 2496): 1535-1537.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระธรรมวโรดม (ทรัพย์ โฆสโภ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 5-7.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพุทฺธพจนวราภรณ์ (ทองเจือ จินฺตโกโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทฺธปาจนบดี. ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 1-3.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพุทฺธวิงฺษมฺณี (สุวรรณ สุวณฺณโชโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทฺธชินวงศ์. ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 4-6.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (ปลัด กิตฺติโสภโณ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต.
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 64 ตอนที่ 27 (17 มิถุนายน 2490): 430-434.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (พิมพ์ ชุ่มธโร) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 82 ตอนที่ 111 (23 ธันวาคม 2508): 1-4.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระพรหมมุนี (สนั่น จนฺทปฺชฺโชโต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหามุนีวงศ์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 107 ตอนที่ 138 (6 สิงหาคม 2533): 6-9.

- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระวิสุทธีวงศาจารย์ (เสงี่ยม จนทสิริ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 95 ตอนที่ 34 (27 มีนาคม 2521): 4-8.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาธีรวงศ์.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 74 ตอนที่ 6 (12 มกราคม 2500): 1-9.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวร.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 1-5.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีร์ ปุณฺณโก) ขึ้นเป็นสมเด็จพระธีรญาณมุนี.
ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 202 (31 ธันวาคม 2515): 7-10.
- ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์สมเด็จพระวันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
 สมเด็จพระสังฆราช. ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 89 ตอนที่ 114 (27 กรกฎาคม 2515): 3-4.
- ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ถอดพระสมณศักดิ์. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 77 ตอนที่ 94 (15 พฤศจิกายน 2503): 2503.
- พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484. ราชกิจจานุเบกษา 58 (14 ตุลาคม 2484): 1391-1410.
- พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505. ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม 79 ตอนที่ 115 (31 ธันวาคม 2505): 29-44.
- พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2505 (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 109 ตอนที่ 16 (4 มีนาคม 2535): 5-11.
- พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 (29 มิถุนายน ร.ศ. 121): 214-223.
- รายงานการประชุมสภาว่าด้วยรัฐธรรมนูญ เล่ม 4, 2505: 1188.
- เรื่องการพิจารณาคัดเลือกรายชื่อขอเลื่อนสมณศักดิ์. รายงานการประชุมกรรมการมหาเถรสมาคม. ที่ 12/2511, วันที่ 27 สิงหาคม 2511.
- เรื่องให้ระงับอธิกรณ์ที่เกี่ยวกับอดีตพระพิมลธรรมและอดีตพระศาสนโสภณ. คำสั่งมหาเถรสมาคม. ที่ 4/ 2518 (30 มกราคม พ.ศ. 2518).
- เอกสารจาก หจช, กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.10/145 “เรื่องการปรับปรุงศาสนาพุทธ,” 29 เมษายน พ.ศ. 2485.
- เอกสารจาก หจช. สร. 0210.10.43 “เรื่องพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (สำเนาลิขิตสมเด็จพระพุฒาจารย์ ถึงพระยาวุฒิศิโรภักดี ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ,” 19 มิถุนายน ร.ศ. 121.

หนังสือ

กนก แส่นประเสริฐ. เอกสารคู่มือว่าด้วยประมวลพระราชบัญญัติคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการศาสนาแห่งชาติ, 2549.

กรมศิลปากร. ประวัติวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2531.

กรมศิลปากร. เรื่องแต่งตั้งพระราชกณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.

กระจ่าง นันทโพธิ. มหานิยาย-ธรรมยุต ความขัดแย้งภายในของคณะสงฆ์ไทยกับการสื่อสาร อำนาจปกครองระหว่างฝ่ายอาณาจักรและศาสนาจักร. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์, 2528.

การพระราชทานสถาปนาเลื่อนและแต่งตั้งสมณศักดิ์ พุทธศักราช 2490-2538. กรุงเทพฯ: คณะศึกษานุกสิยษ์ พิมพ์ถวายสักการะพระศาสนโสภณ (นิรันดโร) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส, 2539.

เกรียงศักดิ์ พิทยานอ. พระพิมพ์ลธรรมเป็นคอมมิวนิสต์. กรุงเทพฯ: เอเชียการพิมพ์, 2518.

คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม. ประวัติอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

คณาจารย์สำนักพิมพ์เลียงเชียง. หนังสือเรียนนักธรรมชั้นตรี ฉบับมาตรฐาน บูรณาการชีวิต วิชาธรรมวิภาค. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง, 2549.

คณินนิตย์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.

คล้ายวันประสูติ 2 มีนาคม 2530. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, 2530.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. คึกฤทธิ์กับพระพุทธศาสนา เรื่องการปกครองคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2523.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. ซอยสวนพลู. สยามรัฐ (วันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2527) : 3.

จินตนา กระบวนแสง. เครื่องประดับสมณศักดิ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. เกิดวังปารุสก์. กรุงเทพฯ: พิษณุโลกการพิมพ์, 2532.

ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนุท, ม.ร.ว. ชีวิตและงานของ สฤษดิ์ ชนระวัชต์ จอมพลผู้พิชิต. กรุงเทพฯ: สำนักบันดาศาสน์.

ชีวิตกับเหตุการณ์ของสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (หม่อมราชวงศ์วิจิตร). กรุงเทพฯ: กองทัพอากาศพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ เนื่องในงานสมโภชสุพรรณบัฏ, 2509.

ชีวิต การงาน หลักธรรม สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก.

กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2539.

- โชติ ทองประยูร. กฎหมายคณะสงฆ์พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505 พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2484 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 คำบรรยายพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา, 2506.
- ชำเลื่อง วุฒิจันทร์. เจ้าคณะใหญ่กับการปกครองสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิตรครู, 2521.
- ณัฐภัทร จันทวิช. ตาลปัตรและเครื่องประกอบสมณศักดิ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529.
- ดั่งทองชมพูนุช. กรุงเทพฯ: สายธุรกิจโรงพิมพ์, 2552.
- เดอะ ลา ลูแบร์. จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ : ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2548.
- ถนอมจิต มีชื่น. จอมพล ป. พิบูลสงครามกับงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ (พ.ศ. 2495-2500). วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- ทรงสรรค์ นิลกำแหง. จดหมายเหตุงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในมหามงคลสมัยทรงเจริญพระชนมพรรษา เสมอสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช พุทธศักราช 2528 เฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ พุทธศักราช 2530 และพระราชพิธีรัชมังกลาภิเษก พุทธศักราช 2531. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.
- ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อุษยา. ประวัติสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, 2535.
- ทางสงบ พิมพ์อุทิศส่วนกุศลถวาย สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (วิน ธรรมสารเถร ป.ธ.9). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2549.
- ทำเนียบสมณศักดิ์กรุงเทพฯมหานคร 2518. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แพร่การช่าง, 2518.
- ทำเนียบสมณศักดิ์ของสมเด็จพระราชาคณะที่พระศาสนาโสภณ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเขมร, 2522.
- ทำเนียบสมณศักดิ์และทำเนียบคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537.
- ทำเนียบสมณศักดิ์และทำเนียบวัดต่างๆที่ราชอาณาจักร พ.ศ. 2509. พระนคร: สำนักงาน, 2509.
- ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพฯมหานคร, 2521.
- ทำเนียบสมณศักดิ์สังเขป นามพระราชาคณะ พระครูเปรียญ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465.
- ชนิด อยู่โพธิ์. ตำนานสมณศักดิ์พระวันรัตและสมเด็จพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์สมเด็จพระวันรัตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2516.
- ธรรมเนียมสุรณในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมปัญญาบดี (สวัสดี กิตติสาโร) จิตตภาวันวิทยาลัย มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุ. ชลบุรี: มูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย, 2524.
- ธรรมโมวาท เล่มที่ 2. กาญจนบุรี: สหการพิมพ์, 2539.

- ธีรชน. เบื้องหลังการปลดพระพิมพ์ลธรรมและพระศาสนโสภณ. พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, 2515.
- นภานถ อนุพงศ์พัฒน์. ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- นันทนา วัฒนสุข. บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับการบำรุงพระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- บทสัมภาษณ์สมเด็จพระธีรญาณมุนี. (5 กุมภาพันธ์ 2517). มติชนสุดสัปดาห์: 15.
- บันทึกสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2551.
- ประกาศมหาสมณุตตมาภิเษก. พระนคร: โรงพิมพ์ศุภการจำรูญ, 2543.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2503.
- ประมวล รุจนเสรี. การใช้อำนาจ. กรุงเทพฯ: สุเมธ รุจนเสรี, 2548.
- ประมวล รุจนเสรี. พระราชอำนาจ. กรุงเทพฯ: สุเมธ รุจนเสรี, 2548.
- ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. 2502-2504. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2507.
- ประมวลเอกสารกรณีสันติอโศก. กรุงเทพฯ: คณะทำงานปกาสนียกรรม, 2532.
- ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.
- ประวัติการพระราชทานสถาปนาเลื่อนและแต่งตั้งสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะ. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาส์น, 2535.
- ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ภาค 1. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, 2525.
- ประวัติวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, 2533.
- ประวัติวัดอรุณราชวราราม. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดอรุณราชวราราม, 2521.
- ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525.
- ประสก ธรรมรักษา, คามหุโน. ขุนนางพระ. กรุงเทพฯ: ชรรมบุชา, 2518.
- ปลื้ม โชติขจร. คำบรรยายกฎหมายคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2550.
- ปิยนาท วรศิริ. การเมืองเรื่องศาสนา: บทบาทและการดำเนินการของมหาเถรสมาคมต่อกรณีสันติอโศก. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533.
- ปิ่น มุทุกันต์. ขอแนะนำธรรมเนียมพุทธศาสนา. วารสารพระธรรมทูต ปีที่ 5 (พ.ศ. 2515): 5.

- พรศักดิ์ ชนพัฒน์พงศ์. มหาเถรสมาคมกับการยอมรับการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์ในการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์. วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์พัฒนาการคณะนิติศาสตร์ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- เพียว ศรีหงส์. 7 รอบปีนักยัตร์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) เจ้าอาวาสวัดสามพระยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2532.
- พระครูสิริวัตรวิวัฒน์. ประวัติการพระราชทานสถาปนาเลื่อนและตั้งสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2534. กรุงเทพฯ: หจก. รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2535.
- พระครูสิริวัตรวิวัฒน์. ประวัติการสถาปนาเลื่อนขั้น ลดตำแหน่ง แต่งตั้ง ถอดถอน คั้นสมณศักดิ์พระพุทธานุชาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธศักราช 2325 -2532. ราชบุรี: วัดหลักทศรัตนาราม, 2533.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). สมณศักดิ์: ยศช้าง ขุนนางพระ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เชียงใหม่, 2536.
- พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ. พระมหาชนก. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2542.
- พระพจนารถ ปภาโส. จินตกรรมมหาเถรานุสรณ์. กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม, 2552.
- พระพจนวิลาส. ทำเนียบสมณศักดิ์. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445.
- พระพิมลธรรม (อาสภมหาเถร) : ผจญมาร. กรุงเทพฯ: เทพนิมิตการพิมพ์, 2526.
- พระมหานคร เขมปาณี. คติประวัติศาสตร์ คำพิพากษาศาลทหารกรุงเทพฯ คดีอดีตพระพิมลธรรม. กรุงเทพฯ: ศูนย์การพิมพ์, 2509.
- พระมหานรินทร์ นรินโท. ยศพระ. จุลสารพระธรรมทูต วัดไทย ลาสเวกัส (2543): 5.
- พระมหานิรุทธ์ จิตส์วโร. คู่มือสมณศักดิ์ พดยศ ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: ชงธรรม, 2550.
- พระมหาวรชัย กลิ่งโพธิ์. การปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- พระมหาสมณสาส์น, ที่ 109/261 “เรื่องลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แจ้งความแก่พระยาวิสุทธีสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ,” 11 ตุลาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455).
- พระมหาสุภา อุทโท. พระสงฆ์ไทยใน 2 ทศวรรษหน้า พ.ศ. 2541-2560. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, 2542.
- พระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ทุมมจิตโต). ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533.

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417- พ.ศ. 2453).

พระนคร: โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, 2510.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 กฎกระทรวง กฎกระทรวงประกอบ พร้อมด้วยระเบียบและคำสั่งมหาเถรสมาคมเกี่ยวกับการคณะสงฆ์และการพระศาสนา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.

พระราชประวัติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร.

กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา 2521.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระนคร : กรมศิลปากร, 2507.

พระราชวรมุนี (ประยูรย์ ปยุตโต). สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2527.

พระวิสุทธาธิบดี. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2521.

พระสด สิงหเสนี: ประวัติวัดอินทาราม (รวบรวมถึง พ.ศ. 2481). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยิมศรี, 2482.

พระอุครคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), จำลอง สารพัดนึก. พจนานุกรม บาลี-ไทย. กรุงเทพฯ: บริษัทธรรมสาร จำกัด, 2552.

พิบูลย์ ภายวัชร์. ศาสนาสัมพันธ์ในอดีต. กรุงเทพฯ: โครงการธรรมไมตรี, 2537.

พิพัฒน์ พสุธารชาติ. รัฐกับศาสนา: บทความว่าด้วยอาณาจักร ศาสนจักร และเสรีภาพ. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2545.

พุทธินันท์ โพธิ์จินดา. พุทธศาสนากับความคิดทางการเมืองของ ส. ศิวรักษ์. กรุงเทพฯ: เทียนวรรณ, 2527.

มูลนิธิรื้อหมามกุฎราชวิทยาลัย. พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระนคร: โรงพิมพ์หมามกุฎราชวิทยาลัย, 2514.

รัตยา โตสกุล. มโนทัศน์เรื่องอำนาจ. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, 2548.

เริง อรรถวิบูลย์. ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานคร, 2521.

เรื่อง การพระราชทานสถาปนาเลื่อนและตั้งสมณศักดิ์พุทธศักราช 2490-2538. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หมามกุฎราชวิทยาลัย, 2538.

วิเชียร อากาศฤกษ์, สุนทร สุภูตะโยธิน. ประวัติสมณศักดิ์และพัฒนศ. กรุงเทพฯ: เนชั่นเนล เอ็ดดิท, 2528.

ศิลปากร. พระนคร: โรงพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรียุค, 2517.

ส.ศิวรักษ์. คัมภีร์ส่องพระ. กรุงเทพฯ: ไลยสือไทย, 2522.

- ส.ศิริรักษ์. คัมภีร์ส่องพุทธธรรม. กรุงเทพฯ: ศึกษิตสยาม, 2551.
- ส.ศิริรักษ์. ฉลอง 200 ปี พระเจ้ากรุงสยาม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2548.
- เสด็จต่างประเทศ. นครหลวงฯ: มูลนิธิส่งเสริมกิจการศาสนาและมนุษยธรรม, 2515.
- สภาพระธรรมกถึก. ระเบียบสภาพระธรรมกถึก พุทธศักราช 2493 และข้อบังคับการประชุมและ
การปรึกษา. พระนคร: กองวิชาการสภาพระธรรมกถึก, 2495.
- สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. เรื่องตั้งพระราชอาณาเขตผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์
เล่ม 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.
- สมุดภาพพระราชพิธีถวายพระเพลิง พระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีใน
รัชกาลที่ 7. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2528.
- สยามรัฐ ปีที่ 36 ฉบับที่ 12030 (29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528) : 12.
- เสถียร สุโสภณ. พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย. พระนคร: คลังวิทยา, 2505.
- แสวง อุดมศรี. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2533.
- แสวง อุดมศรี. ศึกษสมเด็จ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรรการพิมพ์, 2528.
- สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ตำนานคณะสงฆ์. พระนคร: โรงพิมพ์
วัชรินทร์การพิมพ์, 2513.
- สมเด็จพระฯ คิด-เขียน-พูด-เทศน์. กรุงเทพฯ: เจริญรัฐการพิมพ์, 2527.
- สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (หม่อมไธส ทรัพย์). โลกานุกาสนี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2518.
- สมเด็จพระพุทธปาพจนบดีจินตากรมหาเถรานุสรณ์. กรุงเทพฯ: วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม,
2552.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. การคณะสงฆ์. พระนคร: มหามกุฏราช
วิทยาลัย, 2514.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ.
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ประมวลพระนิพนธ์การคณะสงฆ์. พระ
นคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.
- สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พุทธมามกะ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร, 2476.
- สมเด็จพระสังฆราชวัดเบญจมบพิตร. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2505.
- สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด กิตฺติโสภโณ) สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 14 แห่งกรุง
รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: วัดเบญจมบพิตรดุสิตวราราม, 2532.

- สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร. นิตยสาร
 ธรรมจักร ปีที่ 81 ฉบับที่ 5 (กันยายน 2540) : 10-15.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ. พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม. กรุงเทพฯ:
 สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์: ศีลากรรม
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
 ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- สามเณร วัด จูฑีวิริโย. ข้อเท็จจริงกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสภเถร) และพระศาสนโศภน (ปลด
 อุดถาวรเถร) ถูกรุมรังแกโดยความไม่เป็นธรรม. กรุงเทพฯ: พินนศ.
- สายธาร อินทวดี. บทบาทของมหาเถรสมาคมในการแก้ปัญหาคณะสงฆ์ไทย (พ.ศ.2445-2530).
 วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนคร
 รินทรวิโรฒประสานมิตร, 2533.
- สิริวัฒน์ คำวันสา, ทองพรรษ์ ราชศักดิ์. สงฆ์ไทยใน 200 ปี เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ศรีอนันต์, 2524.
- สิริวัฒน์ คำวันสา, ทองพรรษ์ ราชศักดิ์. สงฆ์ไทยใน 200 ปี เล่ม 2. กรุงเทพฯ: ศรีอนันต์, 2525.
- สุเขาว์ พลอยขุม. สมณฐานันดรศักดิ์ วัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.
- สุเขาว์ พลอยขุม. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) วัด
 สุเขาว์ พลอยขุม. หนังสือชุดเฉลิมพระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ :
 สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร.
 กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.
- มกุฏกษัตริยาราม. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.
- สำนักราชเลขาธิการ. ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2528.
- สำเนาหนังสือร้องเรียน และบันทึกคำชี้แจงประกอบหนังสือร้องเรียนเกี่ยวกับพระราชบัญญัติคณะ
 สงฆ์ พ.ศ. 2484. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2518.
- หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. ปีที่ 8 ฉบับที่ 2827 (30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528) : 16.
- หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. ปีที่ 8 ฉบับที่ 2828 (1 ธันวาคม พ.ศ. 2528) : 16.
- หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2530) : 1.
- หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. (4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2530) : 1.
- หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน. (8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2530) : 2.
- อนุสรณ์งานศพพระวิสุทธาธิบตี (ไสว จูฑีวิโร) ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม 15-18 เมษายน 2532.
 กรุงเทพฯ: จี.เอ. กราฟิค, 2532.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สุวรรณ สุวณฺโณโชโต) ณ เมรุหลวง
หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 25 มีนาคม 2538 (เล่ม1). กรุงเทพฯ:
อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2538.

อริยา ลีมสุวัฒน์. บทบาทของพระภิกษุในการพัฒนาชุมชนชนบทไทย (พ.ศ. 2500-2520).

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

200 ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมราชูปถัมภ์ : สังฆปรินายกพระนิพนธ์. กรุงเทพฯ :

คณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำเอกสาร สิ่งพิมพ์ และหนังสือที่ระลึก โครงการฉลอง 200 ปี
สมเด็จพระฯ กรมพระพรหมราชูปถัมภ์ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,
2533.

50 ปี อุดมศึกษา มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2490-2540). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, 2540.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

พระทศพล มาบัณฑิตย์ (ฉายา จันทวิไล) เป็นชาวจังหวัดสมุทรสาคร อุปสมบท เมื่อ วันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2549 มี พระครูอัครศาสนกิจ เป็นพระอุปัชฌาย์ มี พระครูวิทิศาครธรรม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ มีพระครูสมุห์มนต์ชัย อุดตสิโล เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ณ วัดบางปิ้ง ตำบลนาดี อำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร และได้เข้าศึกษาต่อ ในระดับปริญญาโท สาขา ประวัติศาสตร์ ที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2550

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย